

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 56 (2020)
Číslo 5

5—20

MARIE POSPÍŠILOVÁ, NANCY JURIK, ALENA KŘÍŽKOVÁ, GRAY CAVENDER: Genderové nerovnosti ve společném podnikání partnerů v České a Slovenské republice

JANA STRAKOVÁ, PETR SOUKUP, JAROSLAVA SIMONOVÁ: Validizace konceptu akademické marnosti v českém středním vzdělávání

JANA JÍCHOVÁ, MARTIN ŠIMON: Stabilita kriminality v místech: Případová studie českého města

TOMÁŠ PROFANT: Slovenské verejné diskusie o médiách: Analýza normativity diskutujúcich

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Císař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuyse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Johann P. Arnason (*Prague*), Ondřej Císař (*Prague*), Zsuzsa Gille (*Urbana-Champaign*), Elżbieta Hałas (*Warsaw*), Seán L. Hanley (*London*), Zdenka Mansfeldová (*Prague*), Katja Mayer (*Vienna*), Claus Offe (*Berlin*), Jiří Příbáň (*Cardiff*), Akos Rona-Tas (*San Diego*), Marek Skovajsa (*Prague*), Pieter Vanhuyse (*Odense*), Claire Wallace (*Aberdeen*)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2020
ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

- Marie Pospíšilová, Nancy Jurik, Alena Křížková, Gray Cavender:*
Genderové nerovnosti ve společném podnikání partnerů v České
a Slovenské republice 571
- Jana Straková, Petr Soukup, Jaroslava Simonová: Validizace konceptu*
akademické marnosti v českém středním vzdělávání 599
- Jana Jíchová, Martin Šimon: Stabilita kriminality v místech: Případová studie*
českého města 619
- Tomáš Profant: Slovenské verejné diskusie o médiách: Analýza normativity*
diskutujúcich 639

NEKROLOG

- In Memoriam, Hana Havelková (Věra Sokolová)* 665

RECENZE

- Vladimíra Dvořáková: O prostoru korupčních příležitostí: Kdy, kde*
a jak se vytváří v České republice (Vladimír Naxera) 671
- Anna Durnová: The Politics of Intimacy: Rethinking the End-of-Life*
Controversy (Anna Tučková) 673
- Jan Keller: Společnost věčného mládí (Viera Jakubovská)* 675
- Simon Biggs: Negotiating Ageing: Cultural Adaption to the Prospect*
of a Long Life (Michaela Honelová) 682
- Nick Osbaldiston: Towards a Sociology of the Coast: Our Past, Present*
and Future Relationship to the Shore (Šárka Tesařová) 685

FČasopis

Chceme být s vámi i v čase koronavirové pandemie.

**Nabízíme vám platformu k publikování textů,
které budou reflektovat tento úder přírody
do lidského světa.**

Připravujeme speciální číslo věnované koronavirové krizi
a obracíme se na vás jako na autory přemýšlivých textů.

Své příspěvky posílejte do konce dubna 2021
redakci na adresu: filcasop@flu.cas.cz

Filosofický časopis je koncipován jako akademické periodikum, které je otevřeno názorové pluralitě.

Filosofický časopis vydává Filosofický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. Patří k recenzovaným periodikům a je nestarší dosud vydávaný filosofický časopis u nás. Zařazen a citován je v mezinárodních databázích: Web of Science, ERIH, SCOPUS a Ulrich's Periodicals Directory. Impakt Filosofického časopisu měří Scimago Journal & Country Rank (SRJ).

Genderové nerovnosti ve společném podnikání partnerů v České a Slovenské republice*

MARIE POSPÍŠILOVÁ¹, NANCY JURIK², ALENA KRÍŽKOVÁ¹, GRAY CAVENDER^{2**}

¹Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

²School of Social Transformation, Arizona State University, USA

Gender Inequalities within Copreneurships in the Czech and Slovak Republics

Abstract: Research on women's entrepreneurship often fails to uncover the gendered way in which women's roles and responsibilities are portrayed and it neglects the connections between ideas about what roles women play in business and in the family and the social context in which these ideas are embedded. This article focuses on the gender inequalities that are reflected in the construction of men's and women's roles and responsibilities in copreneurships (romantic couples in business together) and how those constructions are embedded in societal and the family context. By drawing on qualitative in-depth interviews with copreneurs in Czechia and Slovakia and interviewing each partner separately we are able to analyse how roles are constructed and the justifications given for them as well as identifying how the partners' constructions of these roles clash. We show how gender inequalities are created and presented as logical and self-evident. By studying copreneurial couples we can examine both their professional and private lives and reveal whether they interact in conflicting or complementary ways. The main contribution of the research is that it provides insight into the seemingly gender-neutral constructions of copreneurial roles, and it employs a methodological approach that has the capacity to identify differences and similarities in copreneurs' viewpoints. The article highlights the ways in which copreneur constructions reflect the unique contexts of Czechia and Slovakia, a region that to now has been largely unexplored.

Keywords: copreneurship, gender, context, post-socialism, entrepreneurship
Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 5: 571–598
<https://doi.org/10.13060/csr.2020.041>

* Tento článek byl napsán s podporou projektu DAISIE (Dynamics of Accumulated Inequality for Seniors in Employment) (č. 462-16-110) – NORFACE DIAL programme.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Marie Pospíšilová, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: marie.pospisilova@soc.cas.cz.

Výzkum týkající se podnikání se až do osmdesátých let 20. století zaměřoval téměř výhradně na muže i proto, že ženy byly v podnikání zastoupeny v mnohem menší míře. Později byly do výzkumu zahrnovány sice i ženy, ale zejména ty ve vrcholových pozicích ve velkých firmách [Marlow 2014]. Využívána byla především kvantitativní metodologie a gender byl proměnnou, což ve svém důsledku zdůrazňovalo rozdíly mezi muži a ženami [Ahl 2004]. Nástroje, kterými bylo zkoumáno podnikání, byly vyvinuty a testovány pouze na podnikání mužů [Brush, de Bruin, Welter 2009]. Takový přístup přehlíží vliv genderu, třídy a etnicity a druhořadou pozici žen konstruuje a reprodukuje v důsledku zdánlivé genderové neutrality diskurzu výzkumu a podnikání [Ahl 2006; Ogbor 2000]. Podnikání a podnikajícím osobám jsou přisuzovány charakteristiky, jako je nezávislost, orientace na zisk, schopnost riskovat apod., jež jsou v naší společnosti spojovány stereotypně s maskulinitou; muži jsou „normou“ úspěšného podnikání. Hodnocena je velikost podniků, orientace na růst a zisk apod., kdy podniky vedené muži dosahují lepších výsledků. To je označováno za „problém ženského podnikání“ a hledají se strategie, jak ho vyřešit [Marlow 2014]. Koncept podnikatelské aktivity je tak genderovaný a podporuje hierarchizaci hodnocení, kdy maskulinní je upřednostňováno před femininním [Ogbor 2000]. Ženy jsou neustále srovnávány s maskulinním ideálem, a pokud chtějí v podnikání uspět, musí se maskulinnímu vzoru alespoň přiblížit [Ahl 2006]. Jestliže ovšem nechťejí být diskreditovány jako ženy, musejí dostát i očekáváním z hlediska své feminity. Pokud ženy v podnikání a v soukromém životě nesplní daná očekávání, je to chápáno jako jejich individuální selhání. Přehlíží se vliv kontextu, ve kterém se podnikání odehrává, resp. podmínek podnikání, podmínek kombinování pracovních a rodinných zodpovědností a obecně vliv genderové struktury společnosti na příležitost žen a mužů podnikat a v podnikání uspět [Ahl, Marlow 2012]. V současné době probíhá diskuse mezi výzkumníky a výzkumnicemi zabývajícími se otázkami genderových nerovností a rolí žen v podnikání, která na takový dosavadní výzkum podnikání nahlíží kriticky [Ahl 2006; Hughes et al. 2012; Jennings, Brush 2013; Marlow, McAdam 2013].

V návaznosti na kritiku výzkumu podnikání v tomto článku zkoumáme kvalitativními metodami genderové nerovnosti v podnikání. Zajímají nás mechanismy konstrukce rolí v podnikání mezi spolupodnikajícími partnery,¹ jejich genderovanost a zakotvenost v kontextu. Podnikatelskou sféru chápeme jako úzce propojenou s oblastí domácí, jejíž role bývala ve výzkumu podnikání často opomíjena, zejména její vliv na podnikání mužů [Ahl 2006: 605; Jurik et al. 2019].

Hledáme odpovědi na následující výzkumné otázky:

1. *Jakým způsobem spolupodnikající partneři konstruují své role v podnikání? Jaké argumenty používají pro jejich klasifikaci jako primárních, sekundárních a rovnocenných?*

¹ Jedná se o partnery, kteří jak ve společném podnikání, tak i v životě sdílejí pracovní a osobní vztahy [Fitzgerald, Muske 2002].

2. *Liší se nějakým způsobem tyto konstrukce mezi partnery? Jakou roli v případných odlišnostech hraje gender?*
3. *Jak jsou tyto konstrukce a diskrepance zakotvené v institucionálním a rodinném kontextu?*

Výzkum genderových nerovností v podnikatelských párech v ČR a SR je důležitý z několika hledisek. Věnuje se dosud málo zkoumaným zkušenostem spolupodnikajících partnerů v postsocialistických státech střední Evropy s důrazem na kontextuální zakotvenost konstrukce podnikatelských rolí. Zároveň upozorňuje na zdánlivou genderovou neutralitu argumentů ospravedlňujících podnikatelské role a zakotvenost konstrukce rolí v rodinném prostředí. Poukazuje na to, jak je feminita (a maskulinita) v maskulinní oblasti podnikání vytvářena („dělána“) [West, Zimmerman 1987], a přidává dosud málo zkoumanou perspektivu její proměny v průběhu životní dráhy. Metodologicky je inspirativní v tom, že přináší oddělené pohledy partnerů v rámci páru a umožňuje tak sledovat podobnosti i odlišnosti v konstrukci rolí. Tento výzkum rozkrývá samozřejmost chápání rolí v podnikání. Konstrukce podnikatelských rolí jsou zde analyzovány z kvalitativního hlediska jako proměnlivé na základě institucionálního prostředí a rodinných faktorů, a to jak v případě mužů, tak žen. Práce ukazuje limity individualistického pohledu na podnikání a zkoumání podnikatelské (nejen párové) aktivity.

Teoretická část článku nejprve ukazuje specifika ČR a SR jako postsocialistických států střední Evropy vzhledem k podnikání a genderovým nerovnostem. Následně je představen teoretický přístup využitý v článku – sociální konstruktivismus, přístup k podnikání jako k aktivitě zakotvené v kontextu a koncept kulturních repertoárů, které jsou základem analytického rámce. Článek dále upozorňuje na význam zkoumaného tématu v ČR a SR vzhledem k dosavadní málo rozvinuté teoretické debatě v této oblasti.

Kontext výzkumu genderových nerovností v podnikatelských párech v ČR a SR

Výzkum se zaměřuje na ČR a SR jako dva postsocialistické státy střední Evropy, které mají společné charakteristiky, dané zejména společnou minulostí – vlivem stejných institucí a politik, které ovlivňují i současné vztahy mezi muži a ženami (nejen v podnikání). Institucionální prostředí – formální (legislativa, daňová a sociální politika) i neformální (genderové kulturní normy, postoje a jednání) – ovlivňuje podnikání v páru a rozdělování a chápání rolí v něm [Dlouhá, Jurik, Křížková 2014]. Všímáme si společných specifik těchto zemí, čímž rozšiřujeme dosavadní sociologický výzkum podnikání, který se doposud zaměřoval spíše na země západního rozvinutého světa [Aidis et al. 2007]. Díky teoreticky podloženému komplexnímu přístupu zachycujeme specifičnost postsocialistického prostředí, díky historické návaznosti na společné utváření institucí v ČR a SR ukazujeme význam společného zkoumání těchto dvou států.

V postsocialistických státech střední a východní Evropy došlo s přechodem na tržní ekonomiku ke změně diskurzu – od socialistického prosazování egalitarismu a sociální spravedlnosti k liberálnímu diskurzu individuální svobody a ekonomických příležitostí, odpovídajícímu tradičním konotacím spojovaným s podnikáním [Einhorn 2005]. Egalitarismus se v Československu projevoval tlakem na plnou zaměstnanost, což vedlo i k vysoké zaměstnanosti žen oproti západním státům. Rovnost žen a mužů ale byla jen zdánlivá, ženy byly zatíženy tzv. dvojím břemenem domácích a pracovních povinností [Čermáková 1995]. V západních státech docházelo od šedesátých let 20. století spolu s dosahováním genderové rovnosti na trhu práce k vyrovnanějšímu zapojení žen a mužů v oblasti domácí a v péči a k opatřením pro usnadnění kombinace placené práce a péče (dostupnost zkrácených a flexibilních úvazků a zařízení péče o děti od velmi nízkého věku, podpora využívání rodičovské muži apod.) [Newell, Reilly 2001]. V ČR a SR byl vývoj jiný a to je také důvod, proč společné podnikání partnerů zkoumat právě v těchto kontextech. V průběhu transformace byl mobilizován diskurz návratu žen k jejich „přirozeným rolím“ v domácnosti. Tento trend navazoval na odmítání socialistických hodnot egalitarismu, kdy nucená emancipace žen skrze pracovní oblast byla chápána jako cesta ke „špatnému mateřství“. Rodičovská byla po roce 1989 prodlužována až na současné tři roky² a byly významně omezeny možnosti využít služeb péče o děti, zejména do tří let věku [Hašková, Saxonberg 2016]. Přitom otcové nejsou nijak motivováni k tomu, aby se významněji podíleli na péči o děti. Tato opatření spolu s nízkou podporou flexibilních a zkrácených úvazků [Vohlídalová, Formánková 2012] a diskriminací na trhu práce³ prakticky nutí ženy přerušit pracovní dráhu s každým dítětem minimálně na tři roky a činí z nich pro zaměstnavatele neperspektivní a spíše sekundární pracovní sílu. Podnikání je pak pro ženy s malými dětmi a po rodičovské dovolené jednou z mála možností, jak získat pracovní místo. Společné podnikání s partnerem je variantou, která představuje možnost, jak propojit péči o malé děti a podnikání.

Dvojí břemeno žen v ČR a SR přetrvává i v současnosti.⁴ Vliv na genderové role, normy a hodnoty v SR může mít náboženství, konkrétně silné zastoupení obyvatel římskokatolického vyznání [ISSP 2008]. Tradiční představy o rozdělení rolí jsou podporovány i nastavením sociálního systému v ČR a SR, které zvýhodňuje rodinný model muže živitele a ženy pečovatelky. V oblasti podnikání pod-

² V ČR i SR panuje silné přesvědčení, že tato délka je ideální [ISSP 2012]: Odpověď na otázku *Jak dlouhá by měla být placená mateřská/rodičovská dovolená celkem?* (průměr odpovědí v měsících): ČR 36,4; SR 36,8, EU 17,3.

³ K diskriminaci na trhu práce dochází zejména na základě pohlaví, mateřství, věku apod. [Bahna et al. 2006; Hašková, Křížková, Pospíšilová 2018].

⁴ V obou státech převažuje názor, že *Do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena*: ČR 87,8 %, SR 81,4 %, EU 78,6 %, ale zároveň je zde dlouhodobě silný souhlas s výrokem *Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a o rodinu*: ČR 47,3 %, SR 54,1 %, EU 26,3 % [ISSP 2012].

poruje neformální zapojení žen do podnikání, zejména v době, kdy jsou na a po rodičovské, a to buď skrze daňový odpočet na ekonomicky neaktivní manželku (v ČR i SR), anebo v důsledku nutnosti přerušit podnikání v době pobírání peněžitě pomoci v mateřství (ČR). Podnikající tak nemohou vždy využívat sociálně-politická opatření, která jsou primárně nastavena pro zaměstnané ženy [Dlouhá, Jurik, Křížková 2014].

Podnikání žen je v postsocialistickém kontextu rámováno buď jako nutnost, jak získat pracovní uplatnění, nebo jako prostředek k emancipaci žen, které se díky němu mohou vymanit z tradičních rolí [Welter, Smallbone 2010]. Díky silné roli žen v domácnosti v postsocialistických zemích na druhou stranu bývá podnikání žen vnímáno negativně, jako neslučitelné s rolí rodinnou [Ruminska-Zimny 2002].

Postsocialistické státy byly po přechodu na tržní ekonomiku typické nedostatkem podnikatelských znalostí a zkušeností oproti západním státům, nedostatky však měly genderový rozměr, kdy muži měli větší zkušenosti z vedoucích a manažerských pozic, získané již v období státního socialismu [Wagnerová 2017]. Rozdíly stále přetrvávají. V ČR je nízký podíl žen mezi etablovanými podnikajícími⁵ [GEM 2011]. Vysvětlení můžeme hledat v přetrvávajícím dvojím břemenu žen a nerovnostech na trhu práce, kdy ženy nejsou vnímány jako ty, které by se měly pouštět do risku samostatného podnikání, a podle toho jsou také socializovány. Ženy neodpovídají ideálu podnikatele a často také nedisponují sociálním a finančním kapitálem nutným pro podnikání ani kredibilitou dostatečnou pro poskytnutí podnikatelských půjček [McCracken et al. 2015]. Ženy v ČR i SR vnímají podmínky pro zahájení podnikání jako dobré méně často než muži⁶ a jsou méně přesvědčené o tom, že mají dostatečné dovednosti, znalosti a zkušenosti potřebné pro zahájení nového podnikání.⁷ Rozdíl mezi muži a ženami v hodnocení vlastních schopností pro zahájení podnikání je v ČR a SR vyšší než v průměru EU.⁸ Také strach z neúspěchu, jako důvod bránící v podnikání, mají v obou státech ženy značně vyšší než muži.⁹ Ženy navíc o něco častěji vnímají svoje podnikání jako motivované nutností¹⁰ [GEM 2011], což souvisí s nerovnostmi na trhu práce a nižší dostupností zaměstnanecké pozice pro ženy z důvodu ať již potenciálního nebo aktuálního mateřství.

⁵ Procento populace 18–64 let, která v současné době vlastní a řídí etablované podnikání (firmu, která funguje více než 42 měsíců): Ž: ČR 21 %, SR 29 %.

⁶ Podmínky pro zahájení podnikání vnímají jako dobré: ČR Ž 19,6 %, M 28,1 %; SR Ž 22,5 %, M 23,6 %; EU Ž 29,1 %, M 34,5 %.

⁷ ČR M 48,4 %, Ž 29,9 %; SR M 62,6 %, Ž 43,2 %; EU M 52,4 %, Ž 49,7 %.

⁸ ČR 18,5 %, SR 19,4 %, EU 2,7 %.

⁹ ČR Ž 45,6 %, M 34,2 %; SR Ž 51,4 %, M 38,1 %; EU Ž 49,7 %, M 40,6 %.

¹⁰ Procento podnikajících z nutnosti: ČR Ž 28,6 %, M 27,8 %; SR Ž 34,6 %, M 25,0 %; EU Ž 26,5 %, M 23,5 %.

Gender, sociální konstruktivismus, zakotvenost podnikání a kulturní repertoáry

Zaměřujeme se na to, jakým způsobem podnikající konstruují svoje role v podnikání a jakou roli v „dělání podnikání“, resp. v této konstrukci hraje gender. Odkazujeme zde na koncept „dělání“ genderu v každodenní interakci a na podnikatelské a genderové role nahlížíme jako na sociálně konstruované identity [West, Zimmerman 1987], které se neustále vytvářejí a mění [Jurik et al. 2019]. Genderové a podnikatelské identity se vzájemně prolínají, obohacují nebo jsou spolu v konfliktu [Down, Warren 2008]. Chápání podnikatelských a genderových rolí je zakotveno v kultuře a ovlivňováno společenskými očekáváními [Deacon, Harris, Worth 2014]. Při zkoumání podnikání, které se pojí s maskulinními konotacemi [Ahl 2006], hledáme i vazbu k oblasti domácí, která se pojí s konotacemi femininními [Chasserio, Pailot, Poroli 2014]. Ženy a muži se neustále podílejí na procesu (re)produkce tohoto systému, založeného jednak na rozdílu/opozici ženského a mužského a jednak na hierarchii a moci, kdy mužské dominuje nad ženským [Talbot 2010: 8]. To, co je považováno za „typicky ženské“ či „typicky mužské“, se liší dle sociokulturního a časového kontextu a význam se mění i pro stejného jednotlivce v různých kontextech [Ahl 2002: 22]. V našem výzkumu se zaměřujeme na formální (legislativu, politiky či další regulace) i neformální instituce (normy a hodnoty ovlivňující cestu jedinců k podnikání a podnikání samotné [Welter et al. 2003]) a též postavení v domácnosti. Proto pro analýzu využíváme teoretického rámce tzv. kulturních repertoárů. Ty pomáhají zachytit symbolické významy (zejména maskulinní a femininní konotace) spojené s pracovní (a domácí) sférou, které jsou ukotvené v kultuře, nejsou univerzální. Kultura, resp. kulturní repertoáry jsou v tomto pohledu pojímány jako disponibilní „soubor nástrojů“ [Lamont 1992], tj. rituálů, symbolů, zvyků, příběhů, pohledů na svět a stylů jednání, které je možné použít v různých konfiguracích na řešení rozličných typů problémů [Swidler 1986]. Jednotlivci si z nich vybírají podle situace a podle toho, které z nich mají k dispozici, a ve svém jednání je následně mobilizují na diskurzivní i interakční úrovni. V tomto článku se zaměřujeme na to, jak podnikající konstruují svoje a partnerovy či partnerčiny role pomocí kulturních repertoárů.

Výzkum společného podnikání partnerů se zaměřením na gender v ČR a SR

Společnému podnikání partnerů zatím nebyl v ČR ani SR věnován dostatek výzkumné pozornosti a jde i na světové úrovni o výzkum poměrně nový [de Bruin 2006]. Dosavadní výzkum mnohdy zahrnoval pouze manželské páry a partnery oficiálně zaangažované v podnikání [Fitzgerald, Muske 2002]. Tento přístup však opomíjí neformální role (zejména žen) v podnikání [Lewis, Massey 2011]. V ČR a SR se výzkum dosud věnoval převážně ekonomickým aspektům podnikání. Zkoumání genderových nerovností a párového podnikání je zatím v počátcích [Jurik et al. 2019]. Většinou se výzkum zaměřený na gender nevěnuje spolupod-

nikajícím partnerům, ale pouze roli žen v podnikání. Na Slovensku je role žen v podnikání zkoumána zejména kvantitativně [viz např. Pilková et al. 2015], v ČR se objevují i kvalitativní výzkumy. Výzkum v ČR se však zaměřuje zejména na ženy ve vrcholových a formálních pozicích [viz např. Kolouchová, Machek 2016] a pouze výjimečně reflektuje genderové nerovnosti (viz kvalitativní [Rampulová, Rašticová, Kolářová 2016; Rašticová, Bédiová 2016] i kvantitativní studie [Spáčilová et al. 2003]). Ve výzkumu společného podnikání partnerů v ČR [viz např. Machek, Kolouchová, Hnilica 2016] převažují kvantitativní studie zaměřené na ekonomické otázky. Studie výjimečně reflektují genderové nerovnosti ve společném podnikání partnerů, vliv domácí sféry na oblast podnikání a vliv institucionálního prostředí [Dlouhá, Jurik, Křížková 2014]. V ČR a SR doposud chybí studie, které by zkoumaly vliv rodiny na podnikání mužů a neoficiální role (častěji) žen v podnikání.

Metodologie

V návaznosti na kritiku metodologického uchopení tématu podnikání, zmíněnou výše, a ve snaze zachytit konstrukce a ospravedlňování rolí a jejich kontextuální zakotvenost byly jako metoda sběru dat zvoleny hloubkové kvalitativní rozhovory. Zkoumanou skupinou byli spolupodnikající partneři v mikro a malém podnikání, jejichž míra zaangażovanosti ve společném podnikání byla různá. Kritériem výběru bylo to, že se sami považovali za spolupodnikající a zároveň životní partnery, tj. chápali podnikání jako jednu ze svých rolí (výzkum se zaměřoval právě na konstrukci této role). Jejich oficiální role v podnikání nebyly důležité (zkoumání byli i ti v neformálních a neplacených rolích) stejně jako to, jestli jsou manželé, nebo ne. Rozhovory s oběma partnery probíhaly odděleně. Vyjednávání rolí a zodpovědností probíhá v interakci v páru a dochází k neustálé konfrontaci mezi partnery i s vnějším institucionálním a normativním kulturním kontextem, který je genderovaný. Oddělené rozhovory umožňují zachovat tuto kontextualizaci výpovědí a umožňují dát rovnocenný prostor pro interpretaci a vyjádření vlastního hlediska oběma partnerům. Lze totiž předpokládat, že při společném rozhovoru by více prostoru pro interpretaci měl ten z páru, který by byl v rozhovoru dominantnější [Taylor, de Vocht 2016], častěji spíše ten v oficiální roli. Oddělené rozhovory pomohly ukázat různé chápání rolí partnery, čemuž je věnována část analýzy.

Využit byl výběr maximální variace případů [Neergaard 2007: 262]. Vzhledem k cílům práce byly vybrány podniky, kde je primární pozice přisuzována ženě, kde muži a kde je rozdělení chápáno jako rovnoměrné. Důležité bylo vlastní chápání významu rolí, nezávisle na formálním ukotvení. Vybírány byly podniky ze sektorů, které nebyly maskulinizované nebo feminizované. Voleny byly podniky menšího charakteru (do 20 zaměstnaných), které ovšem měly alespoň jednoho zaměstnance či zaměstnankyni. Proto byl výběr prováděn několika způsoby – přes známé, podnikatelské kluby a organizace na podporu podnikání a přes internet.

Tabulka 1. Seznam komunikačních partnerů a partnerek – první část

Č.	Pseudonymy	Věková skupina	Nejvyšší dokončené vzdělání	Počet dětí	Věk dětí	Počet zaměstnaných	Typ podnikání	Region
1	Krištof Katarína	18–34 let	VŠ	1	0–5 let	< 10	prodej	vesnický
2	Lubica	51 a více let	VŠ	2	obě starší 26 let	10–20	služby	městský
3	Paulína Pavol	18–34 let	VŠ	1	0–5 let	< 10	prodej	městský
4	Zdenko Zlatica	18–34 let	VŠ	1	0–5 let	< 10	prodej	vesnický
5	Vratko Viera	51 a více let	SŠ	3	dvě 19–26 let, jedno starší 26 let	< 10	služby	městský
6	Danica Dušan	51 a více let	VŠ	2	19–26 let a starší 26 let	< 10	prodej	městský
7	Antónia Andrej	35–50 let	VŠ	2	6–18 let a 19–26 let	< 10	služby/prodej	vesnický
8	Ivo Ivica	51 a více let	VŠ	3	jedno 6–18 let, dvě 19–26 let	< 10	prodej	městský
9	Belo Bea	18–34 let	VŠ	0	–	< 10	služby/prodej	městský
10	Matúš Mária	51 a více let	SŠ	3	všechny 19–26 let	10–20	služby	městský
11	Eda Ester	18–34 let	VŠ SŠ	0	–	< 10	prodej	městský

Tabulka 1. Seznam komunikačních partnerů a partnerek – druhá část

Č.	Pseudonymy	Věková skupina	Nejvyšší dokončené vzdělání	Počet dětí	Věk dětí	Počet zaměstnaných	Typ podnikání	Region
12	Kristýna Karel	51 a více let	VŠ	4	jedno 6–18 let, tři 19–26 let	< 10	prodej	městský
13	Adam Alice	35–50 let	SŠ	2	19–26 let a starší 26 let	< 10	prodej	vesnický
14	Prokop Patricie	35–50 let	SŠ VŠ	4	dvě 0–5 let, jedno 6–18 let a jedno 19–26 let	10–20	prodej	městský
15	Ota Olga	51 a více let	VŠ SŠ	2	19–26 let a starší 26 let	10–20	služby	městský
16	Dora David	35–50 let	VŠ SŠ	1	19–26 let	10–20	prodej	městský
17	Vanda Viktor	35–50 let	SŠ VŠ	2	obě 6–18 let	10–20	služby	městský
18	Marta Michal	35–50 let	VŠ SŠ	2	6–18 let a 19–26 let	10–20	prodej	městský
19	Johana Jakub	18–34 let	VŠ	1	0–5 let	10–20	prodej	vesnický
20	Zina Zdenek	35–50 let	VŠ	3	jedno 0–5 let a dvě 6–18 let	10–20	služby/prodej	vesnický
21	Lada Libor	51 a více let	SŠ VŠ	2	obě starší 26 let	10–20	prodej	městský

Poznámka: Z hlediska anonymizace jsou údaje uvedeny v kategoriích. Kategorie věku jsou vytvořeny tak, aby do nich spadali oba partneři a aby známí podnikajících nemohli jednoduše identifikovat podnikatelský pár. Věk dětí je rozdělen na děti předškolní, nezletilé, děti ve věku 19–26 let (26 let je nejvyšší hranice, kdy platí vyživovací povinnost na děti) a děti starší.

Celkem byly provedeny rozhovory s 10 heterosexuálními páry na Slovensku (v jednom páru proběhl pouze jeden rozhovor) a 11 páry v ČR (viz Tabulku 1) výzkumníci-ženou. Konstrukce podnikatelských rolí tak byla vytvářena i ve vztahu k výzkumnici (ženě). Základem scénáře rozhovoru bylo to, jak podnikající vidí svoji roli a roli partnerovu či partnerčinu v podnikání a domácnosti, ponechán byl prostor na představení fungování podniku a pracovní dráhy vedoucí k podnikání. Rozhovory trvaly 45–90 minut a probíhaly mezi roky 2012 a 2014. Byly zachyceny na diktafon, přepsány v anonymizované podobě a analyzovány v programu Atlas.ti.

Analýza

Téma výzkumu – zkoumání konstrukce rolí v podnikání a jejich ospravedlňování – je explorativní a z toho důvodu byl pro analýzu zvolen sociálně konstruktivistický přístup k zakotvené teorii [Charmaz 2006]. Ten klade důraz na roli zkoumajících ve vytváření dané teorie – teorie není „objevována“, ale spolukonstruována zkoumajícími.

Pro analýzu byly využity analytické kroky navržené Gioiou, Corleyem a Hamilton [2012]. Jedná se o přístup provádění zakotvené teorie Strausse a Corbin [1998], který systematizuje postupné kroky a způsoby analýzy dat. V první fázi tohoto přístupu dochází k otevřenému kódování a vytváření velkého množství kategorií, které se v datech hledají v návaznosti na teorii a položené otázky. V rozhovorech byly vyhledávány pasáže, kde se hovořilo o tom, kdo zastává

Tabulka 2. Koncepty, témata a agregované dimenze – příklady z analýzy

	Koncepty prvního řádu (příklady)	Témata – druhý řád (příklady kódů)	Agregované dimenze
Konstrukce podnikatelských rolí	Delegují tu práci v podnikání, na kterou je expert/ka někdo jiný.	externí experti/ky	rovnocenné role
	Mají sice určitou specializaci, ale vzájemně si radí, pomáhají a respektují se.	partner/ka, spolupodílení se	
Zdůvodňování podnikatelských rolí	Vstup do podnikání, protože to umožňuje seberealizaci.	seberealizace	individualistický repertoár
	V podnikání ho či ji nikdo nenutí dělat věci, které nechce.	dělá, co chce	

v podnikání jakou roli a také co je důvodem této podoby rolí. V druhém kroku jsme tyto kódy srovnávali a hledali mezi nimi podobnosti a odlišnosti. Vznikly koncepty první úrovně analýzy (30–50 u každé oblasti). V dalším kroku byla hledána struktura na základě vztahů mezi těmito kódy [viz Gioia, Corley, Hamilton 2012: 20] – témata druhé úrovně analýzy. V dalším kroku byly sestaveny agregované dimenze témat z druhé úrovně – podoby konstrukce podnikatelských rolí a způsobů ospravedlňování rolí skrze kulturní repertoáry. Takto byla zachycena konstrukce primárních, sekundárních a rovnocenných rolí v podnikání a sedm kulturních repertoárů. Příklady jsou uvedeny v Tabulce 2.

Analytická část nejprve ukáže, jaké argumenty (kulturní repertoáry) byly užívány pro ospravedlňování rolí v podnikání. V druhé části analýzy jsme se soustředili na vztahy mezi kategoriemi a poukážeme tak na místa, kdy docházelo k různému vnímání rolí (mezi partnery, v průběhu času a rozdíly v chápání stejných rolí a stejné chápání rolí různých). Zároveň ukážeme, jak se skrze kulturní repertoáry argumentovaly (a ospravedlňovaly) tyto diskrepance.

Kulturní repertoáry ospravedlňující role v podnikání

Výsledky analýzy ukazují mechanismy, na základě kterých se ospravedlňují role (vlastní i partnerovy) v podnikání a jsou považovány za „spravedlivé“, „logické“ a „samozřejmé“. Analýza poukazuje na udržování genderových nerovností skrze tyto argumenty. Repertoáry nebyly využívány výlučně – ve vyprávění podnikajících se vzájemně doplňovaly, prolínaly a také bylo využíváno více repertoárů zároveň.

Funkční repertoár

Manžel je jednatel. Takže já nemůžu vlastně nic. On může všechno (smích).
(Patricie, # 14 ČR)

Funkční repertoár ospravedlňoval role v podnikání argumentem oficiálních funkcí v podnikání. Oficiální role byla spíše zdrojem uznání, a tak tento repertoár pomáhal ospravedlňovat nižší symbolickou hodnotu neoficiálních rolí v podnikání, které častěji zastávají ženy [podobně viz Lewis, Massey 2011]. Zároveň však byla oficiální role (častější pro muže) argumentem pro větší zodpovědnost za oblast podnikání a v důsledku i za finanční fungování rodiny, protože tyto dvě oblasti byly mnohdy úzce spojené.

Funkční repertoár byl užíván i v případě, kdy měli oba partneři oficiální funkce. Jejich role se odvozovala od významu zastávané funkce. Přestože se tento argument zdá jako genderově neutrální, na jeho základě zastupovali manažerské a jednatele pozice zejména muži, a to i v případech, kdy podnikání založily ženy a více rozuměly předmětu podnikání. Tak tomu bylo u Patricie (viz citace

výše), která založila podnikání postavené na její řemeslné dovednosti. Manžel se do podnikání postupně připojil, převzal řízení firmy a stal se výhradním jednatelem. Patricie se díky jeho oficiální funkci vnímala jako zbavená jakýchkoliv pravomocí. Přebírání významnějších rolí v podnikání muži a kladení většího důrazu na ně spojujeme s genderovou segregací trhu práce v ČR a SR [Bettio, Verashchagina 2009], kde muži převažují v řídicích pozicích. Zároveň kladení důrazu na formální manažerské role oproti tomu, když partnerka rozuměla předmětu podnikání, dáváme do souvislosti s hodnotami dominantně spojovanými s podnikáním, jako je důraz na zisk, úspěch apod. [Ahl 2006].

Individualistický repertoár

Věnuji se stoprocentně podnikání. Dítěti, manželce a podnikání. Co se týče domu – chci, aby to dělala radši sama, abych vůbec nemusel s někým komunikovat a absolutně se oprostil od chodu domácnosti. (Jakub, #19 ČR)

Manžel to má v pohodě. Ráno jde do práce, přijde v osm večer a doma není. Ale já místo abych si chvíli lehla a čuměla, tak ještě mám batoh na zádech a už dávám nudle na sporák, už krájím cibuli, už se to vaří, sundávám batoh, jdu do koupelny, umyji záchod, rychle, prádlo složit. Prostě je to fakt hrozný. (Olga, #15 ČR)

Individualistický repertoár byl postaven na tradiční představě podnikajícího, asociované s vlastnostmi, jako je nezávislý, orientovaný na zisk a moc [Ahl 2006]. Podnikající zdůvodňovali svoje postavení v podnikání a mnohdy i začátek podnikání jako motivované finančním ziskem, úspěchem, svojí vůlí, snahou o seberealizaci, potřebou smysluplnosti práce apod. Tyto argumenty používali jak muži, tak ženy. Výše citovaný Jakub mluvil o podnikání jako o místě, kde je pánem svého času, mluvil o radosti z úspěchu a finančních benefitech, díky kterým si může plnit sny. Olga byla také spokojená s úspěchem svého podnikání, měla radost z vydělaných peněz a ze ziskovosti firmy. Individualistický repertoár ale u žen neznamenal soustředění se pouze na podnikatelskou sféru, zůstávala jim zodpovědnost za oblast domácí, tzv. dvojí břemeno podnikatelských a rodinných povinností [de Bruin, Brush, Welter 2006]. Přestože popisování pracovní oblasti se u Olgy a Jakuba příliš nelišilo, v oblasti domácí měli odlišnou pozici, jak ukazují úvodní citace. Jakub se věnoval pouze podnikání a domácnost zajišťovala plně manželka, Olga kromě hlavní role v podnikání ještě musela prakticky sama zvládat domácnost.

Některé páry byly výjimkou a na domácnosti participovaly rovnocenně. Vandě a Viktorovi (#17 ČR) to usnadňoval fakt, že měli dostatek finančních prostředků na zaplacení externí pomoci na činnosti v domácnosti, které ani jeden z nich nechtěl dělat. Dalšími výjimkami byly bezdětné páry (Eda a Ester – #11 ČR – a Belo a Bea – #9 SR), které se pracím v domácnosti příliš nevěnovaly. Důraz, který ženy kladly na svoje zapojení v domácí sféře, vysvětlujeme tím, že se obávaly, že vlastnosti typicky spojované s podnikáním (maskulinní) se neslučují

s jejich feminitou [Chaloupková 2007] – mnohdy hovořily o tom, že kdyby domácnost nezvládaly, považovaly by to za svoje selhání (selhání v roli „správné“ ženy, matky a manželky). Muži naopak neparticipací v domácí sféře potvrzovali svoji maskulinitu [Brines 1994].

Kolektivní repertoár

Naozaj je to vyslovene rodinný spôsob, že každý musí priložiť ruku k dielu.
(Bea, #9 SR)

Kolektivní repertoár byl postaven na představě rodiny a podnikání jako celku – jedná se o společné podnikání, tudíž na něm – dle tohoto argumentu – musí všichni participovat. Role ovšem byly v některých případech pouze zdánlivě rovnocenné. Přes společné zapojení do podnikání zůstávalo (podobně jako u argumentace individualistickým repertoárem) ve většině případů tradiční rozdělení rolí v oblasti domácí. Citovaná Bea byla jediná, která se plně věnovala společnému podnikání, ostatní členové domácnosti (manžel, matka a otec) měli ještě vedlejší zaměstnání. Do domácích prací byli zapojováni všichni kromě manžela, jehož role byla vnímána jako živitelská. Přestože rodiče byli také přes týden v klasickém zaměstnání a Bea věnovala srovnatelně času společnému podnikání, na domácích pracích museli dle argumentu kolektivního repertoáru participovat všichni kromě manžela.

Ženy byly díky kolektivnímu argumentu zapojovány do podnikání, protože byly vnímány jako samozřejmá pomoc zejména během mateřské a rodičovské dovolené, muži byli takto zapojováni i v případě, kdy měli jiné zaměstnání na plný úvazek (to bylo i v případě manžela Bey). V některých případech byli jak muži, tak ženy zapojování nedobrovolně a neoficiálně. Dlouhá mateřská a rodičovská dovolená v ČR a SR vytváří prostor pro (zejména) ženy jako snadno dostupnou „pomoc“ v rodinném podnikání.

Repertoár kompetencí

Jsem spíš kreativec. Jaká máte rizika a do čeho jak se půjde, tak to jsem obvykle vymýšlel já. Manželka byla ta, která za tím vždy stála a dotáhla to, že když na to někdo kouknul zpětně, tak to bylo všechno v pořádku. (Libor, #21 ČR)

Repertoár kompetencí byl postaven na argumentu dělání toho, co podnikající umí a v čem jsou dobří. To vedlo zdánlivě k rovnoprávným rolím. Kompetence byly ale přesto v některých případech genderované – ženy spíše hovořily o tom, že umějí úlohy, které jsou stereotypně přisuzovány spíše ženám, a muži zase zmiňovali úlohy stereotypně přisuzované spíše mužům: „*Pre mňa je ľahšie riešiť tie ženské veci a dokážem sa sústrediť na desať vecí naraz, čo zase Zdenko nedokáže.*“ (Zlatica, #4 SR) Díky argumentům vnímaných vlastností a schopností také zastupovali muži

mnohdy vedoucí a manažerské funkce v podnikání nebo byly mužské kompetence více oceňovány. Podobně tomu bylo i v případě výše citovaného Libora, který popisoval svoji hlavní roli jako danou jeho schopnostmi. V další části rozhovoru mluvil o tom, že manželka měla podpůrnou administrativní roli, kterou jí přiřkl proto, aby „rodina nebyla zatížena riziky“. V tomto rozdělení nebral tolik v potaz manželčiny kompetence jako její roli v rodinné sféře. Rozdělování schopností a rolí v podnikání na základě genderu souvisí s tradičními představami o rolích mužů a žen, které souvisejí i s horizontální genderovou segregací trhu práce. Jak ukázala data [GEM 2011], ženy méně věří, že mají dostatečné schopnosti a znalosti k podnikání, proto tedy budou častěji muži vnímáni jako ti vhodní do vedoucích pozic.

Repertoár nutnosti

Akonáhle som na pol roka vypadla z práce, tak už bolo veľmi ťažko nastúpiť do tých procesov. (...) Nám sa to vyvinulo tak, že mne to bolo aj výhodnejšie, niečo som robila doma (v podnikaní), nemusela som nikde... (Danica, #6 SR)

V naší vládě nikoho nenapadlo, že by žena mohla zaměstnávat muže a ještě být těhotná. Zákon ani neumožňoval, abych odešla na mateřskou dovolenou. Musela jsem pořád podnikat, abych ty lidi nemusela propustit. (Patricie, #14 ČR)

Repertoár nutnosti byl postaven na argumentu toho, že určité role v podnikání nejsou dány volbou, zájmem či vůlí podnikajících, ale tím že jsou do nich dotlačeni externími podmínkami, prostředím. Jednalo se zejména o institucionální bariéry a situaci na trhu práce. V případě žen byly zmiňovány faktory diskriminace či obtíže související s rodičovskou rolí, například při návratu z rodičovské, což ukazuje výše uvedená citace Danicy.

Podnikání z nutnosti, jak ukazují data, je zejména na Slovensku častější u žen [GEM 2011]. Podnikání jako nutnost pro ženy s malými dětmi spojujeme s dlouhou rodičovskou dovolenou, nedostupností zařízení péče o děti do tří let, diskriminací na trhu práce a nedostatkem flexibilních pracovních míst (viz teoretický úvod). V případě žen i mužů se podnikání může stát nutností také proto, že vnímají nedostatek příležitostí realizovat své schopnosti i zkušenosti na trhu práce. „Nutnost“ podnikat spojujeme i s tím, že některá sociálněpolitická opatření (jako například mateřská dovolená v ČR) jsou designovaná zejména na zaměstnané, ne na podnikající [Dlouhá, Jurik, Krížková 2014]. Některé z žen byly například nuceny podnikat, přestože by raději využily mateřskou dovolenou, jak ukazuje případ Patricie, uvedený výše.

Repertoár zodpovednosti

Jsem na rodičovské, takže můj den je vyloženě dcerka. Já se starám o domácnost. Manželovi teď pomáhám jen u toho počítače, co potřebuje. Dřív to bylo víc, pomáhala jsem i ve skladě. (Johana, #19 ČR)

Repertoár zodpovednosti ospravedlňoval role mužů a žen na základě toho, že chápali svoje podnikání nebo zapojení do podnikání partnera či partnerky jako určované zodpovědností. Muži vnímali zodpovědnost za podnikání v okamžiku, kdy měla partnerka menší přínos v této oblasti – zejména v okamžiku, kdy se začala věnovat malým dětem a přestávala participovat v podnikání. To se ukazuje na výše uvedeném případě Johany. Většinu aktivit, které vykonávala před narozením dcery, za ni musel přebrat manžel. Zároveň i Johana cítila zodpovědnost za rodinné podnikání v průběhu rodičovské – přestože se výlučně starala o domácnost, když bylo potřeba, vypomohla (v neoficiální roli) v podnikání. Přesouvání zodpovědnosti na muže za podnikání a na ženy za domácnost zejména v době, kdy mají malé děti, souvisí jednak se špatnou dostupností péče o děti mladší tří let [Hašková, Saxonberg 2016] a jednak s názorem, že péče o malé děti je posláním žen [Hašková, Saxonberg, Mudrák 2012], který v obou zemích převládá.

Tradiční repertoár

Muži mají větší nároky na seba, sú ambicióznejší, čo je asi prirodzené a normálne. A my ženy... Keď mám malé dieťa, mám skôr taký pocit, že sa mám starať o rodinu. (Katarína, #1 SR)

Tradiční repertoár byl postaven na představě muže živitele a ženy pečovatelky, což se opíralo o argumenty biologické „přirozenosti“ tohoto rozdělení [West, Zimmerman 1987]. Přestože některé ženy zdůrazňovaly motivace pro podnikání pomocí argumentů z jiných repertoárů (funkční, individualistický...), finální rozdělení rolí, kdy dominoval partner, bylo zdůvodněno tradičním repertoárem. Tento repertoár ukazoval úzké propojení mezi domácí a podnikatelskou sférou. U žen stanovoval jako „logické“ a „přirozené“ primární zapojení v domácnosti, což se stávalo argumentem sekundárního zapojení v práci. To ilustruje uvedená citace Kataríny. Mimo to se jako „přirozené“ a „samozřejmé“ prezentovaly pro ženy stereotypně ženské, pro muže stereotypně mužské úkoly [Coltrane 2000]. Tento repertoár je v ČR a SR pravděpodobně spojen s přetrvávajícími názory o správnosti tohoto rozdělení rolí [ISSP 2012].

Diskrepance a dynamika v chápání rolí v podnikání

Výsledky analýzy ukázaly, že vnímání rolí není stálé – ve vyprávění se proměňovalo například v průběhu rodinné dráhy, různilo se i mezi partnery, objevovaly se i diskrepance v chápání vlastní role a stejné role byly chápány jako jinak důležité.

Různé chápání rolí v průběhu času

Ženy se musejí v podnikání vyrovnávat zároveň s rolí podnikatelky (podnikání je spojeno s maskulinními konotacemi) a rolemi spojenými s femininními konotacemi (např. dcera, matka, manželka apod.) a s osobní a domácí sférou [Díaz-García, Welter 2011]. Přestože u mužů nejsou role zdánlivě konfliktní, také oni se musejí vyrovnávat s mnohostí rolí.

V našem výzkumu docházelo ve vyprávění ke změnám chápání rolí v podnikání v průběhu času, což bylo dáváno do souvislosti s fázemi rodinné a životní dráhy. Měnilo se také kladení důrazu na femininní a maskulinní aspekty a to, zda mezi nimi docházelo ke konfliktu. Změny byly popisovány ve spojitosti s příchodem dětí do rodiny a s věkem podnikajících. Příchod dětí do rodiny znamenal pro ženy větší zapojení v oblasti domácí (a slábnutí vnímání role v podnikání jako primární) a pro muže přebírání zodpovědnosti za ženu v podnikání a zároveň v některých případech také částečnou péči o dítě.

Předtým to bolo vyvážené. Keď máme dieťa, mám skôr taký pocit, že sa mám starať o rodinu. (...) Uvidím, že ako Krištof to nasmeruje do budúcnosti, lebo teraz to bude hlavne o ňom asi. (Katarína, #1 SR)

Lebo odkedy pribudlo dieťa, tak Katka vlastne robí veľmi menej vecí – teraz sa začína trochu zlepšovať, že už čo-to spraví. Takže tým pádom momentálne ťahám všetko ja, a už to začína byť strašné. (Krištof, #1 SR)

Z Kataríniny citace je patrné, že s příchodem rodiny cítí povinnost se více věnovat rodině, neuvažuje o tom, že by v podnikání měla stejnou roli jako dříve. Krištof vidí změnu rolí také spojenou s příchodem dítěte, na rozdíl od Kataríny vnímá, že ta se v současné době zapojuje více. Její rovnocennější role je pro něj zlepšením situace. V době, kdy mají podnikatelky malé děti, samy sebe chápou spíše jako „pomocnice“ než jako rovnocenné partnerky, podnikatelé zase často hovoří o vysokém zatížení prací, kterou po partnerce přebírají. Přebírání vyššího zapojení žen v domácnosti a mužů v podnikání bylo argumentováno repertoárem tradičním jako samozřejmé. U mužů se zároveň objevoval argument nutnosti přebírání úkolů a zodpovědnosti za podnikání nebo kolektivní repertoár argumentující společným podnikáním. U žen sláblo užívání repertoáru kompetencí a individualistického repertoáru. Ženy před příchodem dětí nevnímaly vykonávání individualizované podnikatelské činnosti jako ohrožující jejich feminitu. S příchodem dětí je okolí vnímá jako zvládající maskulinní i femininní roli, ovšem některé ženy

potlačují maskulinní aspekty a konstruuji svoji roli jako roli „nepodnikatelky“. Muži naopak s příchodem dětí kladou při konstrukci své role důraz na maskulinní aspekty životelství. U některých tato maskulinita zahrnuje péči o dítě v roli otce, ale už nezahrnuje péči o domácnost, která by jako femininní činnost mohla maskulinitu oslabovat.

Otázkou je, zda bude v případě Krištofa a Kataríny růst role partnerky v podnikání a zda bude její role v domácnosti stále důležitá, či se i toto rozložení změní. Případ Alice (#13 ČR), která měla již děti starší, ukazuje, že díky dlouhé rodičovské dovolené se změna rolí (jak v domácnosti, tak v podnikání), ke které došlo s narozením dětí, vrací jen obtížně nazpět:

Byla jsem doma (na rodičovské), nic jsem po manželovi nechtěla, neměl žádné povinnosti k dětem ani k domácnosti. (...) Samozřejmě byly nějaké snahy ho do domácích prací zapojit... Ze začátku právě nebyly a to byla chyba. Byly až po nějakých letech, a to už bylo pozdě. (Alice, #13 ČR)

Změnu rolí v podnikání ilustruje to, že firmu, kterou Alice zakládala, začal vést během její rodičovské (a v době rozhovoru stále vedl) manžel. Alice si až zpětně rekonstruuje to, jak vyjednávala s manželem role v domácnosti (což v důsledku ovlivnilo její roli v podnikání). Zpětně zjišťuje, že zpočátku samozřejmé rozdělení rolí už v průběhu času nešlo změnit, přestože měla snahy tak učinit, a projevuje nad tím lítost. Ukázalo se tedy, že repertoár kompetencí a individualistický repertoár, který byl užíván ženami před příchodem dětí do rodiny, přestával být akceptován a užíván i v době, kdy děti byly již soběstačné. V rámci životní dráhy se tak role mateřská ukazuje jako zásadní. S příchodem dětí ženy konstruuji svoje role s důrazem na femininní aspekty pečující role a oslabují maskulinní aspekty podnikatelské práce. Mužští partneři partnerčin důraz na pečující roli přijímají a tato konstrukce je stálá i v okamžiku, kdy děti domácnost opouští, přestože ženy v této době kladou větší důraz na podnikatelskou roli. Ne všechny ženy ale byly na rodičovské maximální možnou dobu a potýkaly se s tím, jak zajistit péči o malé děti vzhledem k nedostupnosti státních zařízení pro děti mladší tří let (tyto obtíže zmiňovaly pouze ženy). I u nich ale docházelo k přebírání hlavní zodpovědnosti za domácí oblast a slábnutí podnikatelské role, případně byl kladen velký důraz na zvládání obojího, kdy role podnikající nesměla narušit představu o „správné“ matce:

Když člověk chce, tak se fakt dá všechno. Skloubit práci i rodinu. (...) Já jsem si říkala, že dceru nikdy neodstrčím, a neudělala jsem to. Radši jsem dělala v noci, jenom abych s ní mohla být přes den. (Dora, #16 ČR)

Zvládání obou sfér tak odhalovalo konfliktní oblasti mezi feminizovanými a maskulinizovanými aspekty. Jedním ze způsobů, jak se vyrovnat se zároveň silnou rolí v podnikání a snahou „neselhat“ v roli matky, bylo kladení důrazu na sa-

mostatnost dětí, kterou tato situace zapříčinila. Samostatnost zpětně oceňovaly. Přestože některé ženy v průběhu života zvládaly jak podnikatelské, tak rodinné role, zpětně v hodnocení svojí role pochybovaly. Silná podnikatelská role ohrožovala jejich feminitu správných žen a matek: „*Dcéra mu (synovi) pomáhala robiť úlohy a tak. To bolo také, že som mala taký zlý pocit, že nie som dobrá matka.*“ (Ivica, #8 SR)

Současný důraz na femininní i maskulinní aspekty mateřské a podnikatelské role nebyl vždy vnímán jako konfliktní. Jednoznačně to ale znamenalo velké zatížení pro podnikatelku. Důraz na femininní aspekty pečující role zároveň znamenal konstrukci maskulinní role partnera, kde péče byla vnímána jako ohrožující maskulinitu. Partner je chápán jako ten, kdo si na rozdíl od ženy může vybrat, zda bude při zatížení podnikáním participovat v domácnosti:

Nehovorím, že som vždy nadšená, bývam aj ja unavená. (...) Ale môj manžel, tým, že je flegmatik, tak zase nevykrikuje: aha, tam je plný rez riadu! Radšej mi kúpil umývačku (smích).

Už to je nejakou prirodzene rozdelené, že ja čo vycítim, že môže pomôcť, tak ho požiadam, ale on keď je unavený, a on býva naozaj unavený, tak to nechcem. Mí je dôležitejšie tá jeho regenerácia, ako to, že by som si ja trvala na tom, že má vyniesť kôš. (Mária, #10 SR)

Dobrovolnost mužova zapojení zůstává i po odchodu dětí. Muži o konfliktních situacích spojených s problematičností péče o děti a zvládáním podnikání nehovořili.

Naopak beze změny rolí byli ti (nebo spíše ty), kteří kladli důraz na maskulinní aspekty podnikání. Jednalo se však o ty, kteří s příchodem dětí mohli část domácích povinností outsourcovat vně domácnosti např. placenou službou, což dělali podnikající s vyššími příjmy.

Ke změně chápání rolí docházelo i se s věkem podnikajících – jak mužů, tak žen. Ti, kteří byli téměř v důchodovém věku, hovořili mnohdy o svojí roli v minulosti jako velmi aktivní, mluvili o různých nápadech a rozvíjení firmy. S přibývajícím věkem přisuzovali tyto vlastnosti „mladší generaci“ a svoji roli chápali jako postupně se zmenšující: „*V našom veku, my už sme takmer dôchodcovia. Určite to najbližších päť rokov ešte neuzatvoríme, ale už k nejakým veľkým zmenám..., my už tak dožiť.*“ (Lubica, #2 SR)

Nejvíce zde zazníval repertoár kompetencí, kterým bylo argumentováno, že podnikatelské schopnosti a dovednosti podnikající s věkem ztrácejí. Představy tradičně spojené s podnikáním, jako nezávislost, orientace na zisk a moc [Ahl 2006], se neshodují s představou vyššího věku. Péče o děti ubývalo a zvládání domácí sféry nebylo u žen vnímáno jako zásadní – ve vyšším věku se nestyděly v některých případech outsourcovat část domácích prací – nemusely nutně vařit pro rodinu, ale mohly si zajít do restaurace, nemusely mít dle jejich slov tak perfektně uklizené a případně část úklidu za ně někdo dělal. V domácnosti, ze které odešly děti, tedy nedocházelo k takovému konfliktu role manželky, matky a podnikatelky.

Různé chápání rolí mezi partnery

V některých případech docházelo k tomu, že ženy díky rodině samy sebe chápaly v podnikání jako sekundární (využívaly tradiční repertoár), ve svých výpovědích dávaly do popředí rodinnou oblast a narativně snižovaly svoji roli v podnikání. Některé mluvily o úbytku objemu práce v podnikání, jiné o menším významu podnikání. Jejich partneři je ale vnímali jako snadno dostupnou pomoc, která je díky rodinným vazbám nemůže odmítnout. Využívali k tomu repertoáru nutnosti, zodpovědnosti nebo kolektivního repertoáru. Ženy tak buď byly částečně tlačeny do dvojího břemene povinností domácí a pracovní oblasti nebo i do práce, která by nebyla jejich první volbou. Příkladem je případ Karla a Kristýny, která zajišťovala kompletní péči o domácnost a čtyři děti. O způsobu jejího zapojení Karel hovořil následovně: *„Lidi odcházeli z firmy... Bylo nutný, aby nastoupila, protože nebylo nikoho, kdo by se tomu věnoval. Byla tam ta jistota, že neodejde.“* (Karel, #12 ČR)

Kristýna v rozhovoru uvedla, že se zapojení bránila, ale považovala to za nejjednodušší řešení. K zapojení došlo po skončení její rodičovské dovolené.

Podobné případy se ale objevovaly i u mužů podnikatelů, kteří měli mimo podnikání ještě klasické zaměstnání (a chápali svou roli jako živitelskou, což podporovali tradičním repertoárem). V těchto případech ženy zapojovaly tyto muže do podnikání, ve kterém chápaly svou roli jako hlavní. Stejně jako v předchozím případě užívaly repertoáru nutnosti, zodpovědnosti nebo kolektivního repertoáru. V některých případech muži vnímali svoji podnikatelskou roli jako velmi okrajovou (díky hlavnímu zaměstnání, které vedle podnikání vykonávali), partnerky je vnímaly spíše rovnocenně a vyžadovaly od nich toto zapojení. Dvojí role byla vnímána jako náročná a stresující, jak ukazuje případ Zdenka (#20 ČR): *„Mám paralelní schizofrenii, že přes to (klasické zaměstnání) mám nějakou stávající klientelu a závazky, které nás živí, protože ty příjmy z toho jsou pravidelné.“*

Ne vždy bylo zapojení partnera či partnerky vnímáno jako vynucené, ale jako dobrovolné, založené na respektu a obdivu k roli druhého či druhé, což bychom mohli označit za ovlivněné samotným partnerstvím. Právě případ Zdenka ukazuje, že nechápal svoji roli jako vynucenou, podnikání s partnerkou ho bavilo, i když ho vnímal vzhledem k hlavnímu zaměstnání spíše okrajově.

K nestejnému vnímání rolí oběma partnery docházelo v případech, kdy muži nebo ženy cítili v přiznání určité role ohrožení svojí maskulinity nebo feminity. V případech mužů to bylo, když důležitější roli v podnikání zastupovala žena. Někteří tak uznávali její primární roli, ale snižovali hodnotu podnikání jako takového, například jako „něčeho pro zábavu“, nebo mu přisuzovali nižší hodnotu oproti výdělečné aktivitě v klasickém zaměstnání, které měli (a díky němuž sami sebe chápali jako živitele). Alice (#13 ČR) považovala založení firmy za svůj nápad a pro vstup do podnikání užívala argumenty individualistického repertoáru. Její manžel situaci interpretoval tak, že začátek podnikání byl jeho nápad „pro zábavu“ manželky. Za důležitější považoval svoji živitelskou roli v klasickém zaměstnání. K Alici se postupem času do podnikání připojil.

Nechtěla jsem žádného nadřízeného. Chtěla jsem být sama pro sebe. (Alice, #13 ČR)
Já jsem si říkal – no tak ať se něčím zabaví. (...) Tenkrát jsem vydělával super peníze, takže jsem ji spíš do toho naverboval, aby měla nějakou zábavu. (Adam, #13 ČR)

Podnikání pro zábavu představovalo koncept podnikání, který není v souladu s „klasickými“ maskulinizovanými představami spojenými s podnikáním (orientace na zisk apod.), díky tomu byl tento druh podnikání vnímán jako druhořadý. Jediný případ, kdy měla vedlejší zaměstnání, které představovalo hlavní zdroj financí, žena, byla Marta (#18 ČR). Ta svoji živitelskou roli nekonstruovala jako tu důležitější a její partner Michal se o živitelské roli Marty v rozhovoru vůbec nezmiňoval.

V jiných případech muži chápali partnerčinu roli jako v podnikání podstatnou, samy ženy ji vnímaly jako vedlejší, protože se obávaly, že by to znamenalo selhání v „ženské“ roli matky a pečovatelky. Podobně o tom hovořila Zlatica (#4 SR), která přes důležitou roli v podnikání považovala za podstatné, aby zajišťovala rodině teplé domácí jídlo: *„Nechcela by som byť takou emancipovanou ženou, čo iba behá od roboty do roboty a nakupuje polotovary alebo vôbec sa stravuje niekde v meste.“*

Přestože se v podnikání angažovala a Zdenko vnímal její roli v podnikání jako stejně významnou jako v domácnosti, sama kladla větší důraz na „ženskou“ roli v domácnosti. Opět používala ke snižování svojí role v podnikání argumentů z tradičního repertoáru.

Různé chápání stejných rolí a stejné chápání rolí různých

Některé aktivity v podnikání, které byly podobně časově náročné a byly podobně důležité, byly oceňovány různým způsobem. Například v podnikání, ve kterém měli partneři specializované, přibližně stejně náročné role, byly chápány jako důležitější stereotypně mužské role, a role, které byly spojované se ziskem a úspěchem v podnikání. V případě Zlaticy a Zdenka (#4 SR) se oba zaměřovali na jednu oblast umělecko-řemeslné tvorby. Zlatica jejich role popisovala rovnocenně, bez důrazu na důležitost jedné nebo druhé. Zdenko popisoval specializaci Zlaticy jako „málo ziskovou“, její roli chápal jako rovnocennou jedině díky tomu, že se mimo podnikání věnovala ještě domácnosti: *„Keď si zrútaš všetky tie aspekty okolo toho, že ona je doma, varí, udržuje domácnosť, to sú veci, ktoré ňa tiež stoja peniaze. Nieкто ich spraviť musí. Takže v tomto celom komplexe to vychádza finančne dobre.“*

Zdenko byl jediný z mužů, který rozpoznal roli partnerky v domácnosti i jako finanční úsporu rodiny.

Také podobné role byly chápány různě v různých párech. Matúš (#10 SR) interpretoval finanční management podniku jako něco „zbytkového“, co dělá manželka, protože to sám „nezvládá“: *„Robí to, čo ja nestíham a nevládám. Viac menej je to pre ňu taká prirodzenejšia voľba, riešiť tieto ekonomické veci, ako pre mňa.“*

Ivica (#8 SR) naproti tomu oceňovala správu financí, kterou prováděl manžel, jako složitou práci, kterou nikdo nechce dělat, takže vyjadřovala partnerovi

vděk, že ji vykonává: „*On má tu ťažšiu robotu, lebo vlastne celé to finančné hospodárenie má na starosti, všetky papiere.*“

Patricie (#14 ČR) také chápala správu financí, kterou vykonával manžel, jako roli s větší zodpovědností, kterou dle toho oceňovala a zároveň ji chápala jako „přirozeně“ bližší mužům.

Některé aktivity pak nebyly rozeznány druhým partnerem vůbec. V návaznosti na to nemusel daný podnikající chápat roli partnera či partnerky jako tak významnou. Jednalo se zejména o aktivity stereotypně spojované se ženami, jako například úklid, které vykonávaly především ženy. Výše uvedené příklady ilustrují, že přestože jsou v podnikání více oceňované (a vůbec rozeznané) aktivity stereotypně spojovány s muži [Ahl 2006] a s charakteristikami typicky připisovanými podnikání (zisk, finanční management apod.), hraje roli i to, kdo tyto aktivity vykonává. Přestože v těchto případech užívali podnikající k ospravedlnění repertoáru kompetencí nebo individualistického repertoáru, tedy zdánlivě genderově neutrálních argumentů, ve svém důsledku to vedlo k rozdělování rolí na stereotypně mužské a ženské, kterým byla zároveň přisuzována rozdílná symbolická hodnota, a to i v závislosti na tom, kdo roli vykonával.

Specifika společného podnikání partnerů

Rovnocenné role v podnikání a rozeznání a uznání role druhého či druhé se ukázalo být podporováno tzv. partnerským prvkem, specifickým prvkem partnerského podnikání [Jang, Danes 2013], který představoval spojení intimity partnerství a sdílení podnikatelských rolí. Jednalo se o argument objevující se napříč repertoáry. Uznání role druhého či druhé jako rovnocenné vyžadovalo mnohdy respekt či úctu, jako v případě Edy (#11 ČR): „*Ty věci, co ona cítí, nějakým způsobem fungují a dlouhodobě se projevují. Má výborný názor. (...) Necháávám hodně věcí na ní a příjemně se mi to vrací.*“

V některých případech fungoval partnerský prvek k rozeznání neoficiální role (častěji žen). Bylo tomu tak i u Edy a Ester – přestože měli v podnikání na počátku odlišné formální role, díky partnerskému prvku je oba chápali jako rovnocenné. Přestože ale v rovině uznání jsou tyto role rovnocenné, může to mít pro neoficiálně zapojeného partnera dopady v budoucnu – ve výši důchodů nebo při rozdělování majetku v případě rozpadu partnerského svazku [Dlouhá, Jurik, Křížková 2014]. V oblasti domácí docházelo v některých případech k uznání přínosu partnerky v domácnosti a tím zviditelnění její role i v této oblasti (příkladem je již zmiňovaný pár Zdenka a Zlaticy (#4 SR), kdy partner chápal činnost partnerky jako finanční úsporu v domácnosti).

Partnerský prvek mnohdy prohluboval genderové nerovnosti. Zejména se jednalo o případy, kdy byl provázán s tradičním repertoárem – uznání dosahovaly role, které odpovídaly tradičnímu rozdělení. V podnikání byla oceňována a obdivována role muže, role ženy v podnikání byla snižována či přehlížena důrazem na její postavení v oblasti domácí. Domácí zapojení žen bylo hodnoceno

jako samozřejmé (tj. často vedlo k nerozpoznání přínosu), role mužů zde byla oceňována, vyzdvihována a chápána jako něco neobvyklého (vymykajícího se tradičnímu „samozřejmému“ rozdělení). I zdánlivě rovnocenné argumenty (kolektivního, individualistického a funkčního repertoáru, repertoáru zodpovědnosti, nutnosti a kompetencí) v některých případech díky partnerskému prvku provázanému s tradičními hodnotami ospravedlňovaly role nerovné. Příkladem je oceňování stejných schopností, které v případě mužů vedly k hlavním, v případě žen k vedlejším rolím. Partnerský prvek ale v jiných případech fungoval k upevňování rovnocenných rolí. Uznáním partnerčiny role v podnikání (skrže repertoár individualistický či repertoár kompetencí) byl kladen důraz na podnikatelskou roli a vyhýbal se argumentům tradičního repertoáru. Neuznání přínosu partnera či partnerky v některých případech vedlo ke konfliktům.

Závěr

V analýze vycházíme z kritiky současného převládajícího výzkumu podnikání, která upozorňuje na maskulinizovanost konceptu podnikání a individualistickou perspektivu, která přehlíží strukturální faktory. Teoretický přístup a volba metodologie v tomto článku mají v návaznosti na tuto kritiku odhalovat zdánlivou genderovou neutralitu tohoto přístupu skrze zkoumání konstrukce rolí v podnikání a způsobů jejich ospravedlňování. Volbou kvalitativní metodologie a oddělených rozhovorů poskytujeme stejný prostor k interpretaci i neoficiálně zapojeným partnerům či partnerkám (častěji ženám). Zároveň odhalujeme rozdíly v pohledech na vlastní a partnerovy či partnerčiny role, což umožňuje nahlédnout do toho, jak se určité role z(ne)významňují. Ukazujeme, že symbolické významy (zejména maskulinitu a feminitu obou oblastí) spojené s podnikatelskou a domácí sférou, jsou udržovány jak muži, tak ženami. Kvalitativní metodologie umožnila poukázat též na rozdíly v přístupech různých mužů a žen. Příkladem je možnost využít externí pomoci pro práce v domácnosti i podnikání v závislosti na finančních možnostech rodiny nebo různý přístup podnikajících v různém věku a životní etapě. Zvolený přístup na současnou kritiku výzkumu podnikání navazuje i v tom, že poukazuje na zakotvenost podnikání v rodinném kontextu nejen u žen, ale také u mužů. Příkladem je, že i muži bývají chápáni jako snadno dostupná pomoc ve společném podnikání, přestože mají další klasické zaměstnání. Také pro ně znamená příchod dětí do rodiny jakési „dvojí“ břemeno – kromě práce, kterou vykonávali předtím, zastupují mnohdy také partnerčinu roli a navíc se často alespoň částečně starají o děti, musí tedy naplňovat roli podnikatelskou, živitelskou i rodinnou.

Výsledky našeho výzkumu poukazují na mechanismy, kterými podnikající konstruují svoje role. Diskrepance v konstrukci rolí ukazují, že konstrukce rolí nemusí být stálé ani mezi partnery, ani v čase. Nestálost a diskrepance ve vnímání rolí navazují na předchozí kritiku výzkumu podnikání jednak tím, že ukazují, že i neoficiální role mohou být vnímány jako důležité, ale také například tím, že

poukazují na zakotvenost podnikání v různých faktorech. Tyto diskrepance spojujeme s kontextuálními charakteristikami (institucionálními i rodinnými) a poukazujeme na genderové nerovnosti argumentů (nebo výsledně zastupovaných rolí), kterými jsou diskrepance ospravedlňovány. Výsledné chápání se ukázalo být ovlivněno komplexem různých faktorů. Vliv měla rodinná situace – zejména malé děti v rodině, ale i děti staršího věku, věk komunikačních partnerů a partnerek, ale také třeba finanční situace, která (ne)umožňovala partnerům delegovat určité povinnosti na ostatní. Vnímání podnikatelských rolí také souviselo s vnímáním ostatních rolí, zejména role ženy, muže, matky a otce, což je utvářeno kontextem formálních a neformálních institucí v ČR a SR. Ukázaly se zejména důležité následující charakteristiky ČR a SR, které mají kořeny v postsocialistickém kontextu: (1) Dlouhá mateřská a rodičovská dovolená, kterou využívají zejména ženy, spojená s nedostupností péče o děti do tří let [Hašková, Saxonberg 2016], nedostatkem flexibilních pracovních úvazků [Vohlídalová, Formánková 2012] a představou, že o děti má pečovat zejména žena [Hašková, Saxonberg, Mudrák 2012; ISSP 2012]. Ženy tak zůstávají dlouho mimo pracovní trh [Hašková, Křížková, Dudová 2015] a mohou představovat dostupnou pomoc v partnerově podnikání. Zároveň se ve výzkumu ukázalo, že díky dlouhé péči o děti se mění vnímání rolí a u žen dochází k většímu důrazu na domácí sféru, muži se více orientují na společné podnikání (a jsou zatíženi prací, kterou přebírají po partnerce). (2) Silná společenská představa v ČR i SR, že oba partneři mají přispívat do rodinného rozpočtu [ISSP 2012]; od žen je tak v mnohých případech očekáváno, že se do partnerova podnikání zapojí (někdy nezávisle na vlastní vůli a i v případech, kdy pečují o malé děti; ve většině případů jde o zapojení v neoficiálních rolích). Tato představa vysvětluje i často zmiňované dvojí břemeno podnikatelských a rodinných povinností žen podnikatelek. Jen v případě zvládnutí obou rolí u žen – domácí i podnikatelské – je možné dosáhnout společenského uznání nebo sebeuznání [Ruminska-Zimny, 2002]. (3) Tradiční rozdělení rolí, které je chápáno jako správné [viz např. ISSP 2012] a které je podporováno nastavením sociálního systému [Dlouhá, Jurik, Křížková 2014]. To souvisí s důrazem kladeným ženami na domácí sféru (a potvrzováním si feminity, což je pak vede k dvojímu zatížení domácími i rodinnými povinnostmi) a tím, že muži kladou důraz na svoji živitelskou roli a různými způsoby upozadují partnerčinu roli v podnikání (nebo vedlejší živitelskou roli). (4) Diskrepance u žen mezi tradičním chápáním jejich role a individualistickými, kompetenčními a ostatními hodnotami, ovlivňovaná ambivalencí postsocialistických hodnot odmítnutí socialistického egalitarismu a zároveň diskurzu liberalismu a individualismu [Einhorn 2005]. (5) Zdůvodňování rolí v podnikání, které nejsou v souladu s tradičními představami – například důraz na seberealizaci a pomoc partnerkám u mužů a individualistické argumenty u žen. Inovativní přístupy mohou souviset s novým přístupem ke společenskému chápání rolí nebo k jinému než individualistickému chápání podnikání [Sauka, Chepurensko 2017]. (6) Rozdílné postoje žen a mužů k podnikání (nedostatek sebevědomí žen, malá ochota žen riskovat apod.) [GEM 2011] a spojování podnikání s maskulinními konotacemi [Ahl 2006], což vysvětluje různé

hodnocení podobných rolí v podnikání, přičemž mužské role v podnikání jsou oceňovány více.

Podnikání (a zejména to párové) umožňuje zkoumat prolínání podnikatelské role s dalšími rolemi – rolí muže, ženy, matky, otce a dalšími. Podnikatelská sféra je tradičně spojována s maskulinními konotacemi, ženy se tak vyrovnávají se střetem této role s rolemi, jež jsou od nich očekávány [Ahl, Marlow 2012]. Dosavadní výzkumy ukázaly, že dřívější představa, že nedochází ke konfliktu těchto rolí, protože ženskou roli lze skrýt za „profesionální“, tj. podnikatelskou roli, je mylná [viz např. Díaz-García, Welter 2011]. Ženy často jednájí v souladu s maskulinními normami podnikání, ovšem ne vždy potlačují své stereotypně ženské role matek a pečovatelek. Stejně tak se i v tomto výzkumu ukázalo, že mnohé ženy chápou svoje role v podnikání jako důležité a mnohdy takto byly i rozpoznány. Ženy stejně jako muži využívaly pro konstrukci svojí role argumentů schopností, vůle a touhy po úspěchu či zisku. I v těchto případech však zároveň zdůrazňovaly svoji roli v domácnosti v obavě ohrožení svojí feminity [Ahl, Marlow 2012]. Náš výzkum tak potvrzuje, že „potlačení“ domácí role díky roli podnikatelské [Díaz-García, Welter 2011] u žen není prakticky možné, i když mnohdy jednájí v souladu s maskulinními normami podnikání. Náš výzkum tyto poznatky ještě rozšiřuje, protože poukazuje na to, že profesní „podnikatelská“ role je od role žen a mužů v rodině a domácnosti neoddělitelná, přestože vůči určitému publiku mohou být domácí role potlačované či málo zřejmé. Emancipačního potenciálu podnikání žen tak nemůže být dosaženo pouze skrze podnikání [Welter, Smallbone, 2010], ale i v souvislosti se změnami v oblasti rodinné. Navíc se ukázalo, že chápání rolí, tj. vztahování se k maskulinizované podnikatelské roli a roli ženy, není stálé, mění se například s fázemi životní dráhy [Jurik, Křížková, Pospíšilová (Dlouhá) 2016], čemuž v literatuře zatím není věnován takový prostor. Zároveň práce poukázala i na proměny chápání rolí u mužů v maskulinizované oblasti podnikání a na rozdíly v chápání maskulinizovaných a femininních rolí mezi partnery. Tyto proměny je vhodné zkoumat na příkladu partnerského podnikání, protože dochází nejen k proměnám feminity, ale i maskulinity a protože tyto proměny jsou spolu provázané díky tomu, že se jedná o partnerský pár. Prezentování se v maskulinizované podnikatelské roli oddělené od role rodinné/domácí je možné spíše v případech, kdy tyto osoby nepečují o děti, případně mají dostatek financí na outsourcing péče o domácnost.

Charakter výzkumu podnikatelských párů otevírá nové oblasti a témata, kterými je možné se v budoucnu zabývat, zejména s ohledem na specifika této oblasti. Jedná se zejména o partnerský prvek, který na jedné straně genderové nerovnosti prohluboval, na druhé straně je mírnil, a o propojení oblasti podnikání s oblastí domácí. Práce také poukazuje na potřebu zkoumat podnikatelské páry v perspektivě životních drah – z hlediska rozdělování rolí v podniku i v domácnosti zejména v souvislosti s příchodem dětí a jejich věkem. Další pozornost je možné věnovat i případům, kdy je v roli živitelky žena nebo v roli pečovatele muž, které byly ve výzkumu zachyceny pouze okrajově nebo – vzhledem k ma-

lému zastoupení v celkové populaci – vůbec. U nich je předpoklad složitějšího vyjednávání mužské či ženské role, navíc v kombinaci s rolí podnikatelskou. Zahrnutí českých a slovenských podnikatelských párů do výzkumu umožnilo širší variabilitu vzorku s návazností na společnou minulost obou zemí.

MARIE POSPÍŠILOVÁ je postdoktorandkou v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i., kde pracuje v oddělení Gender a sociologie. Zaměřuje se zejména na kvalitativní výzkum, téma genderu, párového podnikání a kombinace rodinného a pracovního života.

NANCY JURIK je emeritní profesorkou Justice & Social Inquiry na Arizona State University (School of Social Transformation). Zaměřuje se na témata genderu, zaměstnání, pracovních organizací a podnikání.

ALENA KŘÍŽKOVÁ je vědeckou pracovnící a vedoucí oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se ekonomickou nezávislostí žen, kombinací práce a rodiny a genderovými vztahy v organizacích, managementu a podnikání.

GRAY CAVENDER je emeritním profesorem Justice & Social Inquiry na Arizona State University (School of Social Transformation). Mezi oblasti jeho zájmu patří korporátní kriminalita a regulace, trest a mediální studia.

Literatura

- Ahl, H. 2002. *The Making of the Female Entrepreneur: A Discourse Analysis of Research Texts on Women's Entrepreneurship*. Jönköping: Jönköping International Business School.
- Ahl, H. 2004. *The Scientific Reproduction of Gender Inequality: A Discourse Analysis of Research Texts on Women's Entrepreneurship*. Copenhagen: Copenhagen Business School Press.
- Ahl, H. 2006. „Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions.“ *Entrepreneurship Theory and Practice* 30 (5): 595–621, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>.
- Ahl, H., S. Marlow. 2012. „Exploring the Dynamics of Gender, Feminism and Entrepreneurship: Advancing Debate to Escape a Dead End?“ *Organization* 19 (5): 543–562, <https://doi.org/10.1177/1350508412448695>.
- Aidis, R., F. Welter, D. Smallbone, N. Isakova. 2007. „Female Entrepreneurship in Transition Economies: The Case of Lithuania and Ukraine.“ *Feminist Economics* 13 (2): 157–183, <https://doi.org/10.1080/13545700601184831>.
- Bahna, M., M. Čambáliková, M. Čambáliková, T. Lengyelová, E. Kvapilová, Z. Kumanová, M. Piscová. 2006. *Slovensko na ceste k rodovej rovnosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Bettio, F., A. Verashchagina. 2009. *Gender Segregation in the Labour Market. Root Causes, Implications and Policy Responses in the EU*. Luxembourg: European Commission.
- Brines, J. 1994. „Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home.“ *The American Journal of Sociology* 100 (3): 652–688, <https://doi.org/10.1086/230577>.

- de Bruin, A. 2006. „Copreneurship.“ Pp. 202–208 in J. H. Greenhaus, G. A. Callanan (eds.). *Encyclopedia of Career Development*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- de Bruin, A., C. G. Brush, F. Welter. 2006. „Introduction to the Special Issue: Towards Building Cumulative Knowledge on Women’s Entrepreneurship.“ *Entrepreneurship Theory and Practice* 30 (5): 585–593, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00137.x>.
- Brush, C. G., A. de Bruin, F. Welter. 2009. „A Gender-Aware Framework for Women’s Entrepreneurship.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 1 (1): 8–24, <https://doi.org/10.1108/17566260910942318>.
- Coltrane, S. 2000. „Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work.“ *Journal of Marriage and the Family* 62 (4): 1208–1233, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01208.x>.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost, pracovní trh.“ *Sociologický časopis* 31 (1): 7–24, <https://doi.org/10.13060/00380288.1995.31.1.03>.
- Deacon, J. H., J. A. Harris, L. Worth. 2014. „Who Leads? Fresh Insights into Roles and Responsibilities in a Heterosexual Copreneurial Business.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 6 (3): 317–335, <https://doi.org/10.1108/IJGE-03-2014-0009>.
- Díaz-García, M.-C., F. Welter. 2011. „Gender Identities and Practices: Interpreting Women Entrepreneurs’ Narratives.“ *International Small Business Journal* 31 (4): 384–404, <https://doi.org/10.1177/0266242611422829>.
- Dlouhá, M., N. C. Jurik, A. Křížková. 2014. „Genderové inovace v malém podnikání. Institucionální podmínky a dosahování genderové (ne)rovnosti v podnikatelských párech.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 15 (2): 87–100, <https://doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.133>.
- Down, S., L. Warren. 2008. „Constructing Narratives of Enterprise: Clichés and Entrepreneurial Self-identity.“ *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 14 (1): 4–23, <https://doi.org/10.1108/13552550810852802>.
- Einhorn, B. 2005. „Citizenship in an Enlarging Europe: Contested Strategies.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (6): 1023–1039, <https://doi.org/10.13060/00380288.2005.41.6.04>.
- Fitzgerald, M. A., G. Muske. 2002. „Copreneurs: An Exploration and Comparison to Other Family Businesses.“ *Family Business Review* 15 (1): 1–16, <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2002.00001.x>.
- GEM. 2011. „Global Entrepreneurship Monitor“ [online]. [cit. 14. 6. 2018]. Dostupné z: <http://www.gemconsortium.org/data/sets#baps>.
- Gioia, D. A., K. G. Corley, A. L. Hamilton. 2012. „Seeking Qualitative Rigor in Inductive Research: Notes on the Gioia Methodology.“ *Organizational Research Methods* 16 (1): 15–31, <https://doi.org/10.1177/1094428112452151>.
- Hašková, H., A. Křížková, R. Dudová. 2015. *Ekonomické náklady mateřství: co znamená odpovědnost za péči o dítě/děti pro ženy z hlediska jejich pracovního uplatnění a ekonomického postavení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hašková, H., A. Křížková, K. Pospíšilová. 2018. „Intersekcionalní přístup ke zkoumání nezaměstnanosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 54 (2): 171–197, <https://doi.org/10.13060/00380288.2018.54.2.398>.
- Hašková, H., S. Saxonberg. 2016. „The Revenge of History – The Institutional Roots of Post-Communist Family Policy in the Czech Republic, Hungary and Poland.“ *Social Policy & Administration* 50 (5): 559–579, <https://doi.org/10.1111/spol.12129>.
- Hašková, H., S. Saxonberg, J. Mudrák (eds.). 2012. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hughes, K. D., J. E. Jennings, C. G. Brush, S. Carter, F. Welter. 2012. „Extending Women’s Entrepreneurship Research in New Directions.“ *Entrepreneurship: Theory and Practice* 36 (3): 429–442, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2012.00504.x>.

- Chaloupková, J. 2007. *Rozdělení domácí práce: ekonomická racionalita, mocenské zdroje a symbolické významy*. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Chasserio, S., P. Pailot, C. Poroli. 2014. „When Entrepreneurial Identity Meets Multiple Social Identities.“ *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 20 (2): 128–154, <https://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2011-0157>.
- ISSP. 2008. ZA4950: Religion III. Cologne: GESIS Data Archive.
- ISSP. 2012. ZA5900: Family and Changing Gender Roles IV. Cologne: GESIS Data Archive.
- Jang, J., S. M. Danes. 2013. „Are We on the Same Page?: Copreneurial Couple Goal Congruence and New Venture Viability.“ *Entrepreneurship Research Journal* 3 (4): 483–504, <https://doi.org/10.1515/erj-2013-0036>.
- Jennings, J. E., C. G. Brush. 2013. „Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?“ *Academy of Management Annals* 7 (1): 663–715, <https://doi.org/10.1080/19416520.2013.782190>.
- Jurik, N. C., A. Křížková, M. Pospíšilová (Dlouhá). 2016. „Czech Copreneur Orientations to Business and Family Responsibilities: A Mixed Embeddedness Perspective.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 8 (3): 307–326, <https://doi.org/10.1108/IJGE-09-2015-0032>.
- Jurik, N. C., A. Křížková, M. Pospíšilová, G. Cavender. 2019. „Blending, Credit, Context: Doing Business, Family and Gender in Czech and US copreneurship.“ *International Small Business Journal* 37 (4): 317–342, <https://doi.org/10.1177/0266242618825260>.
- Kolouchová, D., O. Machek. 2016. „Ženský leadership v rodinném podnikání: poznatky z kvalitativního výzkumu v České republice.“ *Trendy v podnikání* 6 (1): 33–41.
- Lamont, M. 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226922591.001.0001>.
- Lewis, K., C. Massey. 2011. „Critical Yet Invisible: The ‘Good Wife’ in the New Zealand Small Firm.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 3 (2): 105–122, <https://doi.org/10.1108/17566261111140198>.
- Machek, O., D. Kolouchová, J. Hnilica. 2016. „The Impact of Spousal Relationship on Profitability: A Matched-Pair Investigation of Copreneurial Firms.“ *Journal of Advanced Management Science* 4 (3): 245–249, <https://doi.org/10.12720/joams.4.3.245-249>.
- Marlow, S. 2014. „Exploring Future Research Agendas in the Field of Gender and Entrepreneurship.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 6 (2): 102–120, <https://doi.org/10.1108/IJGE-01-2013-0003>.
- Marlow, S., M. McAdam. 2013. „Gender and Entrepreneurship: Advancing Debate and Challenging Myths; Exploring the Mystery of the Under-Performing Female Entrepreneur.“ *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research* 19 (1): 114–124, <https://doi.org/10.1108/13552551311299288>.
- McCracken, K., S. Marquez, C. Kwong, U. Stephan, A. Castagnoli, M. Dlouhá. 2015. *Women's Entrepreneurship: Closing the Gender Gap in Access to Financial and Other Services and in Social Entrepreneurship*. Brussels: European Parliament.
- Neergaard, H. 2007. „Sampling in Entrepreneurial Settings.“ Pp. 253–278 in H. Neergaard, J. P. Ulhøi (eds.). *Handbook of Qualitative Research Methods in Entrepreneurship*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Newell, A., B. Reilly. 2001. „The Gender Pay Gap in the Transition from Communism: Some Empirical Evidence.“ *IZA Discussion Papers* 268. Bonn: Institute for the Study of Labor, [https://doi.org/10.1016/S0939-3625\(01\)00028-0](https://doi.org/10.1016/S0939-3625(01)00028-0).
- Ogbor, J. O. 2000. „Mythicizing and Reification in Entrepreneurial Discourse: Ideology-Critique of Entrepreneurial Studies.“ *Journal of Management Studies* 37 (5): 605–635, <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00196>.

- Pilková, A., M. Holienka, J. Reháč, Z. Kovačičová. 2015. *Podnikatelská aktivita a prostredie na Slovensku*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, KARTPRINT.
- Rampulová, K., M. Rašticová, I. Kolářová. 2016. „O podnikatelkách na startovní čáře, jejich motivech, obavách a podnikatelských snech.“ Pp. 119–166 in P. Slavičková (ed.). *Ženy-podnikatelky v minulosti a současnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Rašticová, M., M. Bědiová. 2016. „Ovládnou ženy 21. století svět podnikání?“ Pp. 119–166 in P. Slavičková (ed.). *Ženy-podnikatelky v minulosti a současnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Ruminska-Zimny, E. 2002. „Gender Aspects of Changes in the Labour Markets in Transition Economies.“ *UNECE* [online]. United Nations Economic Commission for Europe [cit. 2. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.unec.org/commission/2002/Ruminska>.
- Sauka, A., A. Chepurens (eds.). 2017. *Entrepreneurship in Transition Economies. Diversity, Trends, and Perspectives*. Berlin: Springer, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-57342-7>.
- Spáčilová, D., A. Putnová, M. Rašticová, J. Dvořák. 2003. *Bariéry pro vstup do podnikání a sebeprosazení žen v ČR a srovnání s EU*. Brno: Vysoké učení technické, Fakulta podnikatelská.
- Strauss, A., J. Corbin. 1998. *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Swidler, A. 1986. „Culture in Action: Symbols and Strategies.“ *American Sociological Review* 51 (2): 273–286, <https://doi.org/10.2307/2095521>.
- Talbot, M. 2010. *Language and Gender*. Stafford: Polity Press.
- Taylor, B., H. de Vocht. 2016. „Interviewing Separately or as Couples? Considerations of Authenticity of Method.“ *Qualitative Health Research* 20 (10): 1–12.
- Vohlídalová, M., L. Formánková. 2012. „Částečné úvazky v České republice: šance nebo riziko?“ *Fórum sociální politiky* 6 (5): 17–21.
- Wagnerová, A. 2017. *Žena za socialismu: Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Welter, F., D. Smallbone, E. Aculai, N. Isakova, N. Schakirova. 2003. „Female Entrepreneurship in Post Soviet Countries.“ Pp. 243–269 in J. E. Butler (ed.). *New Perspectives on Women Entrepreneurs*. Greenwich: Information Age.
- Welter, F., D. Smallbone. 2010. „The Embeddedness of Women’s Entrepreneurship in a Transition Context.“ Pp. 96–117 in C. G. Brush, A. de Bruin, E. J. Gatewood, C. Henry (eds.). *Women Entrepreneurs and the Global Environment for Growth. A Research Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- West, C., D. H. Zimmerman. 1987. „Doing Gender.“ *Gender and Society* 1 (2): 125–151, <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>.

Validizace konceptu akademické marnosti v českém středním vzdělávání*

JANA STRAKOVÁ¹, PETR SOUKUP², JAROSLAVA SIMONOVÁ^{1**}

¹Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

²Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Testing the Concept of Academic Futility in Czech Secondary Education

Abstract: International research shows that the concept of academic futility is a promising one for studying the mechanisms that cause differences in educational outcomes in general and vocational secondary school programmes. Given that there are large differences between general and vocational programmes in the Czech education system, in terms of the content of education, the conditions of education, student composition, and learning outcomes, it is important to take a deeper look at the causes of these differences. The aim of this paper is to test the original, three-dimensional version of the concept of academic futility at Czech secondary schools. The concept was tested on data obtained from a sample of 4857 students from 29 grammar schools and 90 secondary technical schools who attended the third year of secondary school in the school year 2018/2019. Confirmatory factor analysis indicated a good model fit with the data for the one-level (student level) and two-level (student and class level) concepts. Measurement invariance was evaluated for different educational tracks. The potential of using a two-level concept for research on the educational pathways of Czech secondary school students attending various educational programmes is discussed.

Keywords: academic futility, VET, concept validation, confirmatory factor analysis

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 5: 599–617

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.042>

* Text je výstupem řešení projektu GA ČR 18-19056S. Autoři děkují recenzentům za cenné připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. RNDr. Jana Straková, Ph.D., Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1, e-mail: jana.strakova@pedf.cuni.cz.

Úvod

Odborné vzdělávání se těší ve vyspělých zemích značné podpoře, neboť dle mínění mnohých tvůrců vzdělávacích politik představuje řešení dvou závažných problémů: nezaměstnanosti absolventů a nedostatku technické pracovní síly na trhu práce [např. Eichhorst et al. 2015]. V České republice je v evropském srovnání jeden z nejvyšších podílů mladých lidí v odborném vzdělávání¹ a jeho podpora ve společnosti je tradičně vysoká. Do odborného vzdělávání zde stejně jako v jiných vyspělých zemích vstupují zpravidla žáci s nižším socioekonomickým statusem a horšími studijními výsledky. Katrňák, Simonová a Fónadová [2013] dokonce poukázali na postupující diverzifikaci českého středního vzdělávání podle sociálního původu žáků. Není tedy příliš překvapivé, že i na výstupu ze středního vzdělávání mají žáci opouštějící odborné programy horší výsledky.

Nemáme však žádné doklady o tom, jak se na výsledcích žáků podílí vlastní středoškolské studium, tedy například do jaké míry rozdíly mezi žáky nastupujícími do jednotlivých středoškolských programů² dále posiluje. Důležité přitom zdaleka nejsou jen kognitivní výsledky žáků, jako jsou znalosti a dovednosti ve vyučovaných předmětech, ale také rozdíly v postojích, které si žáci v průběhu studia budují. Jedná se například o motivaci ke studiu (která také ovlivňuje, zda žák ve studiu vytrvá), sebedůvěru, která může rozhodovat o jeho budoucím uplatnění, jakož i o postoje občanské, o kterých víme, že se v ČR u žáků v odborném vzdělávání značně odlišují od postojů gymnazistů [např. Straková, Simonová 2013; Člověk v tísni 2018]. Zahraniční výzkumy zvyšování rozdílů mezi odbornými a akademickými programy v průběhu studia prokázaly. Např. Hanushek a Wößmann [2006] ukázali, že žáci v odborných programech dosahují horších výsledků a častěji ukončují studium předčasně než žáci ve všeobecných vzdělávacích programech i po zohlednění rodinného zázemí a výsledků při vstupu do střední školy.

Abychom porozuměli tomu, jak jednotlivé programy ovlivňují kognitivní a nekognitivní výsledky vzdělávání, potřebujeme získat informace o mechanis-

¹ V roce 2017 činil podíl absolventů s odborným vzděláním 69 % ze všech absolventů středních škol. Vyšší podíl uvedlo pouze Rakousko (77 %) a Slovensko (71 %) [OECD 2019].

² V tomto textu používáme termín program ve smyslu anglického termínu „track“. V ČR takto rozlišujeme mezi středním odborným studiem bez maturity, středním odborným studiem s maturitou a gymnaziálním studiem. V rámci gymnaziálního studia nerozlišujeme mezi víceletými a čtyřletými programy, neboť neočekáváme velké rozdíly mezi čtyřletým a víceletým studiem ve sledovaném jevu. Mezi gymnaziálními programy obecně nejsou velké odlišnosti, ty jsou naopak mezi odborným nematuritním (zpravidla tříletým) studiem, odborným maturitním (zpravidla čtyřletým) studiem a gymnaziálním studiem všech typů. Tyto tři větve se výrazně odlišují v řadě charakteristik včetně obsahu vzdělávání, zejména v podílu všeobecně vzdělávacích předmětů, které zabírají v odborném maturitním studiu 55–60 % vyučovacího času, přičemž v odborném nematuritním studiu pouze 30–35 % vyučovacího času.

mech, které je utvářejí. V zahraničních výzkumech je v tomto kontextu často zkoumáno klima školy a specificky jedna z jeho komponent označovaná jako pocit akademické marnosti [Van Houtte, Stevens 2015]. Tato studie, jejíž zaměření je primárně metodologické, adaptuje a validizuje koncept akademické marnosti (z anglického *academic futility*)³ v českém prostředí a diskutuje jeho použitelnost pro zkoumání průběhu a výsledků vzdělávání žáků v různých středoškolských programech.

Od školního klimatu k akademické marnosti

Výzkum dopadů diferenciace ukazuje, že žáci v různých programech mají zcela odlišné školní zkušenosti [Hanushek, Woessmann 2006] a jsou vzhledem k nim ze strany školy komunikována odlišná očekávání [Kelly, Carbonaro 2012; Oakes 2005; Page 1991; Rubin, Noguera 2004; Van de Werfhorst, Mijs 2010]. Programy se odlišují i kurikulem a stanovenými cíli vzdělávání. V náročnějších programech je kladen důraz na řešení problémů a kognitivní aktivaci, zatímco v méně náročných programech je kladen důraz spíše na memorování a udržení kázně [např. Kunter, Baumert 2006; Van Houtte 2004]. Proto je důležité při studiu rozdílů ve výsledcích důkladně zmapovat rozdíly v rozmanitých aspektech školního kontextu a snažit se lépe porozumět vztahu mezi tímto kontextem a různými typy vzdělávacích výsledků.

Školní kontext je často operacionalizován jako školní klima, které se skládá z několika, zpravidla čtyř, dimenzí definovaných různými (byť podobnými) způsoby [např. Thapa et al. 2013; Wang, Degol 2016; Zullig et al. 2010]. Výzkumy ukázaly, že školní klima formuje nejen akademické výsledky, ale také chování žáků, které je často považováno za zdroj mnoha problémů, zejména v odborných oborech. Ve způsobu, jakým školní klima ovlivňuje chování žáků, můžeme pozorovat značné rozdíly: mezi žáky, kteří vnímají klima jako méně pozitivní, uvádějí žáci z chudých rodin výrazně horší chování než žáci z rodin s vyššími příjmy. Tato silná asociace mezi klimatem a chováním u žáků s nízkým socioekonomickým statusem naznačuje, že klima hraje obzvláště důležitou roli pro žáky ze znevýhodněného prostředí [Hopson, Lee 2011]. Navíc mezi jednotlivými skupinami žáků existují značné rozdíly, pokud jde o jejich vnímání podpory učitelů [Way, Reddy, Rhodos 2007]. Školní klima je však velmi široký koncept a výzkum ukazuje, že pouze některé z jeho složek mají přímý vliv na výsledky a chování žáků. Mezi výzkumníky navíc neexistuje na těchto složkách dostatečná shoda.

Pro naši práci je důležitý výzkum školního klimatu realizovaný Brookovem a Schneiderem [1975] s cílem identifikovat faktory, které by mohly vysvětlit rozdíly ve výsledcích škol nad rámec socioekonomického složení žáků. Jejich vý-

³ Termín „akademický“ v tomto textu používáme pro označení „tradičního“ (teoretického, na výkon orientovaného) vzdělávání.

zkum reagoval na výsledky sociologických výzkumů z druhé poloviny minulého století [např. Coleman et al. 1966a; Hauser 1971], které ukázaly silnou souvislost mezi socioekonomickým a etnickým složením žáků ve školách a výsledky žáků těchto škol a zároveň popíraly vliv proměnných, které se tradičně používaly k charakterizování kvality škol a učitelů (např. kvalifikovanost učitelů). Coleman ve své zprávě výslovně uvedl, že americké školy ovlivňují své žáky velmi malou měrou ve srovnání s dopadem, které má na jejich vědomosti, dovednosti a postoje jejich rodinné zázemí. Aby škola měla potenciál například vyrovnávat znevýhodnění, které si žák přináší z domova, musela by se naučit pracovat tak, aby měla na výsledky žáků daleko větší vliv.

Brookover et al. [1978] se domnívali, že výše uvedený poznatek může být artefaktem toho, jak charakteristiku školy a její vliv měříme. Proto chtěli nalézt jiné proměnné, které charakterizují školní prostředí a mají významný vliv na výsledky žáků i po zohlednění složení žáků školy. Pro označení těchto proměnných zvolili koncept školního klimatu. Kladli si otázku, zda prokážou vliv školního klimatu na výsledky žáků jednotlivých škol i po zohlednění socioekonomického a etnického složení žáků školy. Zároveň se tázali, zda prostřednictvím školního klimatu není možno vysvětlit i část rozptylu, který byl tradičně přisuzován socioekonomickému a etnickému složení žáků. Školní klima chápali jako sociálně psychologický rámec, ve kterém probíhá učení a který zahrnuje komplex faktorů definovaných a vnímaných skupinou žáků. Vycházeli z toho, že tyto faktory mohou být zkoumány jako normy sociálního systému a očekávání a přesvědčení sdílená a komunikovaná členy skupiny. Z chování učitelů žáci odvozují, jaká má okolí od nich očekávání, co se týče výsledků i norem chování, a jednají odpovídajícím způsobem. Škola má sadu norem, hodnocení a očekávání vztahující se k žákům a k jednotlivým skupinám žáků. Výzkumníci byli přesvědčeni, že školní akademické normy, očekávání a přesvědčení není možno ztotožnit se sociálním složením žakovské skupiny a klima tedy nemůže být uspokojivě měřeno proměnnými charakterizujícími složení skupiny.

Brookover et al. [1978] identifikovali v rámci školního klimatu, tak jak jej chápali pro účely svého výzkumu, pět dimenzí: (a) pocit akademické marnosti (podrobnější popis uvádíme níže), (b) hodnocení a očekávání vzhledem k budoucnosti (jak hodnotí jiní – učitelé, rodiče, spolužáci – i žáci sami šance žáků v budoucnosti dosahovat dobrých výsledků), (c) hodnocení a očekávání vzhledem k současnosti (jak hodnotí jiní – učitelé, rodiče, spolužáci – i žáci sami schopnosti žáků), (d) vnímání učitelských norem a tlaku (jak velký důraz klade škola na akademické výsledky) a (e) akademické normy žáků (jak důležité jsou dobré akademické výsledky pro žáky). Výzkumníci identifikovali velké rozdíly v těchto dimenzích mezi školami, které měly odlišné výsledky, ale velmi podobné složení žáků. Pomocí těchto dimenzí vysvětlili více rozptylu než prostřednictvím socioekonomického a etnického složení žáků školy, přičemž pocit akademické marnosti se ukázal ze všech dimenzí, kterými charakterizovali školní klima, jako nejvlivnější.

Koncept pocitu akademické marnosti je velmi podobný konceptu kontroly nad vlastním životem, který představuje pocit, že držím svůj život pevně v rukou (sense of control), a který používal Coleman [Coleman et al. 1966b]. Rozdíl spočívá v tom, že pocit akademické marnosti se explicitně vztahuje ke škole. Tedy charakterizuje víru žáka v to, že je schopen řádně a úspěšně fungovat ve vzdělávacím systému. Vysoký pocit akademické marnosti znamená, že žák věří, že nemůže nikterak ovlivnit svůj školní úspěch.

Původní dotazník Brookovera a Schneidera [1975] obsahoval 12 položek, které měřily tři dimenze: subjektivně vnímaný pocit akademické marnosti, vnímání akademické marnosti ze strany učitelů a vnímání akademické marnosti ze strany spolužáků.

Využití konceptu akademické marnosti ve vlámském pedagogickém výzkumu

Při výzkumu dopadů diferenciací ve středoškolském vzdělávání byl koncept akademické marnosti redukován na dimenzi vlastního pocitu akademické marnosti hojně využíván ve vlámské části Belgie. Van Houtte [2016] konstatovala, že tento koncept je velmi vhodný pro zachycení bariér, které brání žákům s nízkým socioekonomickým statusem se ve škole snažit, protože se (a) vztahuje ke škole a ke vzdělávání, (b) explicitně se odkazuje k budoucnosti a (c) požaduje, aby se respondenti cítili být součástí nějaké skupiny. Toto explicitní zacílení na vzdělání a odkaz na přesvědčení vztahující se ke skutečnosti, že je jedinec součástí nějaké skupiny, činí z tohoto konceptu přesný a vhodný nástroj, který může zachytit situaci v nevýběrových třídách, respektive málo prestižních vzdělávacích programech. Akademická marnost reflektuje vysoký pocit bezmoci ve školní situaci. Vysoký pocit marnosti znamená, že žáci mají silný pocit, že vzdělávací systém pracuje proti nim jako proti členům určité skupiny a že k tomu, aby uspěli, by museli mít veliké štěstí. To činí z pocitu akademické marnosti slibný koncept ve výzkumu dopadů vnější diferenciací vzdělávacího systému [Van Houtte 2016].

Výzkum v Belgii ukázal, že žáci v odborných programech vykazují silnější pocit akademické marnosti než žáci v akademických programech [Van Houtte, Stevens 2008, 2010], což vede k nižšímu zapojení do studia [Van Houtte, Stevens 2010] a horší kázni [Demanet, Van Houtte 2011; Van Houtte, Stevens 2008]. Pocit akademické marnosti je vyšší ve školách, které navštěvují žáci s nižším socioekonomickým statusem [Van Houtte, Stevens 2008, 2010].

Van Houtte a Stevens [2010] dále ukázali, že je nosné rozlišovat mezi pocitem akademické marnosti subjektivně vnímané jedincem a kulturou akademické marnosti, která je ovlivňována individuálními pocity jednotlivců, ale projevuje se na úrovni školy. Z jejich výzkumů vyplynulo, že v odborných školách ve vlámské části Belgie je akademická marnost pozorovatelná vyšší měrou než ve

školách s akademickým programem a že tato kultura marnosti ovlivňuje zájem žáků o studium nezávisle na jejich subjektivním pocitu akademické marnosti. Kultura marnosti vysvětluje asociaci mezi typem školy a zájmem o studium a je zodpovědná za nižší zájem o studium v odborných školách. Airgad, Van Houtte a Avarmaet [2012] ukázali, že obě proměnné, tedy individuální pocit akademické marnosti a kultura akademické marnosti, vysvětlují vztah mezi socioekonomickým složením žáků školy a jejich výsledky v matematice.

Výzkumné cíle

Cílem této práce je adaptovat škálu pro zjišťování pocitu akademické marnosti a validizovat ji pro účely výzkumu v české střední škole. Rozhodli jsme se pracovat s původní škálou navrženou Brookoverem a Schneiderem [1975], se všemi třemi dimenzemi, tedy s dimenzí subjektivně vnímaného pocitu akademické marnosti, vnímání akademické marnosti ze strany učitelů a vnímání akademické marnosti ze strany spolužáků. Tato škála podle našeho názoru popisuje zkoumaný jev komplexněji a výstižněji než škála redukováná na subjektivně vnímaný pocit akademické marnosti, používaná vlámskými kolegy.

Škálu adaptujeme a poté validujeme v jednoúrovňové podobě (na úrovni žáků) i v podobě dvouúrovňové, ve které figuruje na úrovni žáka pocit akademické marnosti a na úrovni třídy kultura akademické marnosti. Spolu s Van Houtte a Stevenssem [2010] se domníváme, že je třeba zachytit nejen individuální pocity jednotlivých žáků, ale zejména celkovou atmosféru třídy, která je těmito individuálními pocity ovlivněna.

Pokud se dvouúrovňový koncept akademické marnosti ukáže v českém prostředí jako funkční, má velký potenciál být využit ke zkoumání vztahu mezi typem programu a vývojem výsledků vzdělávání v průběhu středoškolského studia.

Datový soubor

Koncept akademické marnosti byl ověřován na souboru 4 857 žáků z 29 gymnázií (78 tříd) a 90 středních odborných škol (168 tříd), kteří ve školním roce 2018/2019 navštěvovali 3. ročník středoškolského studia. 1 148 (23,6 %) žáků navštěvovalo nematuritní odborné obory, 2 183 (44,9 %) maturitní odborné obory a 1 526 (31,4 %) gymnázia.

Data byla shromážděna v rámci výzkumu CLoSE (Czech Longitudinal Study of Education), v rámci kterého byla dlouhodobě sledována věková skupina žáků, kteří se v roce 2011 zúčastnili ve 4. ročníku výzkumu TIMSS a PIRLS. Výběr žáků, kteří byli sledováni v průběhu celého středoškolského studia, byl pro účely této práce navýšen o žáky odborných škol tak, aby výsledný výběr uspokojivě

reprezentoval populaci středoškoláků (ve výzkumu CLoSE byl velký nadvýběr gymnázií).⁴

Žákům byly administrovány testy z matematiky, čtenářské gramotnosti a českého jazyka a dotazníky, jejichž součástí bylo mapování socioekonomického statusu a postojů žáků. V rámci dotazníků byly administrovány rovněž tři baterie mapující pocit akademické marnosti.

Operacionalizace konceptu akademické marnosti

Baterie byly převzaty z původního dotazníku Brookovera a Schneidera [1975], který obsahoval 12 položek, jedna položka byla převzata z dotazníku Van Houtte [2016]. Tři položky byly nahrazeny tak, aby odpovídaly české realitě. Výsledná škála byla ověřena v předvýzkumu, který proběhl na konci školního roku 2017/2018 na vzorku 120 žáků ze dvou středních odborných škol v Čechách a na Moravě. Byla zjišťována srozumitelnost škály a relevance otázek. O vlastní komentáře k použitým výroky byli požádáni rovněž vyučující z těchto škol. Na základě předvýzkumu byly provedeny drobné úpravy. Výsledné znění škály je uvedeno v Tabulce 1.

Tabulka 1 uvádí průměry jednotlivých položek dotazníkových baterií na měření akademické marnosti na škále 1–4 (významy hodnot u jednotlivých dimenzí jsou uvedeny v tabulce), směrodatné odchylky a koeficienty vnitrotřídní korelace (ICC)⁵. Tři výroky mají opačnou polaritu, pro účely zpracování byly tedy výpovědi překódovány tak, aby polarita všech výroků byla jednotná. Třída byla zvolena jako jednotka proto, že chceme analyzovat rozdíly mezi maturitními a nematuritními programy a v odborných školách se často nacházejí i třídy s maturitními i třídy s nematuritními programy. Tedy hypotézu, že se klima odborných maturitních a nematuritních oborů a gymnázií liší, musíme ověřovat na úrovni tříd, nikoli škol. S ohledem na skutečnost, že jeden učitel může učit ve více třídách ve stejné škole, vycházíme z předpokladu, že chování učitele napříč třídami nemusí být totožné a reflektuje klima příslušné třídy. Hodnota koeficientu se pro jednotlivé výroky pohybovala v rozmezí 0,09–0,15, což potvrdilo, že je možno uvažovat o kultuře akademické marnosti na úrovni třídy.

⁴ Střední odborné školy byly vybírány z databáze všech středních škol v ČR tak, aby dobře reprezentovaly skladbu programů a oborů a aby byly rovnoměrně zastoupeny školy z celé ČR.

⁵ Koeficient vnitrotřídní korelace je vypočten jako podíl rozptylu v hodnotách dané proměnné mezi třídami ku součtu rozptylu mezi třídami a mezi žáky. Udává tedy podíl celkového rozptylu, který může být vysvětlen rozdíly mezi jednotlivými třídami.

Tabulka 1. Položky konceptu akademické marnosti

Proměnná		Průměr	SD	ICC
MU	Pro kolik učitelů v této škole platí následující tvrzení? (1 – všichni, 2 – většina, 3 – někteří, 4 – žádní)			
MU1	Je jim jedno, jaké mají žáci známky.	2,9	0,64	0,10
MU2	Záleží jim na tom, aby žáci měli dobré známky. (obráceno)	2,6	0,68	0,10
MU3	Je jim jedno, jaké mají žáci problémy mimo školu.	2,4	0,85	0,09
MU4	Berou ohled na to, jaké mají žáci problémy mimo školu. (obráceno)	2,0	0,73	0,09
MS	Pro kolik z Tvých spolužáků v této škole platí následující tvrzení? (1 – všichni, 2 – většina, 3 – někteří, 4 – žádní)			
MS1	Je jim jedno, když mají špatné známky.	2,7	0,64	0,14
MS2	Ztrapňují spolužáky, kteří se dobře učí.	3,6	0,69	0,15
MS3	Neučí se tak dobře, jak by mohli, protože nechťejí, aby je kvůli tomu spolužáci ztrapňovali.	3,7	0,59	0,13
MŽ	U následujících výroků vztahujících se k této škole uveď, nakolik s nimi souhlasíš (1 – rozhodně souhlasím, 2 – spíše souhlasím, 3 – spíše nesouhlasím, 4 – rozhodně nesouhlasím)			
MŽ1	Žáci jako já nemají šanci, že budou v životě dělat, co by chtěli.	3,1	0,80	0,11
MŽ2	Žáci jako já mají špatné známky, i když se snaží.	3,0	0,75	0,11
MŽ3	Mohu mít v této škole dobré známky, když se budu snažit. (obráceno)	3,4	0,65	0,09
MŽ4	V této škole mají žáci jako já smůlu.	3,1	0,77	0,09
MŽ5	Abys měl/a v této škole dobré známky, musíš mít štěstí.	3,0	0,79	0,09
MŽ6	Nemá smysl se v této škole snažit, lidé jako já stejně nikdy nezískají dobrou práci.	3,5	0,70	0,10

Testování modelů

Funkčnost obou konceptů (jednoúrovňového i dvouúrovňového) byla ověřována prostřednictvím konfirmační faktorové analýzy v programu Mplus. Nejprve byl použit jednoúrovňový model pro potřeby analýz, které budou porovnávat individuální postoje jednotlivých žáků v jednotlivých středoškolských programech. Pro potřeby analýz, kde budou modelovány dopady faktorů na úrovni jednotlivých žáků i na úrovni školy/třídy byl následně ověřován model dvouúrovňový. Možnost použití dvouúrovňového modelu potvrdily hodnoty koeficientů vnitrotřídní korelace jednotlivých tvrzení, které vykazovaly uvnitř tříd určitou míru podobnosti, jak je ukázáno v Tabulce 1. Pro odhad parametrů modelu byla použita metoda WLSM, která je jednou z nejvhodnějších pro kratší ordinální stupnice. Mplus při jejím užití vychází z polychorických, a nikoli Pearsonových korelací, které jsou též pro ordinální znaky vhodnější.⁶

Kvalita modelů byla posuzována podle ukazatelů RMSEA⁷, TLI⁸ CFI⁹. Vybrali jsme kritéria, která jsou v oblasti strukturního modelování nejběžnější, také popsané doporučené meze respektují většinovou praxi v této oblasti. Samozřejmě jsme si vědomi, že ani splnění těchto doporučení negarantuje automaticky kvalitu modelu (v našem případě konfirmační faktorové analýzy). Pro úplnost uvádíme u jednotlivých modelů rovněž hodnotu chí-kvadrát testu¹⁰.

⁶ Ještě lepším odhadovacím algoritmem pro náš typ dat by byl algoritmus WLSMV. Důvody, proč jej nepoužíváme, jsou v zásadě dva. První, výpočetní, vychází jak ze zkušeností s obdobnými modely, tak i s naším modelem, kdy ve dvou a víceúrovňové variantě na takový model stávající výpočetní technika nepostačuje (při odhadu se provádí stovky tisíc mnohorozměrných integrací). Bylo by tak možné užít WLSMV pro jednoúrovňový model (včetně ekvivalence měření), ale výsledky mezi jedno a dvouúrovňovým modelem by nebylo možné srovnat. Druhý důvod je pragmatický, výsledky WLSM se blíží k výsledkům WLSMV a jsou pro námi posuzované modely dostatečně „dobré“, další (drobné) zpřesnění odhadů (faktorových zátěží či kritérií vhodnosti modelu) tak není v zásadě potřebné.

⁷ *Root mean square error of approximation* udává, jak dobře model odpovídá populační kovarianční matici. Hu a Bentler [1999] považují pro vyhovující modely za maximální hodnotu RMSEA 0,06.

⁸ *Tucker-Lewis index* hodnotí model na základě porovnání hodnoty χ^2 našeho modelu a χ^2 nulového modelu (modelu nezávislosti).

⁹ *Comparative Fit index* je analogický indexu TLI (tj. srovnává konkrétní model a model nezávislosti) s tím, že bere v úvahu též velikost výběru. Hu a Bentler [1999] považují za doklad dobré shody s daty v případě ukazatelů TLI a CFI hodnoty vyšší než 0,9.

¹⁰ Test srovnává kovarianční matici ze získaných dat a kovarianční matici, která vznikne při užití modelu (v našem případě konfirmační faktorové analýzy). Tento test je citlivý jednak na velikost souboru (pro větší datové soubory typicky vede k zamítání hypotézy o shodě kovariačních matic) a komplikovanost modelu (pro složitější modely včetně CFA vede zpravidla k zamítání hypotézy o shodě kovariačních matic). Výsledky testu uvádíme zejména pro úplnost posouzení, některá z výše uvedených kritérií (CFI, TLI) vycházejí

Pro úplnost bylo následně na jednoúrovňovém modelu provedeno testování ekvivalence měření, konkrétně jsme porovnali model pro žáky gymnázií a středních odborných škol. Jen pokud bude ekvivalence měření na vyšších úrovních splněna (srov. dále), bude možné dále korektně srovnávat jednotlivé typy středních škol. Vyhodnocovali jsme běžně užívané tři úrovně ekvivalence, tj. konfigurační, metrickou a skalární.¹¹ Pro vyhodnocení ekvivalence měření využíváme jednak výsledky chí-kvadrát testu (srovnávají jednotlivé úrovně ekvivalence rozdílem hodnot testových kritérií), jednak postupu doporučeného v článku Cheung a Rensvold [2002], který je založen na srovnání hodnot CFI mezi jednotlivými úrovněmi ekvivalence. Zmínění autoři poukázali na přílišnou striktnost postupu založeného na chí-kvadrát testu (viz již poznámka v předchozím odstavci o jeho nevhodnosti pro velké soubory a komplexní modely) a doporučili užívat spíše postupy založené na rozdílech hodnot kritérií používaných pro vyhodnocení modelů. Jako nejvhodnější se z jejich simulace ukázalo kritérium CFI. Pro indikaci zachování ekvivalence doporučili Cheung a Rensvold jako hraniční rozdíl hodnot CFI 0,01.

Testování jednoúrovňového modelu

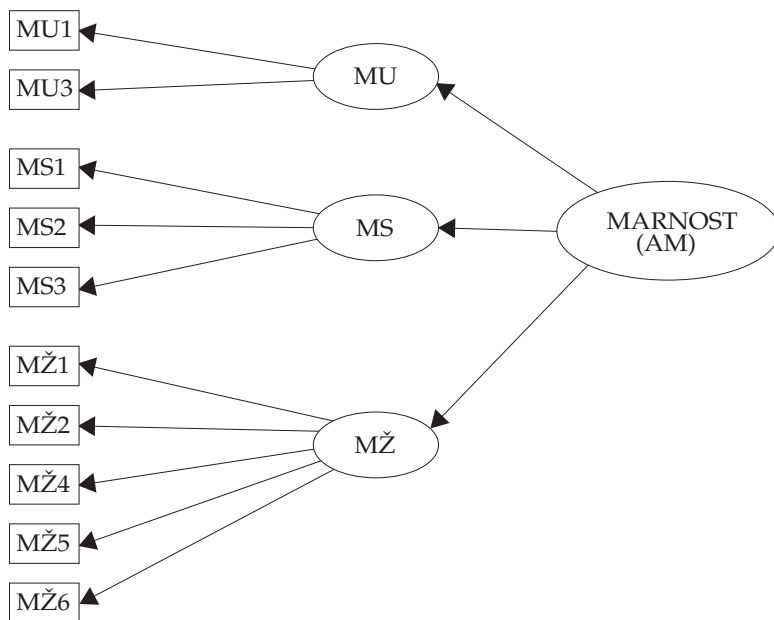
Naším prvním cílem bylo ověřit jednoúrovňový model akademické marnosti, ve kterém jsme po expertním posouzení i náhledu na faktorové zátěže provedli redukci položek s obrácenou polaritou. Výsledná latentní proměnná AM (akademická marnost) tak byla tvořena třemi latentními proměnnými MU (marnost učitelé), MS (marnost spolužáci) a MŽ (marnost žák). Proměnná MU byla sycena položkami MU1, MU3, proměnná MS položkami MS1, MS2, MS3 a proměnná MŽ položkami MŽ1, MŽ2, MŽ4, MŽ5, MŽ6 (viz Tabulka 1). Výsledné parametry modelu, které vykazují dobrou shodu s daty, jsou následující: RMSEA = 0,062; CFI = 0,977; TLI = 0,968; chí-kvadrát při 32 stupních volnosti 627,278, $p < 0,0005$. Parametry modelu jsou uvedeny v Tabulce 2. Všechny faktorové zátěže byly statisticky významné ($p < 0,0005$).

Poté, co jsme z původní baterie vypustili na základě expertního posouzení a předběžných analýz tři položky, je latentní proměnná charakterizující vnímání

z hodnoty tohoto testového kritéria a odstraňují jeho citlivost na velikost datového souboru, resp. komplexnost modelu.

¹¹ Konfigurační ekvivalence předpokládá, že pro obě skupiny lze užít stejný model bez uplatnění jakýchkoli omezení. V případě metrického modelu se předpokládá, že v obou skupinách jsou stejné hodnoty faktorových zátěží, v případě skalárního modelu jsou pak nadto předpokládány stejné hodnoty konstant pro jednotlivé vazby mezi faktory a indikátory. Jen v případě, že je splněna nejvyšší úroveň ekvivalence (skalární), je možné srovnávat hodnoty faktorů (tj. dílčích indikací akademické marnosti nebo celkové akademické marnosti).

Obrázek 1. Jednoúrovňový model akademické marnosti

Tabulka 2. Jednoúrovňová konfirmační analýza, individuální pocit akademické marnosti (redukováná baterie), hodnoty faktorových zátěží

	Marnost učitelé	Marnost spolužáci	Marnost žák
MU1	0,803		
MU3	0,433		
MS1		0,459	
MS2		0,779	
MS3		0,816	
MŽ1			0,653
MŽ2			0,697
MŽ4			0,810
MŽ5			0,665
MŽ6			0,776
	MU	MS	MŽ
AM (faktor 2. řádu)	0,562	0,557	0,587

akademické marnosti ve vztahu k učitelům sycena pouze dvěma položkami.¹² Výsledný model však vykazuje dobrou shodu s daty.

Psychometrické charakteristiky subškál naznačují možnosti dalších úprav konstruktu. V subškále učitele po odstranění obrácených položek zbyly dvě: jedna se vztahuje ke školnímu životu, druhá k mimoškolnímu. Relativně nízké sycení druhé položky naznačuje možnosti úpravy škály, spočívající v zaměření specificky na školní zkušenosti. U subškály spolužáků by bylo možné relativně nižší sycení první položkou vysvětlit tím, že první položka je zaměřena spíše na postoj spolužáků k vlastním výsledkům, zatímco ostatní dvě položky cílí na vztahovou rovinu mezi spolužáky. U třetí subškály zaměřené na subjektivní pocit marnosti by bylo možné dále pracovat se zaměřením na školní výsledky (MŽ2–4) a pozdější uplatnění (MŽ1 a MŽ5).

Testování dvouúrovňového modelu

Analýzy belgických kolegů ukázaly, že o akademické marnosti má smysl uvažovat na úrovni žáka, kde charakterizuje subjektivní pocity žáka, i na úrovni školy, kde je součástí školního klimatu (kultura akademické marnosti). Jak jsme již uvedli, v našem případě jsme se rozhodli považovat za jednotku agregace nikoli školu, ale třídu. Hodnoty vnitrotřídní korelace uvedené v Tabulce 1 ukazují, že v České republice se od sebe jednotlivé třídy z hlediska proměnných charakterizujících akademickou marnost liší. Na úrovni třídy je možno vysvětlit 9–15 % rozptylu těchto proměnných (viz hodnoty ICC v Tabulce 1). Z výše uvedených důvodů je tedy rozumné ověřit funkčnost dvouúrovňového modelu.

Parametry modelu jsou uvedeny v Tabulce 3. I tento model vykázal dobrou shodu s daty: RMSEA = 0,043; CFI = 0,972; TLI = 0,966; chí-kvadrát při 75 stupních volnosti 741,804 ($p < 0,0005$). I zde jsou faktorové zátěže významné na obou úrovních ($p < 0,0005$). Residuální rozptyl proměnné MU1 a latentní proměnné MŽ na úrovni třídy (MŽ_ťř) byl zafixován na nulu (hodnota byla nízká a záporná).

Při pohledu na hodnoty faktorových zátěží v dříve uvedeném jednoúrovňovém modelu (Tabulka 2 a interpretace k ní uvedená) a faktorových zátěží dvouúrovňového modelu na úrovni žáka (levá část Tabulky 3) je možné konstatovat, že hodnoty jsou velice blízké (odlišnosti jsou na úrovni maximálně setin). Lze z toho dovodit, že jednoúrovňový model je v zásadě přijatelné zjednodušení (ač nerespektuje hierarchičnost dat a ne zcela zanedbatelné hodnoty ICC, viz Tabulka 1). Obdobně lze dovodit, že i případně vygenerované faktorové skóry z jednoúrovňového modelu by byly velmi podobné těm z dvouúrovňového modelu.

¹² Jde o řešení, které není obecně doporučováno (v jednofaktorovém modelu dokonce neumožňuje odhad parametrů). Je proto namístě do budoucna zvážit vytvoření další položky či položek pro tuto dimenzi v českém (i zahraničním) kontextu.

Tabulka 3. Dvouúrovňová konfirmační analýza, pocit akademické marnosti a kultura marnosti, hodnoty faktorových zátěží

	Úroveň žáka			Úroveň třídy		
	marnost učitelé	marnost spolužáci	marnost žák	marnost učitelé	marnost spolužáci	marnost žák
MU1	0,785			1,000		
MU3	0,422			0,658		
MS1		0,414			0,600	
MS2		0,754			0,956	
MS3		0,786			1,000	
MŽ1			0,631			0,676
MŽ2			0,681			0,717
MŽ4			0,809			1,000
MŽ5			0,662			0,920
MŽ6			0,753			0,797
	MU	MS	MŽ	MU_ťř	MS_ťř	MŽ_ťř
AM	0,595	0,503	0,502	0,627	0,752	1,000

Jednouúrovňový model by tedy bylo možné využít též jako plnohodnotné řešení, byť s vědomím mírné nepřesnosti. Samozřejmě posouzení míry této nepřesnosti by ještě zasloužilo ověření na jiných souborech (ideálně v zahraničí).

Testování ekvivalence měření a konstruktová validita

Pro úplnost jsme využili právě jednouúrovňový model a provedli jsme testování ekvivalence měření, konkrétně jsme porovnali model pro žáky gymnázií a středních odborných škol. Cílem je zjistit, zda stejný model (jak jeho tvar, tak koeficienty) lze použít pro různé typy středních škol. Jen pokud tato srovnatelnost bude zajištěna, bude možné dále srovnávat úroveň akademické marnosti na různých typech středních škol. Ještě před uvedením detailních výsledků testování ekvivalence měření uveďme jeden poznatek získaný těmito výpočty. Pokud vypočteme samostatné modely pro žáky gymnázií a odborných středních škol, platí, že model lépe funguje pro žáky gymnázií než pro žáky odborných středních škol (hodnota chí-kvadrát testového kritéria je pro žáky z gymnázií cca třetinová).¹³ Tato skutečnost může být vysvětlena větší kognitivní a sociální homogenitou žáků

¹³ Detailní výsledky pro úsporu místa neprezentujeme.

Tabulka 4. Vyhodnocení ekvivalence měření výsledky srovnávajícími chí-kvadrát test pro jednotlivé úrovně

Úroveň ekvivalence	Testové kritérium	Stupně volnosti
Konfigurální	577,354	64
Metrická	569,956	71
Skalární	877,141	88

gymnázií oproti žákům nejrozumnějších oborů odborných středních škol.¹⁴ Naznačuje nadto, že dokonalá ekvivalence měření zejména na nejvyšší úrovni (skalární) může být obtížně dosažitelná.

V tabulce 4 prezentujeme výsledky ekvivalence měření pro chí-kvadrát test.¹⁵ Z výsledků je patrné, že u skalární úrovně ekvivalence hodnota testového kritéria výrazně narůstá. S ohledem na užitý algoritmus toto ale lze užít jen jako velmi orientační vodítko, ostatně již na počátku textu jsme uvedli, že na chí-kvadrát při vyhodnocení ekvivalence měření nelze obecně spoléhat, a proto uvedeme rozdíly hodnoty CFI pro srovnání jednotlivých úrovní ekvivalence: 0,001 (konfigurální vs. metrická), 0,01 (konfigurální vs. skalární) a 0,01 (metrická vs. skalární). Z uvedených hodnot je při respektování výše uvedeného doporučení zřejmé, že přechod na metrickou ekvivalenci je bez problémů přípustný, přechod na skalární úroveň je pak zhruba na hraně běžně užívaného doporučení.¹⁶ Již jsme naznačili, že důvodem pro tento hraniční výsledek může být výraznější variabilita žáků na středních odborných školách. Nicméně na základě našich výsledků platí, že v ČR bude možné akademickou marnost (resp. její část) srovnat mezi jednotlivými typy středních škol.

Krátce jsme se zaměřili též na vyhodnocení konstruktové validity námi adaptovaného nástroje. Možnosti k vyhodnocení vazeb mezi námi užívaným nástrojem a dalšími obdobnými instrumenty byly značně omezené (primárním cílem šetření CLoSE byly meritorní závěry o průchodu českých žáků vzdělávacím systémem, prostor pro zavádění nových konceptů a jejich ověřování byl tedy minimální). Pro ověření konstruktové validity škály akademické marnosti, resp. jejích jednotlivých dimenzí se tak nejlépe hodí škála měřící kázeň ve vyučování

¹⁴ Stálo by jistě za další zkoumání hledání podskupin oborů středních škol, které jsou si z tohoto hlediska podobné.

¹⁵ Je zde namístě upozornit, že s ohledem na užitý odhadovací algoritmus (WLSM) nelze hodnoty těchto kritérií přímo srovnávat mezi sebou skrze rozdíl. Uvádíme je tedy jen jako orientační pomůcku. Připomínáme, že ostatně i pro situace, kdy toto srovnání je možné, se ukazuje srovnání skrze hodnoty chí-kvadrátu jako příliš přísné.

¹⁶ Dodejme, že hodnota CFI je i pro tuto úroveň ekvivalence velice příznivá a činí 0,968. Obdobně nejsou problematické ani hodnoty TLI (0,968) a RMSEA (0,061).

Tabulka 5. Korelace mezi dimenzemi akademické marnosti a kázní ve vyučování na úrovni třídy a žáka

		Kázeň (třída)	Kázeň (žák)
MU	Pearson Correlation	–0,217	–0,069
	Sig. (2-tailed)	0,001	0,000
	N	246	4 773
MS	Pearson Correlation	–0,45	–0,133
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000
	N	246	4 773
MŽ	Pearson Correlation	–0,323	–0,087
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000
	N	246	4 751

používaná v žákovských dotaznících mezinárodního výzkumu PISA.¹⁷ Spočítali jsme korelační koeficienty pro jednotlivé dimenze akademické marnosti a kázně ve vyučování, jak na úrovni žáků, tak jednotlivých tříd. Tento postup je v souladu s výsledky předchozích analýz, které míří na obě úrovně.

Analýza ukázala, že koncept akademické marnosti je možno validizovat prostřednictvím jiných běžně používaných konceptů, v tomto případě prostřednictvím kázně ve vyučování. Zároveň potvrdila smysluplnost aplikace konceptu na úrovni třídy.

Diskuse a závěr

Cílem předložené stati bylo adaptovat a poté validizovat koncept akademické marnosti v podmínkách české střední školy. Koncept byl validizován na výběru žáků 3. ročníků středních škol z celé České republiky, který dobře reprezentoval jednotlivé obory a regiony. Oproti vlámské adaptaci původní škály žákovského pocitu akademické marnosti, která použila jenom subjektivní pocit akademické marnosti [Van Houtte, Stevens 2008], jsme pracovali s celou původní škálou ve všech třech dimenzích. Domníváme se, že pro výpověď o komplexním sociálním

¹⁷ V této baterii žáci vyjadřovali na čtyřstupňové škále (1 – nikdy nebo téměř nikdy, 2 – v některých hodinách, 3 – ve většině hodin, 4 – každou hodinu) souhlas s následujícími tvrzeními: Žáci neposlušají, co učitel říká; Ve třídě je hluk a nepořádek; Učitel musí dlouho čekat, než se žáci utiší; Žáci nedokáží dobře pracovat; Žáci začínají pracovat až dlouho po začátku hodiny.

prostředí, kterému jsou žáci ve škole vystaveni, jsou důležité všechny tři subškály – vedle subjektivního vnímání vztahovaného k vlastní osobě také vnímání působení učitelů a spolužáků.

Analýza ukázala, že s konceptem akademické marnosti je možno pracovat jako s jednoúrovňovým – pocit akademické marnosti subjektivně vnímané žákem – i dvouúrovňovým – pocit akademické marnosti subjektivně vnímané žákem na úrovni žáka a kultura akademické marnosti na úrovni třídy/školy. I když jednoúrovňový model představuje podle statistických ukazatelů přijatelné zjednodušení, v dalších analýzách se kloníme k používání modelu dvouúrovňového, neboť lépe vystihuje studovaný jev, kdy se pocit akademické marnosti projevuje na úrovni jednotlivce, ale zároveň se skládá do klimatu v rámci třídy. Dvouúrovňový koncept akademické marnosti se chystáme využít pro studium souvislostí mezi socioekonomickým statutem a pocitem akademické marnosti na úrovni jednotlivce a třídy a kognitivních a nekognitivních výsledků vzdělávání.

Zahraniční výzkumy [např. Van Houtte 2016] ukazují, že koncept akademické marnosti je nosný pro studium mechanismů, které zapříčiňují rozdíly ve výsledcích vzdělávání u jednotlivých středoškolských programů. Vzhledem k tomu, že mezi programy nabízenými v českých středních školách (odborné nematuritní studium, odborné maturitní studium a gymnaziální studium) jsou velké rozdíly v obsahu vzdělávání, v podmínkách vzdělávání, ve složení žáků i ve výsledcích vzdělávání, je důležité se hlouběji věnovat příčinám těchto rozdílů. Je to o to důležitější, že z hlediska zaměstnavatelů a tvůrců vzdělávacích politik je vyvíjena dlouhodobá snaha získat ke studiu odborných programů vyšší podíl žáků, a to i přes klesající zájem o tyto programy. Je tedy užitečné se důkladněji zajímat o dopady studia těchto oborů na výsledky vzdělávání žáků a jejich vzdělávací a pracovní dráhy.

Koncept považujeme za nosný také z toho důvodu, že umožňuje nový pohled na mechanismy zapříčiňující rozdíly ve výsledcích vzdělávání nejen mezi středoškolskými programy, ale obecně mezi školami s různým socioekonomickým složením žáků. Kromě toho, že nám může pomoci lépe porozumět tomu, jak se utvářejí postoje žáků a jak ovlivňují jejich kognitivní výsledky, umožňuje zacílit pozornost na aspekty školního života, které jsou ovlivnitelné vzdělávací politikou. Zatímco socioekonomické složení žáků školy legitimními způsoby ovlivnit nemůžeme, můžeme se snažit zdůrazňovat význam postoje učitelů k žákům a způsobu komunikace jejich očekávání.

JANA STRAKOVÁ je absolventkou Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy a Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Působí v Ústavu výzkumu a rozvoje vzdělávání Pedagogické fakulty UK. Zabývá se problematikou vzdělanostních nerovností a hodnocení výsledků vzdělávání.

PETR SOUKUP působí na katedře sociologie na Fakultě sociálních věd UK. Odborně se zaměřuje na pokročilé techniky analýzy kvantitativních dat, badatelsky se orientuje na sociologii vzdělání.

JAROSLAVA SIMONOVÁ je absolventkou Přírodovědecké fakulty UK a Pedagogické fakulty UK. Působí v Ústavu výzkumu a rozvoje vzdělávání Pedagogické fakulty UK. Zabývá se problematikou volby školy a aplikací výzkumných poznatků do vzdělávací politiky.

Literatura

- Airgud, O., M. Van Houtte, P. Avarmaet. 2012. „Why Does the Ethnic and Socio-economic Composition of Schools Influence Math Achievement? The Role of Sense of Futility and Futility Culture.“ *European Sociological Review* 28 (3): 366–378, <https://doi.org/10.1093/esr/jcq070>.
- Brookover, W. B., J. M. Schneider. 1975. „Academic Environments and Elementary School Achievement.“ *Journal of Research and Development in Education* 9: 82–91.
- Brookover, W. B., J. H. Schweitzer, J. M. Schneider, Ch. H. Beady, P. K. Flood, J. M. Wisenbaker. 1978. „Elementary School Social Climate and School Achievement.“ *American Educational Research Journal* 15 (2): 301–318, <https://journals.sagepub.com/doi/10.3102/00028312015002301>.
- Coleman, J., E. Campbell, C. Hobson, J. Mcpartland, A. Mood, F. Weinfeld, R. York. 1966a. *Equality of Educational Opportunity*. Washington, DC: US Government Printing Office.
- Coleman, J. S., E. Q. Campbell, C. J. Hobson, M. C. Partland, M. W. Apple, S. J. Ball (eds.). 1966b. *The Routledge International Handbook of Sociology of Education*. London: Routledge.
- Člověk v tísní. 2018. *Mediální gramotnost pražských středoškoláků a jejich postoje k médiím* [online]. Dostupné na: https://www.jsns.cz/nove/projekty/pruzkumy-setreni/medialni_gramotnost_zaku_praha_final.pdf.
- Demanet, J., M. Van Houte. 2011. „Social-ethnic Composition and School Misconduct: Does Sense of Futility Clarify this Picture?“ *Sociological Spectrum* 31 (2): 224–256, <https://doi.org/10.1080/02732173.2011.541343>.
- Eichhorst, W., N. Rodríguez-Planas, R. Schmidl, K. F. Zimmermann. 2015. „A Road Map to Vocational Education and Training in Industrialized Countries.“ *ILR Review* 68 (2): 314–337, <https://doi.org/10.1177/0019793914564963>.
- Hanushek, E. A., L. Woßmann. 2006. „Does Educational Tracking Affect Performance and Inequality? Differences-in-differences Evidence Across Countries.“ *The Economic Journal* 116 (510): C63–C76, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01076.x>.
- Hauser, R. M. 1971. *Socio-economic Background and Educational Performance*. Washington, DC: American Sociological Association.
- Hopson, L. M., E. Lee, E. 2011. „Mitigating the Effect of Family Poverty on Academic and Behavioural Outcomes: The Role of School Climate in Middle and High School.“ *Children and Youth Services Review* 33 (11): 2221–2229, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.07.006>.
- Hu, L.-T., P. M. Bentler. 1998. „Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives.“ *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal* 6 (1): 1–55, <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>.

- Cheung, G. W., R. B. Rensvold. 2002. „Evaluating Goodness-of-fit Indexes for Testing Measurement Invariance.“ *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 9 (2): 233–255, https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_5.
- Katrňák, T., N. Simonová, L. Fónadová. 2013. „Od diferenciacie k diverzifikaci: test MMI a EMI v českém středním vzdělávání v první dekádě 21. století.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (4): 491–520, <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.4.01>.
- Kelly, S., W. Carbonaro. 2012. „Curriculum Tracking and Teacher Expectations: Evidence from Discrepant Course Taking Models.“ *Social Psychology of Education* 15 (3): 271–294, <https://doi.org/10.1007/s11218-012-9182-6>.
- Kunter, M., J. Baumert. 2006. „Who is the Expert? Construct and Criteria Validity of Student and Teacher Ratings of Instruction.“ *Learning Environments Research* 9 (3): 231–251, <https://doi.org/10.1007/s10984-006-9015-7>.
- Oakes, J. 2005. *Keeping Track: How Schools Structure Inequality*. 2nd edition. New Haven: Yale University Press.
- OECD. 2019. *Education at a Glance 2019*. Paris: OECD, <https://doi.org/10.1787/19991487>.
- Page, R. N. 1991. *Lower-Track Classrooms: A Curricular and Cultural Perspective*. New York: Teachers College Press.
- Rubin, B., P. Noguera. 2004. „Tracking Detracking: Sorting through the Dilemmas and Possibilities of Detracking in Practice.“ *Equity and Excellence in Education* 37: 92–101, <https://doi.org/10.1080/10665680490422142>.
- Straková, J., J. Simonová. 2013. „Vliv navštěvované střední školy na občanské postoje středoškoláků v ČR.“ *Orbis scholae* 7 (3): 27–47, <https://doi.org/10.14712/23363177.2015.12>.
- Thapa, A., J. Cohen, S. Guffey, A. Higgins-D'Alessandro. 2013. „A Review of School Climate Research.“ *Review of Educational Research* 83 (3): 357–385, <https://doi.org/10.3102/0034654313483907>.
- Van de Werfhorst, H. G., J. J. Mijns. 2010. „Achievement Inequality and the Institutional Structure of Educational Systems. A Comparative Perspective.“ *Annual Review of Sociology* 36: 407–428, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102538>.
- Van Houtte, M. 2004. „Tracking Effects on School Achievement: A Quantitative Explanation in Terms of the Academic Culture of School Staff.“ *American Journal of Education* 110 (4): 354–388, <https://www.jstor.org/stable/10.1086/422790>.
- Van Houtte, M. 2016. „Lower-track Students; Sense of Academic Futility: Selection or Effect?“ *Journal of Sociology* 52 (4): 874–889, <https://doi.org/10.1177/1440783315600802>.
- Van Houtte, M., P. A. J. Stevens. 2008. „Sense of Futility: The Missing Link between Track Position and Self-reported School Misconduct.“ *Youth & Society* 40 (2): 245–264, <https://doi.org/10.1177/0044118X08316251>.
- Van Houtte, M., P. A. J. Stevens. 2010. „The Culture of Futility and Its Impact on Study Culture in Technical/Vocational Schools in Belgium.“ *Oxford Review of Education* 36 (1): 23–43, <https://doi.org/10.1080/03054980903481564>.
- Van Houtte, M., P. A. J. Stevens. 2015. „Tracking and Sense of Futility: The Impact of Between-school Tracking versus Within-school Tracking in Secondary Education in Flanders (Belgium).“ *British Educational Research Journal* 41 (5): 782–800, <https://doi.org/10.1002/berj.3172>.
- Wang, M. T., J. L. Degol. 2016. „School Climate: A Review of the Construct, Measurement, and Impact on Student Outcomes.“ *Educational Psychology Review* 28 (2): 315–352, <https://doi.org/10.1007/s10648-015-9319-1>.
- Way, N., R. Reddy, J. Rhodes. 2007. „Students' Perceptions of School Climate during the Middle School Years: Associations with Trajectories of Psychological and

- Behavioral Adjustment." *American Journal of Community Psychology* 40 (3–4): 194–213, <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9143-y>.
- Zullig, K. J., T. M. Koopman, J. M. Patton, V. A. Ubbes. 2010. „School Climate: Historical Review, Instrument Development, and School Assessment." *Journal of Psychoeducational Assessment* 28 (2): 139–152, <https://doi.org/10.1177/0734282909344205>.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)

a SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,

vydaly v koedici

SOCIÁLNÍ STÁT, NEROVNOSTI, POLITIKA. POSTOJE ČESKÉ VEŘEJNOSTI K SOCIÁLNÍMU STÁTU V LETECH 1996 AŽ 2016

Lukáš Linek, Ivan Petrušek

Kniha analyzuje postoje českých občanů k sociálnímu státu v delší časové perspektivě (1996–2006–2016). Díky tomu mohou autoři systematicky prozkoumat důležité teoretické otázky, které v této knize strukturují do pěti hlavních výzkumných témat: 1. vývoj postojů k sociálnímu státu; 2. vývoj vztahu mezi socio-ekonomickým statusem a postoji k sociálnímu státu; 3. generační podmíněnost postojů k sociálnímu státu; 4. vývoj vztahu mezi postoji k sociálnímu státu a volebním chováním; 5. vliv korupce a jejího vnímání na postoje k sociálnímu státu. V prvních dvou kapitolách je proto nejprve popsán vývoj sociálního státu na území Česka a na jeho pozadí je představena konceptualizace a základní vysvětlení postojů k sociálnímu státu. Poté ve čtyřech kapitolách autoři postupně analyzují postoje k přerozdělování, daňovému systému, rozsahu a financování sociálního státu. Na závěr se věnují tomu, nakolik jsou postoje k sociálnímu státu ovlivněny představou o rozšíření korupce a nakolik a jakým způsobem tyto postoje ovlivňují volební chování.

Sociologické nakladatelství (SLON) / Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2020

276 s.

ISBN 978-80-7419-302-6

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Jilská 1, 110 00 Praha 1

Objednávky – tel.: 222 220 025, e-mail: slon@slon-knihy.cz.

Vyžádejte si zaslání informací o novinkách e-mailem!

Podrobné informace o vydaných a připravovaných titulech: www.slon-knihy.cz

Stabilita kriminality v místech: Případová studie českého města*

JANA JÍCHOVÁ¹, MARTIN ŠIMON^{1,2**}

¹Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, Praha

²Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

The Stability of Crime at Places: A Case Study of a Czech City

Abstract: Research into the concentration of crime at places is a long-standing research area in environmental criminology. Studies demonstrate the practical potential of geo-localised data for criminological and security research. Knowledge about crime concentration at places makes it possible to focus repressive and preventive activities in localities where the most effective results can be achieved. In Czech criminology, limited use has as yet been made of geolocalised crime data or knowledge about the concentration of crime at places. Consequently, this article presents a case study of the concentration of crime at places within a Czech city. One-half of crime is concentrated at 8% of street segments in case study of Czech city. The article builds on the knowledge about the spatial stability of crime and provides a model of urban crime that is applicable to Czech cities. This model is based on data from a case study and considers crime rates and crime concentration patterns in different types of urban environment. Our findings are presented in relation to the results of international studies to propose directions for further crime research.

Keywords: crime, crime at places, crime hotspots, law of crime concentration, Czechia

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 5: 619–638

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.044>

* Článek je výstupem projektu GA ČR „Prostorové vzorce kriminality a percepce bezpečí v Česku“ (GA ČR 16-02242S), vznikl rovněž s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025. Děkujeme anonymním recenzentům/recenzentkám, editorovi i kolegům a kolegyním za kritické poznámky, které významně přispěly k proměně tohoto textu do finální verze

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Jana Jíchová, Ph.D., Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: jana.jichova@natur.cuni.cz.

Úvod

Struktura a intenzita kriminální činnosti má neoddiskutovatelné dopady na fungování společnosti i na každodenní chování obyvatel [Scheinost 2010]. Informace o kriminalitě, které vnímá veřejnost skrze média, jsou poskytovány extrémně neproporčně. Počtem jednotlivé případy násilné kriminality či korupce jsou mediálně atraktivní, proto zaujímají většinu mediálního prostoru, kdežto nejčetnější majetková a hospodářská kriminalita je reportována omezeně [Háková 2016]. Obyvatelstvo tak získává zcela mylnou představu, že všude dochází k intenzivní kriminální činnosti a že tato kriminální činnost zahrnuje velmi závažné trestné činy. Tento stereotyp je v přímém rozporu s poznatky kriminologie. Prostorové rozmístění kriminality je nerovnoměrné, reflektuje nerovnoměrné rozmístění lidských aktivit. Zároveň platí, že rozmístění kriminality¹ není náhodné v čase a v prostoru. Jak poukazují Cohen a Felson [1979], kriminální činnost jakožto společensky deviantní chování vzniká pouze tehdy, když dojde zjednodušeně řečeno k setkání motivovaného pachatele s vhodnou obětí za určitých vnějších podmínek na jednom místě a v jednom okamžiku. Ke splnění těchto podmínek nedochází univerzálně, ale pouze na omezeném počtu míst, jak dokládají současné studie zkoumající prostorové koncentrace kriminality [Newton, Felson 2015; Braga, Andresen, Lawton 2017].

Kriminologický výzkum se v obecné rovině zaměřuje na čtyři základní dimenze (právo, pachatel, oběť, místo), popřípadě jejich vzájemné kombinace, které pokrývají základní atributy kriminality. Pro studium míst či situací vzniku kriminality jsou zásadní poznatky tzv. environmentální kriminologie, což je jeden ze základních směrů v kriminologii jako takové. Environmentální kriminologie je zastřešující termín zahrnující mj. teorii sociální disorganizace, teorii rutinních aktivit a geometrickou teorii kriminality [podrobněji Andresen, Jenion 2010]. Tento směr přinesl důraz na studium prostředí, ve kterém dochází či může docházet ke kriminalitě, na studium konkrétních míst a na hledání časoprostorových souvislostí [Brantingham, Brantingham 1995]. Ačkoliv se teorie spadající pod tento proud výzkumu často zaměřují na pachatele trestné činnosti (např. teorie racionální volby, teorie vzorců kriminality), je zde zřejmá důležitost konkrétního typu prostoru. Příkladem je výzkum tzv. ohnisek kriminality (*hot spots analysis*) zaměřující se nejen na identifikaci míst vyšší koncentrace kriminality, ale zejména důvodů, které k ní vedou [Sherman, Gartin, Buerger 1989].

Výzkum ohnisek kriminality (míst vysoké koncentrace kriminality) poukazuje na obecné pravidelnosti v rozmístění kriminality, které jasně ukazují potenciál geolokalizovaných dat pro kriminologický a bezpečnostní výzkum v praxi. Znalost míst koncentrace kriminality umožňuje soustředit represivní i preventivní aktivity do lokalit, kde lze dosáhnout nejefektivnějšího výsledku [Gibson,

¹ V textu je termín kriminalita používán jako souhrnné označení trestných činů a přešupků.

Slothower, Sherman 2017]. Platí, že pokud by byla kriminalita v prostoru rozmístěna zcela nahodile a nevytvářela by významné shluky, nebylo by možné zacílit efektivně preventivní činnost ani represivní aktivity policie. Stejně tak platí, že pokud je kriminalita v prostoru rozmístěna méně koncentrovaně a vytváří méně významných shluků, dochází ke snižování účinnosti lokalizovaných preventivních i represivních opatření. V zahraničí patří tyto metody/strategie, souhrnně nazývané jako „místně podmíněná opatření“ (*place-based policy*), mezi stěžejní opory současné policejní praxe a prevence [Telep, Weisburd 2012]. Soustředění se na tato neuralgická místa pak ústí v prokazatelné snížení kriminality či alespoň některých jejích druhů [Sherman 2013].

Znalost míst koncentrace kriminality může zároveň ovlivnit percepci bezpečí a bezpečnostní chování obyvatel, kteří místa využívají ve svém každodenním životě. Srovnání detailních prostorových dat o místech vnímaného nebezpečí kriminality a dat o výskytu kriminality ukazuje, že se místa strachu a místa zločinu překrývají pouze částečně a s různou intenzitou [Doran, Lees 2005; Večerka, Holas 1995]. Na řadě míst lidé vnímají nebezpečí kriminality, i když zde de facto k trestné činnosti nedochází. Obdobně platí, že při znalosti míst výskytu kriminality mohou lidé adekvátně uzpůsobit svoje bezpečnostní chování.

V předložené studii si klademe tři cíle. Prvním cílem je analyzovat rozložení koncentrace kriminality v místech v českém prostředí. Naše studie ukazuje rozložení kriminality na příkladu českého města regionální velikosti, na úrovni uličních úseků. Druhým cílem je představení modelu rozmístění kriminality ve městě v Česku. Jedná se o model založený na geolokalizovaných datech z našeho města regionální velikosti, umožňujících vytvořit spolehlivé empirické zobecnění výskytu kriminality v jednotlivých typech městského prostředí. Využití těchto dat zároveň minimalizuje ekologickou chybu typickou pro agregátní areálová data, která poskytují velmi zkreslenou představu o reálných místech kriminality. Třetím cílem je diskutovat zjištěné poznatky v kontextu zahraničních výzkumů koncentrace kriminality. Jsme si vědomi omezených možností jednopřípadových studií a jejich zobecnění, přesto podle nás studie přináší výsledky, které je vhodné představit a rámcově porovnat v kontextu zahraničních výzkumů. Zároveň tím naše studie otvírá prostor pro navazující výzkumy a diskusi v českém prostředí.

Teorie a poznatky environmentální kriminologie

Vývoj kriminologického myšlení v oblasti environmentální kriminologie je úzce spjat s vývojem prostorově orientovaných sociálních věd. Klasické práce chicagské sociální ekologie studovaly sousedství s nižší mírou vnímané sociální koheze, tedy v podstatě podmínky v místech bydliště pachatelů. Teorie sociální desorganizace pak dávaly do souvislosti charakteristiky sousedství s mírou kriminality. Po druhé světové válce kriminologie do značné míry prostorovou dimenzi opustila a věnovala se primárně příčinám vedoucím k páchání trestné

činnosti [Bannister, O'Sullivan, Bates 2019; Taylor 2015]. Tehdejší data o kriminalitě totiž jasně ukazovala, že místa bydlišť pachatelů se příliš neshodují s místy zvýšené intenzity kriminality [Boggs 1965]. K opětovnému zájmu o prostor přispěl až rozvoj teorie racionální volby [Clarke, Cornish 1985], která se snažila vysvětlit chování pachatelů jakožto racionální volbu chování za určitých podmínek. Zhruba ve stejné době upozornili Cohen a Felson [1979] na význam každodenních rutinních cyklů a aktivit na strukturaci kriminálních příležitostí. V praktické rovině pak tyto teorie vedly k rozvoji přístupů situační prevence kriminality, kdy se například design městského prostoru upravil tak, aby odrazoval od páčání kriminality [Newman 1972]. V souvislosti s rozšiřováním dostupnosti geolokalizovaných dat o kriminalitě a pokroku v informačních technologiích se začíná rozvíjet kriminologická analýza na mikroúrovni [Sherman, Gartin, Buerger 1989].

Kriminologie místa (*criminology of place*) je relativně nový směr kriminologické analýzy, pro který je typické, že pracuje na mikroměřítku v geografickém slova smyslu. Úrovní analýzy kriminologie místa jsou tak úseky ulic, popřípadě jiné podobně malé územní jednotky, jako je prostorový rastr. Kriminologie místa je v podstatě založena na poznatku, že velmi malé množství míst ve městě přináší většinu nápadu kriminality v daném území [Braga, Andresen, Lawton 2017]. Tím se výrazně liší od předchozích analýz prováděných na úrovni sousedství (*neighbourhoods*). Výzkumy jasně ukazují, že místa koncentrace kriminality nesouvisí jednoduchým způsobem s mírou sociální koheze na úrovni sousedství [Curman, Andresen, Brantingham 2015].

Z historického úhlu pohledu, jak upozorňuje Taylor [2015], není zájem o místa vysoké koncentrace kriminality úplně novum. Boggs již v roce 1965 formulovala principy pravděpodobnostního přístupu ke koncentraci jednotlivých typů kriminality v městském prostoru. Ten jasně ukázal, že ani čtvrti s nejvyšším absolutním výskytem kriminality, ani čtvrti s nejvyšším výskytem bydlišť pachatelů nevykazují nejvyšší hodnoty pravděpodobnosti viktimizace jednotlivými typy kriminality [Boggs 1965]. Současná popularita kriminologie místa je na jedné straně umožněna technologickým posunem v evidenci dat o kriminalitě a rozvojem sofistikovaných softwarových nástrojů jejich analýzy. Druhým důvodem prosazování těchto přístupů je zcela praktický poznatek, že s nimi lze nalézat vzorce rozmístění kriminality (ohniska kriminality), které je možné efektivně ovlivňovat nástroji situační prevence kriminality, i bez pochopení etiologie kriminality v jednotlivých místech [Bannister, O'Sullivan, Bates 2019].

Poznatky kriminologie míst se i přes svoji neoddiskutovatelnou hodnotu pro praxi potýkají s kritikou omezených možností statistického odvozování z dat, s kritikou „zhmotňování“ ohnisek kriminality a s kritikou měřítkové omezenosti sledování, která vyplývá ze zaměření na mikrogeografické měřítko [Hope 2015; Taylor 2015; Bannister, O'Sullivan, Bates 2019]. Hope [2015] kriticky poukazuje na fakt, že koncentrace kriminality v místech nevyplývá ani tak z „míst s kriminalitou“ jako z „míst bez kriminality“, tj. míst, která jsou vůči kriminalitě rezistentní. Místa bez kriminality jsou počtem významnější i prostorově stabilnější než místa s kriminalitou, takže měřené proměny v charakteristikách ohnisek kriminality

nejde dost dobře odlišit od matematického efektu regrese k průměru podle centrální limitní věty. Zákon koncentrace kriminality v místech² lze pak redukovat na zjištěnou empirickou pravidelnost, která je pouhou reflexí počtu kriminálních příležitostí v místech. V podstatě se jedná o kriminologickou aplikaci zjištěné distribuční nerovnosti, obdobně jako jí je Paretovo pravidlo v ekonomii či Korčákův zákon v geografii [Korčák 1941; Imre, Novotný 2016].

Druhá kritická poznámka ohledně poznatků kriminologie místa se týká „zhmotňování“ ohnisek kriminality, především při jejich zobrazování [Hope 2015]. Ohniska kriminality nejsou fyzické objekty, které by bylo možné přímo uchopit, byť je tak mapová či grafická zobrazení kriminality v analýzách výskytu kriminality ukazují a čtenáři často vnímají. Ohniska kriminality zobrazují místa páchání kriminality, nezobrazují pachatele kriminality ani jejich motivace [Taylor 2015]. Tuto kritiku dále rozvíjí Newton a Felson [2015], kteří poukazují na nepřítomnost časové dimenze při vymezování ohnisek kriminality a zároveň i na rizika vyplývající z tohoto opomenutí. Experimentální kriminologické výzkumy například ukázaly, že podcenění časové dimenze vymezení ohnisek kriminality a na to navazující nevhodně nastavená opatření prevence kriminality mohou paradoxně vést k nárůstu kriminality [Ariel, Partridge 2017].

Třetí slabina kriminologie místa pramení přímo z měřítkové omezenosti sledování vyplývající ze zaměření se na mikrogeografické měřítko [Taylor 2015]. Na jedné straně využití velmi malých prostorových jednotek redukuje ekologickou chybu tím, že jednotky analýzy jsou relativně stejnorodé. Na druhé straně využití velmi malých prostorových jednotek neumí nijak zohlednit vlivy na kriminalitu vyskytující se na mezo- a makroúrovni. Ve věcné rovině jsou místa součástí sousedství a širších sociálních a politických systémů, které ovlivňují intenzitu a strukturu kriminality. Přístupy kriminologie místa neumí rozlišit vývoj kriminality na mikroúrovni od širších transformačních změn v městském prostoru a dané společnosti [Bannister, O'Sullivan, Bates 2019]. V teoretické rovině rozebírá problematiku vhodného měřítkového uchopení kriminality detailně Sampson [2013], který upozorňuje na rozpor mezi metodologickým individualismem jakožto dominantním paradigmatem v kriminologii a nutností zahrnout sociální kontexty vyššího řádu (a interakce s nimi) do vysvětlení kriminality. Kriminalitu může vysvětlovat nejen chování jednotlivce, ale i sociální kontext, přičemž tyto úrovně jsou spolu nutně spojené a každá z nich může mít vlastní logiku a příčinnost kriminality [Sampson 2013]. Přes všechny tyto výhrady upozorňuje Taylor [2015] na bazální fakt, že praktická hodnota sledování koncentrace kriminality v místech je zásadní i bez toho, že teoretické a metodologické zdůvodnění takového měření může pokulhávat.

V Česku je výzkumu kriminality věnováno více pozornosti až od druhé poloviny 20. století a specificky tématům rozvíjeným v rámci geografie kriminality

² Zákon koncentrace kriminality v místech je podrobněji diskutován dále v textu. Zjednodušeně zákon říká, jak moc je kriminalita koncentrovaná v územních jednotkách. Koncentrace se pohybuje v řádu několika málo procent [Weisburd 2015].

až v 21. století. V obecné rovině představuje kriminalita důležité mezioborové téma, k jehož výzkumu jsou využívány poznatky a metody z řady oborů [Boukalová et al. 2016]. Kromě studií zkoumajících obecná východiska či souvislosti kriminality [Krucichová 2016; Podaná 2014] bez zohlednění prostorové dimenze je kriminalita zkoumána primárně za vyšší agregované jednotky, např. kraje, okresy či oddělení policie [Marešová et al. 2015].³ Agregátní typ analýz umožňuje popis základních pravidelností v makroregionálním rozmístění kriminality včetně trendů vývoje kriminality. Není ale dostatečně detailní pro výzkum hlubších souvislostí výskytu kriminality, na které klade důraz teorie příležitosti nebo výzkum ohnisek kriminality [Šimon, Jíchová 2018a]. Naopak, vizualizace kriminality agregátním způsobem poskytuje velmi klamavou informaci, pokud nás zajímá reálné rozmístění na mikroúrovni ulic města.

V aplikované sféře spadá problematika prostorových kriminologických analýz do gesce Ministerstva vnitra ČR, které v současnosti realizuje projekt „Mapy budoucnosti II – využití prostorových dat pro vytvoření a pilotní ověření nástrojů a postupů pro analýzu a predikci kriminality za účelem jejího předcházení a potírání“, jenž se přesně této tematice věnuje. Akademické analýzy využívající data za kriminalitu na detailní úrovni (s GPS souřadnicemi) jsou zatím velmi ojedinelé [Ivan, Horák 2012; Ivan et al. 2013; Šimon, Jíchová 2018b, 2020] a omezené z hlediska typu kriminality i z hlediska sledovaného území (např. krádeže věcí z automobilů v Praze [Barilík 2015; Jíchová 2017]).

Ačkoli je tento typ dat sbírán policejními složkami již od roku 2013 a pracuje se s nimi v rámci vlastní činnosti policie a v rámci interních projektů (např. Mapy budoucnosti, Ministerstvo vnitra ČR), jejich dostupnost pro základní a aplikovaný výzkum je poměrně omezená. Věcné bariéry, které brání tomuto typu analýz, jsou problémy se zveřejňováním analýz na detailní úrovni, problémy mapové vizualizace kriminality a další překážky vyplývající z povahy jednotlivých typů kriminality (trestné i přestupkové činnosti). Jako institucionální bariéru lze vnímat chybějící tradici a slabě institucionalizovanou kooperaci mezi policejním a akademickým výzkumem v oblasti prostorových analýz. Návrhům, jak řešit zveřejňování detailních lokalizovaných dat o kriminalitě v českých podmínkách, se věnuje studie Šimona a Jíchové [2018b]. Ze zahraničních výzkumů a zkušeností jasně vyplývá, že právě analýza geolokalizovaných kriminálních dat má potenciál kvalitativně posunout kriminologický výzkum a bezpečnostní praxi [Sullivan, O’Keeffe 2017].

³ Výjimkou z pravidla je pilotní studie *Kriminologická analýza lokality* [Večerka, Holas 1995], která analyzovala detailní prostorové rozmístění kriminality s využitím prostorového rastru. Studie detailně popsala základní časoprostorové dimenze jednotlivých druhů kriminality, vymezila místa koncentrace kriminality ve městě a formulovala doporučení pro prevenci kriminality a policejní praxi. Vzhledem k době vzniku byla tato unikátní studie založena na náročném ručním zpracování dat o kriminalitě ze spisů, takže na ni kriminologický výzkum navázal až se značnou časovou prodlevou.

Metodika a data

Studie se zaměřuje na analýzu lokalizované kriminality. Oporu pro náš výzkum lze najít v několika aspektech, které mají při jejím výzkumu zásadní roli. První je samotné měřítko výzkumu. Faktory ovlivňující lokalizaci kriminality totiž není možné zcela podchytit v makroměřítku, tedy např. na regionální, okresní úrovni, zároveň ale ani na individuální úrovni, kterou je možné jen obtížně uchopit prostorově. Vhodnou alternativou je proto částečná agregace individuálních dat a jejich analýza na dostatečně detailní úrovni – na úrovni úseků ulic. Na této úrovni je zároveň možné pracovat s detailními informacemi o daném prostředí a obyvatelích. V současném mezinárodním kriminologickém výzkumu převládá názor, že vhodnou jednotkou analýzy jsou tzv. uliční úseky [Journal of Quantitative Criminology 2017]. Analýza kriminality na této mikroúrovni se ukazuje jako nejprůběžnější z hlediska možnosti vysvětlit velkou část variability ve výskytu kriminality [Rosser et al. 2017]. Tím se zásadně liší od analýz využívajících velké areálové jednotky (v Česku kraje, okresy či oddělení policie), které obvykle vysvětlují jen malý podíl variability ve výskytu kriminality. V našem výzkumu přejímáme v zahraničí využívanou prostorovou jednotku uličního úseku (*street segment*), kterou lze vymezit jako úsek ulice mezi dvěma kříženími s dalšími ulicemi.

Výhodou využití uličního úseku je detail, který umožňuje zachytit bezprostřední okolí výskytu kriminality. Minimalizuje se tak možná ekologická chyba vyplývající z povahy lokalizace kriminality, především z jejího extrémně nerovnoměrného geografického rozložení. V detailu uličních úseků je možné do analýzy zahrnout celou řadu tzv. *crime attractors*, tedy různých atributů míst přitahujících kriminalitu [Brantingham, Brantingham 1995⁴], jako je např. přítomnost zastávek či autobusových zastávek. Nevýhodou využití uličních úseků pro analýzu kriminality je omezená databáze charakteristik obyvatelstva a jeho aktivit na této detailní úrovni. To sice omezuje možnost analýz, nicméně to nezabraňuje využití dat dostupných za větší prostorové jednotky a jejich přímé či extrapolované použití v analýzách. Výsledky výzkumu lokalizované kriminality mohou pomoci lépe zacílit městské či bezpečnostní politiky, umožní porovnání vztahů mezi kriminalitou a např. sociálním vyloučením či rezidenční segregací.

Z hlediska zdrojů dat je naše analýza založena na geolokalizovaných kriminálních datech s GPS souřadnicemi za české město, které z důvodu anonymizace v článku označujeme jako *Regionální město*. Zdrojem dat pro analýzu je Policie ČR,

⁴ Brantinghamovi [1995] rozlišují tři základní typy míst ve vztahu ke zločinu. Prvním typem jsou místa poskytující vhodné příležitosti pro spáchání určitého zločinu (*crime generators*), příkladem mohou být obchodní a zábavní centra, kde se koncentruje velký počet lidí. Druhý typ představují místa cíleně vybíraná pachatelé pro spáchání určitého zločinu (*crime attractors*), např. oblasti s vysokou koncentrací barů a nočního života, oblasti prostituce, rozlehlá parkoviště. Třetí jsou místa z hlediska zločinu neutrální (*crime-neutral areas*), kde dochází k běžné kriminální činnosti. Zároveň zdůrazňují, že jedna lokalita může pro různé druhy kriminality fungovat odlišně.

kteřá poskytla data na základě žádosti pro účely aplikovaného bezpečnostního výzkumu.⁵ Do analýzy jsme zahrnuli jak data s již přiřazenou geolokací, tak data s přiřazenou adresou, kterou jsme pro účely analýzy geolokalizovali. Výsledný datový soubor zahrnuje naprostou většinu evidované kriminality (trestné činy a přestupky) v letech 2013–2015. Vzhledem k marginální četnosti některých trestných činů či přestupků jsme do analýzy zahrnuli 17 nejčastějších trestných činů a přestupků, které tvoří základní korpus kriminality v českém prostředí. Analýza zahrnuje následující trestné činy a přestupky: loupež, úmyslné ublížení na zdraví, nebezpečné vyhrožování, nebezpečné pronásledování, vloupání do bytu, vloupání do sklepa, krádeže motorových vozidel dvoustopých, krádeže věcí z automobilů, krádeže v bytech a rodinných domech, poškozování cizí věci, výtržnictví, ohrožení pod vlivem návykové látky, opilství, zanedbání povinné výživy, přestupek proti veřejnému pořádku (§ 47, § 48⁶), přestupek proti občanskému soužití (§ 49), přestupek proti majetku (§ 50), přestupek pod vlivem alkoholu či toxických látek. Je nezbytné zdůraznit, že data obsahují pouze evidovanou kriminalitu, tedy kriminalitu nahlášenou Policií ČR. Stranou tak zůstává tzv. latentní, nenahlášená kriminalita [více Marešová 2011], což je obecně těžce řešitelný faktor, se kterým se potýká každý kriminologický výzkum. Zjednodušeně proto předpokládáme, že latentní kriminalita kopíruje místa výskytu kriminality evidované.

Koncentrace kriminality v *Regionálním městě*

Kriminalita v *Regionálním městě* je málo soustředěna do omezeného počtu neuralgických míst (viz Tabulka 1). Jinak řečeno *Regionální město* má vysoký podíl uličních úseků, kde se vyskytuje kriminalita, a tím pádem i nízký podíl uličních úseků s nulovým výskytem kriminality (20,9 %). V téměř 80 % uličních úseků došlo ve sledovaném období k výskytu kriminality, nicméně absolutní hodnoty kriminality jsou ve většině uličních úseků velmi nízké. Nižší míra koncentrace kriminality tak pravděpodobně vede k plošnějšímu výskytu kriminality.

Česká právní úprava na rozdíl od řady jiných zemí rozeznává závažné kriminální činy (trestné činy) od méně závažných (přestupky). Tabulka 1 ukazuje hodnoty koncentrace kriminality pro trestné činy a přestupky jako skupiny

⁵ Z hlediska populační velikosti spadá *Regionální město* do kategorie „velká okresní a krajská města“, kterých je v Česku zhruba 40. Podrobnější charakteristiky ani kritéria výběru tohoto města v článku záměrně neuvádíme, protože by mohly umožnit jeho identifikaci. Jsme si vědomi, že tento postup může přijít některým čtenářům a čtenářkám nestandardní, nicméně využití dat o lokalizaci kriminality s GPS souřadnicemi není v současnosti v rámci sociálněvědního výzkumu v Česku běžné, stejně tak není Policie ČR standardním poskytovatelem dat pro sociálněvědní výzkum. Data Policie ČR jsou primárně určena pro vlastní činnost policie, sekundárně pak jako statistická evidence o činnosti trestněprávní instituce. Využití lokalizovaných dat o kriminalitě v sociálněvědním výzkumu je žádoucí, ale případné zpřístupnění dat a jejich podrobnost je zcela v kompetenci Policie ČR.

⁶ Zákon č. 200/1990, o přestupcích.

Tabulka 1. Srovnání míry koncentrace kriminality v místech v Regionálním městě podle druhu trestného činu a přestupku

Podíl uličních úseků (%), na kterém se koncentruje ... % kriminality	25 %	50 %	75 %	100 %
Trestné činy a přestupky	2,4	8,4	21,7	79,1
Přestupky (všechny)	1,9	7,2	18,8	69,0
proti veřejnému pořádku	1,1	3,5	7,6	13,4
proti občanskému soužití	1,8	6,1	14,5	40,4
proti majetku	1,6	6,4	17,5	60,0
Trestné činy	3,4	10,0	23,6	59,7
loupeže	1,2	3,5	6,1	8,8
krádeže motorových vozidel	1,4	4,2	8,5	12,9
krádeže věcí z motorových vozidel	2,5	6,9	13,6	20,4
poškození cizí věci	2,4	7,7	15,4	25,2
zanedbání povinné výživy	1,0	3,5	7,8	16,0

Zdroj: Vlastní výpočet z dat Policie ČR.

a uvádí i jejich vybrané druhy. Je zřejmé, že pro obě kategorie (trestných činů i přestupků) je úroveň koncentrace podobná a klasifikace kriminality tak nepředstavuje stěžejní odlišující faktor. Míra koncentrace závažnější kriminality (trestné činy) je dokonce ještě nižší než míra koncentrace pro obě kategorie dohromady (59,7 % oproti 79,1 %). Přestupky jsou v prostoru více koncentrované než trestné činy, mají prostorově zřetelnější ohniska kriminality výskytu, protože jsou v průměru vázány k menšímu počtu generátorů kriminality. Prostorová rozmístění jednotlivých druhů přestupků jsou si sobě podobnější než prostorová rozmístění jednotlivých druhů trestných činů.

Přestupky proti veřejnému pořádku (§ 47, § 48) jsou více koncentrované (odehrály se všechny na 13,4 % uličních úseků), protože se vážou specificky na omezený počet exponovaných veřejných prostor. Na druhou stranu přestupky proti občanskému soužití (§ 49) a přestupky proti majetku (§ 50) jsou méně koncentrované (došlo k nim na 40,4 %, resp. 60,0 % uličních úseků), protože se vážou k obytným územím obecně. Rozdíl mezi nízkou prostorovou koncentrací kategorie trestných činů a výrazně vyšší koncentrací jednotlivých trestných činů naznačuje, že prostorová rozmístění jednotlivých druhů trestných činů si jsou málo podobná a dochází k omezenému prostorovému přesahu mezi rozmístěními jednotlivých druhů trestných činů. Rozdíly v koncentraci kriminality jsou podle našeho názoru hodně ovlivněny rozmístěním funkcí ve městě. Zjednodušeně řečeno, kriminalita vázaná na omezený počet generátorů kriminality bývá více koncentrovaná než kriminalita s celoměstskou působností.

Koncentrace a rozmístění kriminality – model českého města

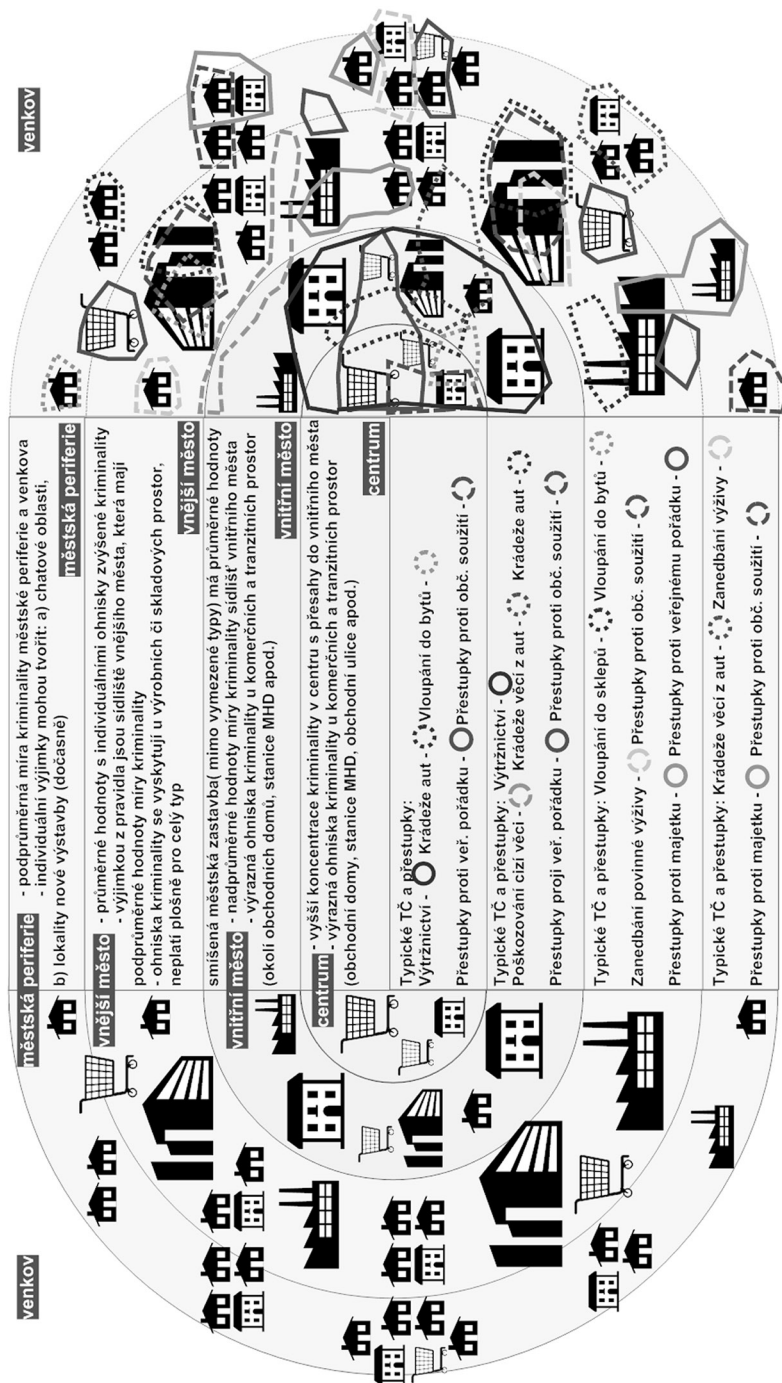
Na základě poznatků o rozmístění kriminality v uličních úsecích města jsme vytvořili model kriminality ve městě v českém kontextu. Model je zobecněním reálného výskytu kriminality a těží z analýzy detailních geolokalizovaných dat (z případového regionálního města). V současnosti poskytují české bezpečnostní složky veřejnosti pouze agregátní data o kriminalitě za velké územní jednotky, která informují o rozdílech mezi regiony. Navržený model umožňuje podat detailní informaci o vnitroměstské kriminalitě a jejích prostorových zákonitostech. Tyto informace jsou využitelné nejen v bezpečnostní praxi v rámci cílení prevence a dohledu, ale mohou ovlivnit i bezpečnostní chování obyvatel a uživatelů daných míst, kteří takto získají přesnější obrázek o možných rizicích. Prozatím se jedná o model založený na případě jednoho českého *Regionálního města*, jehož sociální a fyzická struktura se však příliš neliší od měst této kategorie. Poznatky je nicméně nezbytné ověřit na příkladu dalších měst v Česku.

Navržený model využívá členění města podle chicagské školy [Burgess 1925], které upravili pro český kontext Ouředníček a kol. [2012] a které vyhovuje i pro *Regionální město*. Město se člení na čtyři základní zóny: centrum, vnitřní město, vnější město a městskou periferii, pro které je typická určitá zástavba vázaná na funkce, jež se zde vyskytují (obytná, pracovní, obslužná). Model tyto informace propojuje a ukazuje, které trestné činy či které přestupky jsou typické pro kterou zónu a pro který typ zástavby (viz Obrázek 1). Jednotlivé druhy trestných činů a přestupků mají své generátory [Brantingham, Brantingham 1995], vážou se na specifické funkce, čímž je ovlivněno jejich rozmístění i míra koncentrace.

Analýza dat a představený model ukazují následující pravidelnosti. Struktura a intenzita kriminality se liší v jednotlivých zónách města i v typech zástavby v rámci městských zón. Vyšší koncentrace trestných činů i přestupků je typická pro centrum s přesahy do vnitřního města. U obou zón nalezneme výrazná ohniska kriminality u obchodních a tranzitních prostor (např. obchodní domy, stanice MHD, obchodní ulice). Zajímavá je situace v případě sídlišť, která jsou často vnímána jako anomická a méně bezpečná. Sídliště, která se nacházejí ve vnitřním městě, dosahují nadprůměrných hodnot trestné činnosti, zatímco sídliště v zóně vnějšího města mají naopak podprůměrné hodnoty trestné činnosti. Lze se domnívat, že zde hraje roli blízkost centra města a kriminalita typická pro centrum města se projevuje i na sídlištích vnitřního města. Na druhou stranu z hlediska přestupků se sídliště vnitřního a vnějšího města tolik neliší. V zóně vnějšího města nalezneme ohniska zvýšené kriminality u výrobních a skladových prostor, nepatří to ovšem plošně pro celý typ zástavby. Obě zóny vnitřního i vnějšího města dosahují kromě výše zmíněných typů průměrných hodnot kriminality. Pro zónu městské periferie a venkova je typická podprůměrná úroveň kriminality i přestupků, individuální výjimky pak představují chatové oblasti či lokality nové výstavby.

Jednotlivé trestné činy a přestupky lze charakterizovat pomocí jejich typické lokalizace v zónách města i v konkrétním prostředí. Trestné činy jako vloupání

Obrázek 1. Model rozložení kriminality v českém městě

Zdroj: Vlastní zpracování, data PČR.

do bytů, krádeže aut i věcí z aut a poškození cizí věci se vážou na oblast vnitřního města, kde se nachází řada hustě zastavěných obytných oblastí a na ně navázaných městských funkcí. Obdobné trestné činy se vyskytují s menší intenzitou také v obytných částech vnějšího města, v případech krádeží věcí z aut i na území městské periferie. Trestný čin vloupání do bytů je vázaný na specifické prostředí obytných oblastí, které se nacházejí ve všech zónách města, ale větší koncentrace nalezneme zejména v centru a vnějším městě. Oproti tomu vloupání do sklepů, ač vázané na podobné obytné prostředí, se soustřeďuje hlavně ve vnitřním městě mimo centrum. Naopak mj. v souvislosti s výskytem veřejných prostor, pohostinstvím a zábavními funkcemi se ve vnitřním městě i centru koncentruje trestný čin výtržnictví. Pro obytnou část zón vnějšího města a městské periferie je typická vyšší koncentrace trestného činu zanedbání povinné výživy.

Přestupky proti veřejnému pořádku se prostorově koncentrují více než ostatní trestné činy a přestupky, zároveň je ale nalezneme ve všech zónách města. Vážou se na místa poskytující různé služby, např. zvýšenou koncentrací je možné najít v okolí obchodních center. Obdobně přestupky proti občanskému soužití nalezneme ve všech zónách města. Typická je jejich koncentrace v obytných oblastech, ale vážou se i na oblasti s obchodními funkcemi. Naopak přestupky proti majetku se koncentrují zejména ve vnějším městě a na městské periferii. Vážou se jak na výrobní a skladové prostory, tak na obytné oblasti.

Představený model kriminality ukazuje zobecnění reálného výskytu kriminality na základě lokalizovaných dat za kriminalitu na příkladu jednoho města. Model tak zprostředkovává informaci, které typy míst se kterými funkcemi jsou ohrožené jakými trestnými činy či přestupky. Nicméně na základě znalosti zahraničních výzkumů geolokalizovaných dat o kriminalitě, prezentovaných v první části článku, jsme přesvědčeni o tom, že výše uvedené základní pravidelnosti v rozmístění jednotlivých typů kriminality by mohly mít obecnou platnost i pro města v Česku.

Diskuse

Představené výsledky naší jednopřípadové studie mají své limity (místní, časové, věcné), kterým se budeme podrobněji věnovat v závěru. Domníváme se však, že je lze rámcově porovnat s výsledky studií vycházejícími z tzv. zákona koncentrace kriminality v místech, který v posledních letech patří mezi nové a hojně diskutované koncepty v rámci environmentální kriminologie. Právě toto porovnání může přinést podnětné otázky do diskuse, rozvinout navazující výzkum a iniciovat tak další studie z českého, ale možná obecněji postsocialistického prostředí.

K formulaci zákona koncentrace kriminality v místech (*law of crime concentration at places*, dále jen zákona koncentrace) sice došlo v relativně nedávné době, v zásadě ale upřesňuje a formalizuje předchozí poznatky o koncentrovaném výskytu kriminality [Taylor 2015]. Zákon koncentrace říká, že pokud změříme míru

koncentrace kriminality ve městě jako kumulativní podíl kriminality územních jednotek s nejvyšší relativní koncentrací kriminality, její výsledná míra koncentrace se bude pohybovat pro stanovené kritické hodnoty v rozsahu několika málo procent [Weisburd 2015]. V případě velkých měst je polovina celkové kriminality realizována ve 4–6 % ulic, v menších městech je pak polovina kriminality koncentrována na 2–4 % ulic. Zákon koncentrace předpokládá vysokou míru koncentrace kriminality v relativně málo lokalitách, kde dochází k valné většině trestných činů a přestupků. Poznatky zákona koncentrace byly úspěšně testovány v řadě zemí a měst (v USA: Weisburd et al. [2004] – Seattle; Schnell, Braga, Piza [2017] – Chicago; v Kanadě: Andresen, Curman, Linning [2017], Song et al. [2017] – Vancouver; v Izraeli: Weisburd, Groff, Yang [2012] – Tel Aviv – Jaffa; v Nizozemí: Steenbeek, Weisburd [2016] – Den Haag) a jejich empirické ověření mělo jasné důsledky pro nastavení prevence kriminality. Využití strategií prevence kriminality zaměřených na místa vedlo k prokazatelnému snížení kriminality v daném území, aniž by se kriminalita výrazně přesunula do okolních ulic [Weisburd 2017]. Platnost zákona koncentrace kriminality v místech je tak předpokladem pro úspěšnou přenositelnost metod, technik a nástrojů prevence a represe kriminality založené na „místně podmíněných opatřeních“ mezi městy a zeměmi.

Porovnání koncentrace kriminality přináší Tabulka 2, která srovnává obvyklé hodnoty koncentrace kriminality pro velká města, malá města, příkladové město Tel Aviv – Jaffa a české *Regionální město*. Všechny uvedené hodnoty využívají měření koncentrace kriminality na úrovni uličních úseků. Oproti zahraničním studiím, ve kterých se potvrzují předpoklady o vysoké míře koncentrace kriminality [Weisburd et al. 2004; Weisburd, Groff, Yang 2012; Steenbeek, Weisburd 2016; Song et al. 2017 aj.], je situace v případě českého *Regionálního města*

Tabulka 2. Srovnání míry koncentrace kriminality v místech mezi zahraničními městy a českým *Regionálním městem*

Podíl uličních úseků (%), na kterém se koncentruje ... % kriminality	25 %	50 %	75 %	100 %
<i>Zahraniční výzkumy</i>				
Tel Aviv-Jaffa*	0,9	4,5	12,1	36,8
obvyklé rozmezí pro velká města**	0,8–1,6	4,0–6,0		
obvyklé rozmezí pro malá města**	0,4–0,7	2,1–4,0		
<i>Regionální město</i>				
trestné činy a přestupky	2,4	8,4	21,7	79,1
trestné činy	3,4	10,0	23,6	59,7
přestupky	1,9	7,2	18,8	69,0

*Zdroj: Vlastní výpočet z dat Policie ČR, *Weisburd, Groff, Yang [2012], **Weisburd [2015].*

odlišná. *Regionální město* má méně než poloviční míru koncentrace kriminality oproti obvyklému rozmezí pro kategorii malých měst, má ji dokonce nižší, než je obvyklé pro kategorii velkých měst. V *Regionálním městě* je tudíž výrazně vyšší podíl uličních úseků, kde se vyskytuje kriminalita, a ohniska kriminality jsou málo výrazná – a to i v případě podrobnějšího členění na trestné činy a přestupky (viz Tabulka 1). V případě trestné činnosti je zřetelný rozdíl mezi nízkou prostorovou koncentrací celé této kategorie oproti výrazně vyšší prostorové koncentraci jednotlivých trestných činů. To indikuje odlišné prostorové rozmístění jednotlivých druhů trestné činnosti. Například vloupání do bytu je vázáno na obytné prostředí, větší koncentrace nalezneme zejména v centru a vnějším městě. Oproti tomu vloupání do sklepů, které se váže rovněž na obytné prostředí, se koncentruje hlavně ve vnitřním městě, mimo centrum. Zcela odlišné prostorové rozmístění má pak zanedbání povinné výživy, které lze lokalizovat zejména ve vnějším městě a na periferii.

Kriminalita v *Regionálním městě* je znatelně méně soustředěna do omezeného počtu neuralgických míst. Vypočtené výsledky naznačují, že koncentraci kriminality ovlivňuje nejen velikost města, ale i místní podmínky, což by při potvrzení dalšími studiemi mohlo představovat zásadní zjištění z pohledu kriminologie. Zákon koncentrace by tak mohl být upřesněn v tom smyslu, že kategorie typické koncentrace kriminality budou definovány šířeji, popřípadě budou více reflektovat rozdíly mezi typy měst (např. rozdíl americké versus evropské město, město s nízkou mírou kriminality versus město s vysokou mírou kriminality apod.).

Limity studie a závěr

Předložená studie má své limity, které můžeme rozdělit na místní, časové a věcné. Naše analýza se zaměřuje na jedno město v relativně krátkém časovém období. Jsme tak v nevýhodě oproti zahraničním studiím, které mají často k dispozici data za větší počet měst v dlouhých časových řadách. Na druhou stranu poznatky zahraničních studií o prostorové a časové stabilitě v rozmístění kriminality jasně naznačují, že i výsledky z poměrně omezené datové sady mohou mít obecnější a trvalejší platnost. Současná praxe sběru geolokalizovaných dat o kriminalitě ze strany Policie ČR, ale i řady obecních policíí ukazuje, že tento typ dat je zásadní pro kriminologickou praxi a že do budoucna bude robustnost těchto dat narůstat. Věcným limitem naší analýzy je relativně nízká obecná míra kriminality v Česku. Menší množství dat o kriminalitě je limitující pro aplikaci robustnějších geostatistických metod a limituje tak i možnosti prediktivních analýz jednotlivých typů kriminality. S vědomím limitů naší studie, její omezené zobecnitelnosti a s výhledem spíše na otevření diskuse a očekávání dalších studií přinášíme několik možných tezí a implikací plynoucích z našich výsledků.

Rozdílnost koncentrace kriminality *Regionálního města* a očekávané koncentrace kriminality podle zákona koncentrace vede jednak k teoretické diskusi

o příčinách této rozdílnosti, ale také ke zcela praktické debatě o přenositelnosti zahraničních kriminologických poznatků do českých podmínek. Jednou z hlavních nabízejících se tezí, které mohou odlišnost v koncentraci kriminality ozřejmit, je odlišnost celkové úrovně kriminality v českém kontextu oproti zahraničí. Oproti zemím, ve kterých byl zákon koncentrace primárně zkoumán, má Česko zřetelně nižší úroveň kriminality, proto i samotný zákon koncentrace může v takto odlišném kontextu fungovat odlišně. Diferencující roli mohou mít také další faktory, např. odlišná urbanistická struktura měst. Fyzická struktura města, struktura a rozmístění městských funkcí i sociální diferenciace města ovlivňují páchání kriminality. Obdobně diferencující roli může hrát i samotná práce policie, prostorové, věcné i kapacitní zaměření její činnosti. Poznatky tohoto typu existují v omezené míře v zahraničí [Moore, Braga 2003; Barros 2007], v Česku je to zcela interní záležitost Policie ČR. Samostatnou otázkou jsou rovněž metodické aspekty výzkumů, mj. odlišnost klasifikace kriminality⁷ v jednotlivých zemích, daná i jinými legislativními a historickými podmínkami, či jiná povaha zdrojových dat. Nicméně potvrzení či vyvrácení těchto prvotních tezí vyžaduje jak další studie v českém prostředí, tak srovnávací mezinárodní výzkum překračující rámec tohoto článku.

Z věcného úhlu pohledu jde z poznatků o nižší koncentraci kriminality v *Regionálním městě* vyvodit možné důsledky pro policejní praxi. V podmínkách nižší koncentrace kriminality je obtížnější aplikovat *place-based policy* strategie prevence a potírání kriminality. Ze zahraničních zkušeností víme, že právě zacílený policejní dohled na notorická místa vysoké kriminality vede ke snížení míry kriminality.⁸ „Policie neumí zabránit kriminalitě – to je společenský mýtus – kriminalitu lze ale efektivně snížit dohledem na neuralgická místa.“ [Bayley 1996: 3] Veškerá kriminalita se také nepřesune jednoduše do okolních ulic, protože je vázána na kriminogenní faktory v místě [Weisburd et al. 2006]. Například krádeže na parkovištích u obchodních domů se nepřesunou do okolních ulic, protože je tam velmi malá četnost příležitostí ke stejnému typu krádeže. Tyto poznatky ze zahraničních výzkumů nebyly doposud v Česku explicitně testovány, byť existují možnosti pro realizaci případových studií, které by bylo možné ve spolupráci s Policií ČR replikovat v českých podmínkách. Podobně jako nižší koncentrace také plošnější výskyt kriminality brání policii soustřeďovat se jen na omezený počet míst vysoké kriminality. Dohled nad územím s málo koncentrovanou kriminalitou není z ekonomického ani praktického hlediska efektivní [Gibson, Slothower, Sherman 2017; Wain, Ariel, Tankebe 2018]. Hodnocení přenositelnos-

⁷ Porovnání koncentrace kriminality (*crime count*) a její závažnosti (*crime harm*) přináší článek Šimona a Jichové [2020].

⁸ Policie do jisté míry ovlivňuje míru registrované kriminality skrze vlastní činnost. Intenzita a typ policejní aktivity má vliv jak na míru hlášení kriminality, tak na míru kriminality policií detekovanou, včetně proaktivních kontroverzních přístupů typu „stop and frisk“, „racial profiling“ apod. [Gelman, Fagan, Kiss 2007; Welch 2007; Ariel et al. 2018].

ti bezpečnostní praxe může pro některé čtenářky a čtenáře vyznít pesimisticky, nicméně důsledky pro společenský výzkum měst a pro účely veřejných politik jsou pozitivní. Absence míst extrémní koncentrace kriminality a běžnost nízké míry kriminality může souviset s menší úrovní fyzické segmentace českých měst a nižší mírou sociálně prostorové segregace obyvatelstva. Prostorově homogennější výskyt kriminality částečně limituje vznik „míst strachu“ a omezuje stigmatizaci problémových lokalit. Poznání strukturálních a sociálně ekologických souvislostí v rozmístění kriminality nebo poznání souvislostí kriminality a míst strachu vyžaduje odlišný typ analýzy nad rámec tohoto textu.

Další implikací do praxe je propojení s výzkumy pocitu bezpečí [Buriánek 2001; Temelová, Novák, Jíchová 2016]. Zahraniční výzkumy na jednu stranu dokládají existenci ohnisek kriminality, ale při detailnějším pohledu se ukazuje, že více než 50 % ulic má nulovou kriminalitu [Weisburd 2015]. V *Regionálním městě* je sice podíl ulic s nenulovým výskytem kriminality vyšší, ale na druhou stranu je zde daleko menší podíl míst, kde by strach z viktimizace byl opodstatněný ve smyslu vysokého rizika pravděpodobnosti viktimizace. To může v kontextu výzkumů strachu ze zločinu ústít v paradox, kdy se lidé obávají na místech, kde pro to neexistují věcná opodstatnění (samozřejmě s ohledem na latentní kriminalitu). Detailní výzkumy mohou pomoci takováto místa identifikovat a zaměřit se na důvody percepce a možné implikace pro redesign veřejných prostor.

JANA JÍCHOVÁ je sociální geogrfka, působí jako vědecká pracovnice na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, kde je členkou výzkumné skupiny URRLab. Ve výzkumu se věnuje geografii města a osídlení, mezi její hlavní témata patří kriminalita, percepce bezpečí a nebezpečí a kvalita života. Je editorkou knihy *Sociální prostředí Prahy: Město na prahu 21. století* (Praha: Academia, 2017) a Historického atlasu obyvatelstva českých zemí (Praha: Karolinum, 2017).

MARTIN ŠIMON působí v oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a v týmu URRLab na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. Odborně se věnuje tématům z oblasti prostorových mobilit obyvatelstva, environmentální kriminologie, bezdomovectví, voleb a sociálního vyloučení. V současnosti se zabývá výzkumy rezidenční segregace a školní integrace cizinců. Publikuje v odborných časopisech (např. *Cities*, *Sociologia Ruralis*, *Erdkunde*, *Geo Journal*) a knihách.

Literatura

- Andresen, M. A., G. W. Jenion. 2010. „Ambient Populations and the Calculation of Crime Rates and Risk.“ *Security Journal* 23 (2): 114–133, <https://doi.org/10.1057/sj.2008.1>.
- Andresen, M. A., A. S. Curman, S. J. Linning. 2017. „The Trajectories of Crime at Places: Understanding the Patterns of Disaggregated Crime Types.“ *Journal of Quantitative Criminology* 33 (3): 427–449, <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9301-1>.

- Ariel, B., H. Partridge. 2017. „Predictable Policing: Measuring the Crime Control Benefits of Hotspots Policing at Bus Stops.“ *Journal of Quantitative Criminology* 33 (4): 809–833, <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9312-y>.
- Ariel, B., A. Sutherland, D. Henstock, J. Young, P. Drover, J. Sykes, S. Megicks, R. Henderson. 2018. „Paradoxical Effects of Self-awareness of Being Observed: Testing the Effect of Police Body-worn Cameras on Assaults and Aggression against Officers.“ *Journal of Experimental Criminology* 14 (1): 19–47, <https://doi.org/10.1007/s11292-017-9311-5>.
- Bannister, J., A. O'Sullivan, E. Bates. 2019. „Place and Time in the Criminology of Place.“ *Theoretical Criminology* 23 (3): 315–332, <https://doi.org/10.1177/1362480617733726>.
- Barilik, I. N. 2015. *Environmentální kriminologie. Prostředí a jeho role při páčání kriminality*. Praha: Leges.
- Barros, C. P. 2007. „The City and the Police Force: Analysing Relative Efficiency in City Police Precincts with Data Envelopment Analysis.“ *International Journal of Police Science & Management* 9 (2): 164–182, <https://doi.org/10.1350/ijps.2007.9.2.164>.
- Bailey, D. H. 1996. *Police for the Future*. Oxford: Oxford University Press on Demand.
- Boggs, S. 1965. „Urban Crime Patterns.“ *American Sociological Review* 30 (6): 899–908, <https://doi.org/10.2307/2090968>.
- Boukalová, H., J. Buriánek, Z. Podaná, M. Scheinost, H. Fidesová. 2016. „Česká kriminologie – dlouhá tradice, slibná současnost.“ *Česká kriminologie* 1 (1): 1–9.
- Brantingham, P. L., P. J. Brantingham. 1995. „The Criminality of Place: Crime Generators and Crime Attractors.“ *European Journal on Criminal Policy and Research* 3 (3): 5–26, <https://doi.org/10.1007/BF02242925>.
- Braga, A. A., M. A. Andresen, B. Lawton. 2017. „The Law of Crime Concentration at Places: Editors' Introduction.“ *Journal of Quantitative Criminology* 33: 421–426, <https://doi.org/10.1007/s10940-017-9342-0>.
- Burgess, E. W. 1925. „The Growth of the City: An Introduction to a Research Project.“ Pp. 47–62 in R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie (eds.). *The City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Buriánek, J. 2001. „Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností.“ *Sociologický časopis* 37 (1): 43–64, <https://doi.org/10.13060/00380288.2001.37.1.08>.
- Clarke, R. V., D. B. Cornish. 1985. „Modelling Offenders' Decisions: A Framework for Research and Policy.“ *Crime and Justice* 6: 147–185, <https://doi.org/10.1086/449106>.
- Cohen, L. E., M. Felson. 1979. „Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach.“ *American Sociological Review* 44 (4): 588–608, <https://doi.org/10.2307/2094589>.
- Curman, A. S., M. A. Andresen, P. J. Brantingham. 2015. „Crime and Place: A Longitudinal Examination of Street Segment Patterns in Vancouver, BC.“ *Journal of Quantitative Criminology* 31 (1): 127–147, <https://doi.org/10.1007/s10940-014-9228-3>.
- Doran, B. J., B. G. Lees. 2005. „Investigating the Spatiotemporal Links between Disorder, Crime, and the Fear of Crime.“ *The Professional Geographer* 57 (1): 1–12.
- Gelman, A., J. Fagan, A. Kiss. 2007. „An Analysis of the New York City Police Department's 'Stop-and-frisk' Policy in the Context of Claims of Racial Bias.“ *Journal of the American Statistical Association* 23 (3): 813–823, <https://doi.org/10.1177/1043986207306870>.
- Gibson, C., M. Slothower, L. W. Sherman. 2017. „Sweet Spots for Hot Spots? A Cost-effectiveness Comparison of Two Patrol Strategies.“ *Cambridge Journal of Evidence-Based Policing* 1 (4): 225–243, <https://doi.org/10.1007/s41887-017-0017-8>.
- Háková, L. 2016. „Prezentace kriminality a trestních sankcí v televizním zpravodajství.“ *IV. Kriminologické dny*. Brno, 25. 1. 2016.
- Hope, T. J. 2015. „The Two Criminologies of Place: Problems of Inference in

- Understanding Crime Concentration." *Annual Conference of the European Society of Criminology*. Porto, Portugal, 2–5 September 2015.
- Imre, A., J. Novotný. 2016. „Fractals and the Korcák-law: A History and a Correction." *European Physical Journal H* 41 (1): 69–91, <https://doi.org/10.1140/epjh/e2016-60039-8>.
- Ivan, I., J. Horák. 2012. „Analýza kriminality v Ostravě." In J. Růžička (ed.). *Symposium GIS Ostrava 2012 – Současné výzvy geoinformatiky*. Ostrava: VŠB – Technická univerzita Ostrava.
- Ivan, I., J. Horák, M. Navrátilová, T. Inspektor. 2013. „Prostorová analýza kriminality v Ostravě 2009–2011." In T. Inspektor, J. Horák, J. Růžička (eds.). *Symposium GIS Ostrava 2013: Geoinformatika pro společnost*. Ostrava: VŠB – Technická univerzita Ostrava.
- Jíchová, J. 2017. „Kriminalita v Praze: měřítková diferenciace a možnosti měření." Pp. 63–91 in M. Ouředníček, J. Jíchová (eds.). *Sociální prostředí Prahy: Město na prahu 21. století*. Praha: Academia, <https://doi.org/10.14712/23366478.2017.28>.
- Journal of Quantitative Criminology*. 2017. Special Issue: The Law of Crime Concentration at Places 33 (3): 421–674, <https://doi.org/10.1007/s10940-017-9342-0>.
- Korčák, J. 1941. „Přírodní dualita statistického rozložení." *Statistický obzor* 22: 171–222.
- Krulichová, E. 2016. „Kdo se obává kriminality a jak tyto obavy ovlivňují důvěru ve vybrané společenské instituce v České republice?" *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 52 (2): 131–155, <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.2.244>.
- „Mapy budoucnosti. Moderní nástroj ke zvýšení efektivity a kvality výkonu veřejné správy v oblasti prevence kriminality založený na analýze a predikci kriminality." *Prevence kriminality* [online]. Projekt Ministerstva vnitra ČR ve spolupráci se společností ACCENDO, o. p. s. [cit. 20. 1. 2018]. Dostupné z: <http://www.prevencekriminality.cz/projekty/mapy-budoucnosti/informace-o-projektu/>.
- Marešová, A. 2011. *Resortní statistiky – základní zdroj informací o kriminalitě v České republice*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Marešová, A., E. Biedermanová, S. Diblíková, J. Požár, M. Martinková. 2015. *Analýza trendů kriminality v roce 2014*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Moore, M. H., A. A. Braga. 2003. „Measuring and Improving Police Performance: The Lessons of Compstat and Its Progeny." *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management* 26 (3): 439–453, <https://doi.org/10.1108/13639510310489485>.
- Newman, O. 1972. *Defensible space*. New York: Macmillan.
- Newton, A., M. Felson. 2015. „Editorial: Crime Patterns in Time and Space: The Dynamics of Crime Opportunities in Urban Areas." *Crime Science* 4 (1): 1–5, <https://doi.org/10.1186/s40163-015-0025-6>.
- Ouředníček, M., L. Pospíšilová, P. Špačková, J. Temelová, J. Novák. 2012. „Prostorová typologie a zonace Prahy." Pp. 268–297 in M. Ouředníček, J. Temelová (eds.). *Sociální proměny pražských čtvrtí*. Praha: Academia.
- Podaná, Z. 2014. „Životní styl jako rizikový faktor viktimizace mládeže." *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica* 20 (4): 29–46, <https://doi.org/10.14712/24647055.2015.11>.
- Rosser, G., T. Davies, K. J. Bowers, S. D. Johnson, T. Cheng. 2017. „Predictive Crime Mapping: Arbitrary Grids or Street Networks?" *Journal of Quantitative Criminology* 33 (3): 569–594, <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9321-x>.
- Sampson, R. J. 2013. „The Place of Context: A Theory and Strategy for Criminology's Hard Problems." *Criminology* 51 (1): 1–31, <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12002>.
- Sherman, L. W., P. R. Gartin, M. E. Buerger. 1989. „Hot Spots of Predatory Crime: Routine Activities and the Criminology of Place." *Criminology* 27 (1): 27–55, <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1989.tb00862.x>.

- Sherman, L. W. 2013. „The Rise of Evidence-based Policing: Targeting, Testing, and Tracking.“ *Crime and Justice* 42 (1): 377–451, <https://doi.org/10.1086/670819>.
- Scheinost, M. 2010. „Kriminalita a kriminologie v České republice.“ Pp. 7–18 in Z. Karabec (ed.). *Kriminalita očima kriminologů*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Schnell, C., A. A. Braga, E. L. Piza. 2017. „The Influence of Community Areas, Neighbourhood Clusters, and Street Segments on the Spatial Variability of Violent Crime in Chicago.“ *Journal of Quantitative Criminology* 33 (3): 469–496, <https://doi.org/10.1007/s10940-016-9313-x>.
- Song, J., M. A. Andresen, P. L. Brantingham, V. Spicer. 2017. „Crime on the Edges: Patterns of Crime and Land Use Change.“ *Cartography and Regional Information Science* 44 (1): 51–61, <https://doi.org/10.1080/15230406.2015.1089188>.
- Steenbeek, W., D. Weisburd. 2016. „Where the Action is in Crime? An Examination of Variability of Crime across Different Spatial Units in The Hague.“ *Journal of Quantitative Criminology* 32 (3): 449–469, <https://doi.org/10.1007/s10940-015-9276-3>.
- Sullivan, C. M., Z. P. O’Keeffe. 2017. „Evidence that Curtailing Proactive Policing Can Reduce Major Crime.“ *Nature Human Behaviour* 1 (10): 730–737, <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0211-5>.
- Šimon, M., J. Jířová. 2018a. „Jsou místa koncentrace kriminality společensky nejškodlivější? Nový analytický přístup pro prevenci kriminality a policejní praxi.“ Pp. 85–95 in G. Lubelcová (ed.). *Paralely a divergencie. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Šimon, M., J. Jířová. 2018b. „Zveřejnění dat o kriminalitě na úrovni ulic – návrh řešení pro města v Česku.“ Pp. 186–204 in F. Ščerba (ed.). *Kriminologické dny 2018. Sborník z VI. ročníku mezinárodní konference Kriminologické dny*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense.
- Šimon, M., J. Jířová. 2020. „Crime Count and Crime Harm in a Post-socialist City: How Does the Law of Crime Concentration at Places Apply?“ *European Journal of Criminology*, first online, <https://doi.org/10.1177/1477370820973993>.
- Taylor, R. B. 2015. *Community Criminology: Fundamentals of Spatial and Temporal Scaling, Ecological Indicators, and Selectivity Bias*. New York: NYU Press, <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814725498.001.0001>.
- Telep, C. W., D. Weisburd. 2012. „What is Known about the Effectiveness of Police Practices in Reducing Crime and Disorder?“ *Police Quarterly* 15 (4): 331–357, <https://doi.org/10.1177/1098611112447611>.
- Temelová, J., J. Novák, J. Jířová. 2016. „Safe Life in Suburbs? Crime and Perceptions of Safety in New Residential Developments in Prague’s Hinterland, Czech Republic.“ *European Urban and Regional Studies* 23 (4): 677–696, <https://doi.org/10.1177/0969776414534254>.
- Večeřka, K., J. Holas. 1995. *Kriminologická analýza lokality*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Wain, N., B. Ariel, J. Tankebe. 2017. „The Collateral Consequences of GPS-led Supervision in Hotspots Policing.“ *Police Practice and Research: An International Journal* 18 (4): 376–390, <https://doi.org/10.1080/15614263.2016.1277146>.
- Weisburd, D. 2015. „The Law of Concentration and the Criminology of Place.“ *Criminology* 53 (2): 133–157, <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12070>.
- Weisburd, D. 2017. „Proactive Policing and Crime Control.“ *Nature Human Behaviour* 1: 707–708, <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0227-x>.
- Weisburd, D., S. Bushway, C. Lum, Y. Sue-Ming. 2004. „Trajectories of Crime at Places: A Longitudinal Study of Street Segments in the City of Seattle.“ *Criminology* 42 (2): 283–321, <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2004.tb00521.x>.

- Weisburd, D., E. R. Groff, S.-M. Yang. 2012. *The Criminology of Place: Street Segments and Our Understanding of the Crime Problem*. New York: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195369083.001.0001>.
- Weisburd, D., L. A. Wyckoff, J. Ready, J. E. Eck, J. C. Hinkle, F. Gajewski. 2006. „Does Crime Just Move around the Corner? A Controlled Study of Spatial Displacement and Diffusion of Crime Control Benefits.“ *Criminology* 44 (3): 549–592, <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2006.00057.x>.
- Welch, K. 2007. „Black Criminal Stereotypes and Racial Profiling.“ *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23 (3): 276–288, <https://doi.org/10.1198/016214506000001040>.

Slovenské verejné diskusie o médiách: Analýza normativity diskutujúcich*

TOMÁŠ PROFANT**

Ústav mezinárodních vztahů, Praha

Fakulta sociálních a ekonomických věd, Univerzita Komenského, Bratislava

Slovak Discussions about Media: An Analysis of the Discussants' Normativity

Abstract: There have been a number of organised discussions about the media in Slovakia in recent times. This study analyses them to find answers to several research questions. One question is: who took part in the discussions about the media in the period this analysis focused on in 2018? Interviews with the organisers of these discussions offered a partial answer to the question of what kind of discursive strategies they used in determining the hegemonic discourse that emerges from these discussions. The article's theoretical starting point is Foucault's question about 'Who is speaking?' as an important element of the archaeology of knowledge. The analysis was conducted by counting the frequency of public normative official affiliations the guests and moderators had in the discussions and performing a qualitative content analysis of the interviews carried out with the organisers. The analysis revealed that most of the participants were politically centrist subjects from centrist parties, the liberal and conservative media, and non-governmental organisations critical of the extremes in the media landscape. The discursive strategies analysed included procedures of exclusion based on the distinction between reason and madness, media routine, and the valuing of objectivity and respect toward the deceased over balance. However, balance is still an acknowledged value and could become the basis for more plural discussions, given that the respondents claimed that they have no problem with differences of opinion.

Keywords: media, discussions, balance, discursive dominance, madness

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 5: 639–663

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.043>

* Tento výskum bol podporený Grantovou agentúrou Českej republiky, číslo projektu 18-21864S „Středoproudové a alternativní ekonomické diskurzy v Česku a na Slovensku“ a Agentúrou pre výskum a vývoj, číslo projektu APVV-19-0314. Autor by sa rád poďakoval Maríne Urbaníkovéj, Tomášovi Samcovi, Danovi Šíterovi, Janovi Danielovi, Františke Zezulákovéj Schormovej, Ondřejovi Císařovi, a dvom anonymným recenzentom za ich podnetné pripomienky.

** Všetku korešpondenciu posielajte na adresu: Mgr. Tomáš Profant, Ph.D., Nerudova 3, 118 50 Praha 1, e-mail: profant@iir.cz.

Úvod

Kto na Slovensku verejne diskutuje o médiách? Odpoveď vychádzajúca zo základného práva na slobodu prejavu sa zdá byť jasná. Predsa každý, kto o to má záujem. Ktokoľvek môže napísať blog na internet, prípadne zhotoviť leták, alebo môže predniesť prejav na námestí.

Spoločnosť je však komplexný fenomén a to, že niekto má právo prehovoriť, neznamená, že majú ostatní povinnosť ho počúvať. To, „kto hovorí“ [Foucault 2002: 80], v substanciálnom zmysle počúvania a legitimacy prehovárajúceho je výsledkom spoločenských inštitucionálnych mechanizmov, mocenských a ideologických bojov a výslednej diskurzívnej konštelácie, ktorú tieto inštitúcie a boje vytvárajú.

To, kto hovorí, môže byť dôležité pre analýzu diskurzu – pre archeológiu nášho vedenia. Táto širšia analýza obvykle zahŕňa sofistikované formy skúmania založené na náročných teoretických aparátoch, ktoré poukazujú na ukrytú jednotu v analyzovanej diskurzívnej formácii.

V tomto ohľade Foucault píše o bodoch ohybu, ktoré sú nekompatibilné a ekvivalentné. Ide o „dva nekompatibilné prvky [, ktoré] sú formované rovnakým spôsobom a podľa rovnakých pravidiel [...] sú situované na tej istej rovine a namiesto čírej a jednoduchej nekoherencie formujú alternatívu [...] prezentujú sa vo forme ‚buď... alebo...‘“ [ibid.: 101]. Ide o „diskurzívne podskupiny“ [ibid.], napríklad v prípade analýzy bohatstva v 18. storočí proti sebe stáli fyziokrati voči utilitaristom.

Tam, kde existuje rôznorodosť, hľadá Foucault jednotu a tú sa snaží odкрыť – v rozmiestnení prvkov diskurzívnej formácie nachádza pravidelnosť a podmienky tejto pravidelnosti nazýva „pravidlami formovania“ [ibid.: 62]. Analýza pravidiel formovania umožňuje zistiť spoločný základ – ekvivalentnosť – rôznych (protikladných) stratégií v diskurze.

Podobnú argumentáciu možno nájsť u Foucaultových súputníkov a pokračovateľov – tiež odhaľujú jednotu tam, kde je deklarovaná protikladnosť. Analyzujúc televízne diskusie francúzskych intelektuálov, Bourdieu [2001–2002: 96] týchto intelektuálov označuje za „komplicov [...] sú to ľudia, ktorí síce stoja proti sebe, ale dohodnutým spôsobom“. Tiež píše o diskusiách, v ktorých sú prítomné dve strany, sú dodržané podmienky formálnej rovnosti, avšak „je jasné, že všetci hovoriaci si nie sú na scéne rovní“ [ibid.: 97]. Vďaka moderátorovi dominuje jedna strana. Celá neviditeľná práca prípravy diskusie vedie ku kompozícii scény, ktorá „musí vyvolávať predstavu demokratickej rovnováhy“ [ibid.: 98]. To, čo nám Bourdieu odhaľuje, je to isté, čo odhaľuje Foucault – demokratická rovnováha je len zdanlivá. Pod povrchom protikladných postojov je prítomná hlbšia jednota.

Tretím príkladom je diskusný program Panorama, v ktorom (v roku 1977) diskutujú politici z opozičných táborov. Súboj proti sebe stojacich politikov zakrýva zaujatosť televízie v prospech demokratického straníckeho systému ako takého a v prospech záujmov štátu [Hall, Conell, Curtis 2007: 357].

Predkladaná analýza je omnoho jednoduchšia, ako práce Foucaulta, Bourdieho a Halla. V prípade slovenských diskusií o médiách vôbec nie je nevyhnutné sofistikovane dokazovať „produkcii [...] dominantných ideológií“ ako to robí Hall [2007: 74] alebo „definovať nejakú pravidelnosť“ tvoriacu pravidlá formovania diskurzívnych formácií, ako to robí Foucault [2002: 62].

Analýza verejných normatívnych afiliácií diskutujúcich a moderujúcich ukazuje homogenitu ešte predtým, ako títo aktéri a aktérky začnú diskutovať. V tomto ohľade nie je predkladaná analýza len analýzou diskusií o médiách, zároveň vypovedá o špecifickej kultúre diskutovania. Metodologické nástroje, ktoré používam, sa prispôsobujú tejto kultúrnej forme a namiesto sofistikovaných analýz archeológie diskurzu, či kompozície scény sa zameriavam na púhe spočítanie aktérov a následne na skúmanie diskurzívnych stratégií organizátorov pri formovaní hegemonického diskurzu v roku 2018.

Teória, metóda a korpus

Teoreticky tak prezentovaná práca nadväzuje na zmienených autorov a snaží sa doplniť ich analytické predpoklady o ďalšie vychádzajúce zo špecifickej kultúry verejnej diskusie. Prvá výskumná otázka sa necháva inšpirovať v úvode zmienenou otázkou „Kto hovorí?“ [Foucault 2002: 80] a nahrádza Foucaultovo skúmanie „inštitucionálneho umiestnenia“ [ibid.: 81] prehovárajúceho subjektu otázkou jeho normatívneho umiestnenia.

Ak „[r]eč medicíny nemôže vychádzať od kohokoľvek“ [ibid.: 81] a tejto reči v diskurze medicíny 18. a 19. storočia predchádza komplikovaná sieť vzťahov inštitucionalizovaných nemocnicou, diskurz o médiách tiež, zdá sa, nemôže pochádzať od kohokoľvek. Avšak analýza prichádzajúca so zistením, že tento diskurz pochádza najmä od novinárov a ľudí z mimovládneho sektora by nebola nijak zvlášť objavná. Omnoho zaujímavejšie je zisťovať normatívne postavenie subjektov diskurzu o médiách.

Predstavená empirická stať si potom nenárokuje status archeológie vedenia o médiách. V prvej časti zisťuje veľmi obmedzenú časť jednej z pravidiel formovania – modalít vypovedania – „kto hovorí“ [Foucault 2002: 80] teda: Kto na Slovensku verejne diskutoval o médiách počas skúmaného obdobia? Nepýta sa na obsah samotnej diskusie a neanalyzuje ani ďalšie pravidlá formovania. Túto, omnoho náročnejšiu analýzu prenecháva budúcim výskumom.

Metódou použitou pre zodpovedanie prvej otázky bolo v prvom kroku vyhľadávanie na internete a snaha nájsť čo najviac živých verejných diskusií medzi dvoma a viac účastníkmi o médiách. Analýza je teda obmedzená na diskusie, ktoré bolo možné nájsť na internete a moje závery sa týkajú iba tých diskusií, ktoré som našiel a sám aj videl. Nemožno ich zovšeobecniť na všetky diskusie o médiách na Slovensku a ani na všetky diskusie v sledovanom období od 26. 2. 2018 do 7. 7. 2018. Jeho začiatok je stanovený vraždou Jána Kuciaka, ktorá viedla k zorga-

nizovaniu niekoľkých diskusií o médiách.¹ Koniec sledovaného obdobia bol stanovený princípom saturácie, teda dostatkom dát a absenciou nových zistení na základe nových dát. Viac ako štyri skúmané mesiace priniesli 38 diskusií. Z nich bolo sedem z analýzy vylúčených, pretože ich témou neboli médiá, ale smrť Jána Kuciaka, prípadne jej vyšetrovanie alebo v jednom prípade konšpirácie a extrémizmus bez relevantnej diskusie o médiách. Všetky ostatné diskusie sa aspoň čiastočne venovali analýze médií. Ich najčastejšími témami boli investigatívna žurnalistika, tzv. alternatívne médiá a udalosti v RTVS po nástupe riaditeľa Jaroslava Rezníka. Základné informácie o týchto diskusiách boli následne kvantifikované do tabuľky v online prílohe² a tá bola analyzovaná na zodpovedanie otázky, kto na Slovensku verejne diskutoval o médiách počas skúmaného obdobia.

Diskutujúci (a moderátori) boli identifikovaní prostredníctvom ich verejnej normatívnej afiliácie. Išlo buď o príslušnosť k médiu, mimovládnej organizácii alebo politickej strane, ktoré sa dajú považovať (v širšom zmysle) za súčasť časti politického (ale nie nutne stranického) spektra.³ Diskutujúci mohol patriť aj do kategórie „nezaradení“.

Hlavná analýza sa týkala normatívnej afiliácie, ktorá mohla byť dominantná, opozičná a nezaradená. Opozičná afiliácia znamená opozíciu v rámci konkrétnej diskusie, dominantná afiliácia spája stredové (liberálne a konzervatívne) afiliácie politických strán a médií a v prípade mimovládnych organizácií ich vymedzenie sa voči mediálnemu kraju. Tieto dáta sú agregované do Tabuľky 2.

Pri priradovaní verejnej normatívnej afiliácie konkrétnym aktérom som používal verejne dostupné informácie. Väčšinu diskutujúcich nebol problém normatívne kategorizovať. Napríklad verejná normatívna afiliácia Martina M. Šimečku je Denník N. U niektorých bolo rozhodovanie náročnejšie. Pre potrebu analýzy som vybral tú, ktorú som považoval za politicky najvyprofilovanejšiu

¹ Ján Kuciak bol investigatívny novinár zavraždený 21. 2. 2018 pravdepodobne kvôli svojej práci. Táto vražda vyvolala masové protesty po celom Slovensku.

² Príloha je dostupná na <https://doi.org/10.13060/csr.2020.043>.

³ SME, Denník N a Respekt sa dajú označiť za liberálne médiá [Čobejová 2013; O médiách 2019; Berák 2018; Respekt n.a.], .týždeň je liberálne-konzervatívne médium, Postoj konzervatívny web [Sudor 2016] a týždenník Trend podľa vlastných slov „podporuje slobodný trh a užitočné hospodárske reformy“ [TREND n.a.a]. Medzi tzv. alternatívne médiá patria Slobodný vysielač a Infovojna [Solik, Holaň 2019]. SDKÚ-DS, Za ľudí [Sekerák 2019: 238], KDH, OĽaNO [Hynčica, Šárovec, 2018: 10], ANO [Kopeček 2006: 417] a SaS [Marušiak 2017: 189–191] sú alebo boli súčasťou stredovej až pravicovej liberálne-konzervatívnej časti spektra, PS je kultúrne liberálna centristická strana [Sekerák 2019: 238] a Smer-SD je konzervatívna ľavica [Cirner 2012]. A napokon, niektoré mimovládne organizácie sa najčastejšie vymedzujú voči korupcii súčasnej vlády a alternatívnym (proruským) médiám a vytvárajú silný normatívny blok, ktorý sa spojil v boji Za slušné Slovensko (ZSS). Okrem hnutia ZSS ide napríklad o Slovenskú spoločnosť pre zahraničnú politiku (SFPA), Konšpirátori.sk, Globsec, Nadáciu otvorenej spoločnosti (NOS), či Slovenský inštitút pre bezpečnostnú politiku (SSPI).

(napr. riaditeľ RTVS má afiliáciu SNS, ktorej bol kandidátom).⁴ Práca analyzuje početnosť týchto afiliácií.

V druhej fáze výskumu bola použitá analýza rozhovorov, ktorá doplnila analýzu zodpovedajúcu prvú výskumnú otázku a poskytla čiastočnú odpoveď na druhú výskumnú otázku: Aké diskurzívne stratégie si zvolili organizátori diskusií pri formovaní hegemonického diskurzu tvoreného diskusiami o médiách? Metódou pre zodpovedanie tejto otázky boli osobné alebo telefonické semi-štrukturované rozhovory prípadne emailové výmeny. Dohromady išlo o 23 organizátorov a organizátorok diskusií.⁵ Metódou skúmania rozhovorov bola kvalitatívna obsahová analýza kombinujúca deduktívne a induktívne kódovanie [pozri napr. Schreier 2012].

Táto časť analýzy vychádza z teoretického predpokladu nesubjektívnosti moci. Nemusi existovať vôbec nik, kto by diskurzy vymýšľal, ide tu o „veľké, anonymné, takmer nemé stratégie [...] pričom tí, ktorí sú za ne zodpovední často nemusia byť pokrytci“ [Foucault 1999: 112]. Vzťah médií a štátu nefunguje „na báze vedomých zámerov, či predpojatosti vysielateľov“ [Hall 2007: 76]. Naopak, ideológia je „funkciou [...] logiky sociálnych procesov a nie intencií aktéra [...] diskurz prehovára prostredníctvom reportéra, ktorý tak mimochodom a nevedomky slúži ako opora reprodukcie dominantného diskurzívneho poľa“ [ibid.].

Teoretický predpoklad nesubjektívnosti moci viedol k deduktívnemu využitiu akademickej diskusie o „mediálnych rutinách“ [Hopmann, Van Aelst, Legnante 2011: 245] pre spojenie viacerých induktívnych sub-kategórií pod túto nadradenú kategóriu. Tu výskum odpovedá na otázku, aké praktické prípravy diskusií, aké „mediálne rutiny“ mali za následok výslednú podobu diskurzu o médiách bez toho, aby obsahovali intenciu dosiahnuť nejakú a nie inú finálnu podobu konkrétnych diskusií? Čo môže mať za následok diskurzívnu dominanciu bez toho, aby nutne išlo o „konšpiráciu“ [Hall, Conell, Curtis 2007: 327]?

Naopak, zrejme intencionalita sa týkala vylučovania alternatívnych médií. Tu bola pri induktívnej tvorbe kategórie následne využitá Foucaultova práca o procedúrach, ktoré kontrolujú, selektujú a organizujú produkciu diskurzu [Foucault 2006: 9]. Konkrétne ide o procedúru vylučovania založenú na „rozdelení a odvrhnutí,“ na „protiklade rozumu a šialenstva“ [ibid.]. Foucaulta vedú

⁴ V tabuľke v prílohe uvádzam v zátvorke druhú alebo tretiu afiliáciu diskutujúcich, ktoré však nie sú použité pre samotnú analýzu. Jeden diskutujúci má priradenú jednu afiliáciu. Snaha o čo politicky najjednoduchšiu afiliáciu ma viedla k priradeniu politickej afiliácie aj v prípade, že danú afiliáciu človek oficiálne získal dávno pred alebo až po samotnej diskusii. Dôvodom je predpoklad, že normatívnu pozíciu blízku straníckej orientácii zastával aj predtým, ako vstúpil do alebo kandidoval za stranu alebo aj potom, ako z nej vystúpil. Ďalšie menej jednoznačné afiliácie sú vysvetlené v poznámkach pod čiarou v online prílohe.

⁵ Martin M. Šimečka nezorganizoval diskusiu, ktorú moderoval, čo som sa dozvedel až počas nášho rozhovoru.

dejiny šílenstva k ustanoveniu postavy blázna ako počiatku, „keď ľudia gestom zvrchovaného rozumu strkajú toho druhého do blázince“ [Foucault 1994: 5]. Reči blázna sa niekedy „upiera akákoľvek platnosť, upiera sa jej pravda a význam“ [Foucault 2006: 10]. Na akom základe sú niektorí aktéri vylúčení zo slovenských diskusií o médiách a iní sú vyberaní? Akým spôsobom sa pri vylučovaní prejavuje protiklad rozumu a šílenstva?

Súčasťou vzniku akéhokoľvek zásadného spoločenského antagonizmu je fungovanie logiky ekvivalencie, teda rozpustenie špecifičnosti rôznych pozícií a ich redukcia na prvok, ktorý majú všetky spoločné [Laclau, Mouffe 2001: 127]. Vzájomné odlišnosti v rámci skupiny pri vzniku antagonizmu zanikajú a ich esenciou sa stáva príslušnosť ku skupine. Logika ekvivalencie tak umožňuje vznik spoločenského antagonizmu v kategóriách Seba a Iného – rozumu a šílenstva. Tento antagonizmus bol druhou kategóriou analyzovanou v rámci kvalitatívnej obsahovej analýzy.

Ďalšie induktívne získané kategórie sa týkali spoločenských a žurnalistických hodnôt. Prvou je spoločenská hodnota piety – úcty k zosnulému človeku. Druhou je žurnalistická hodnota zodpovednosti definovaná ako „očakávanie toho, že tlač by mala podporovať všeobecné blaho a vyhnúť sa jeho poškodzovaniu“ [McQuail 2003: 45]. Jej súčasťou sú tretia a štvrtá skúmaná hodnota – expertnosť spojená s nestrannosťou a faktičnosťou a vyváženosť [pre diskurzívnu analýzu hodnôt pozri napr. Samec, Gibas 2018].

Práve vyváženosť je kľúčovou hodnotou schopnou narúšať diskurzívnu dominanciu. Je súčasťou základného empirického štandardu „úplnosti“ [Ward 2006: 299]. Ten predpokladá okrem iného zahrnutie hlavných pohľadov na vec do novinárskych textov. S nemožnosťou ďalšej žurnalistickej hodnoty – neutrality – sa dá vysporiadať vyvažovaním jedného pohľadu na udalosť relevantným alternatívnym pohľadom [McQuail 2016: 75]. Vyváženosť sa dá nájsť v kódexoch, ku ktorým sa hlásia niektoré tu zmieňované médiá [napr. Denník N 2019; SME n.a.; TREND n.a.b], ale je možné, že nie je normou, ktorou sa redakcie riadia.

V tomto ohľade predkladaný výskum zapadá do dvoch výskumných oblastí. Prvou je analýza diskurzívneho pôsobenia moci, ktorú v rôznych obmenách možno nájsť nielen u Foucaulta [2002], Bourdieua [2001–2002] a Halla [2007], prípadne Althussera [1971] a Gramsciho [1959], ale sa jej venuje napríklad aj kritická diskurzívna analýza [napr. Fairclough 2003]. Títo autori neanalyzujú nutne diskusie, ale skúmajú diskurzy, ideologické aparáty, hegemonie, polia, alebo ich časti. O niečo podobné usilujem aj ja. Analýza toho, kto na Slovensku verejne diskutuje o médiách ukazuje, ako na Slovensku funguje časť aparátu vládnutia – guvernamentalita [pozri napr. Dean 2010].

Zároveň môj výskum spadá svojou empirickou analýzou do analýzy zaujatosti médií (bias). Zrejme najbližšie má ku kritickej tradícii [pozri napr. Herman, Chomsky 2002; McChesney 2009; Bagdikian 2004], lenže príčiny zaujatosti nehľadá v korporátnej organizácii mediálnych štruktúr. Nevenuje sa totižto analýze médií, ale analýze diskusií o médiách tvorených aj aktérmi, ktorí nie sú priamo

spojení s médiami. Približuje sa tak empirickým štúdiám hľadajúcim odpoveď na otázku, či vôbec zaujatosť existuje [pre metanalýzy pozri napr. D'Alessio, Allen 2000; Groeling 2013]. Tieto štúdie sa však venujú správam, môj výskum sa zaoberá normatívnou orientáciou diskutujúcich.

Nachádzajúc existenciu dominancie, otázku jej pôvodu nehľadá ani na úrovni ekonomických štruktúr ako zmienená kritická tradícia, ani na úrovni politických preferencií žurnalistov (organizátorov diskusií), ako (niekedy) v prípade tzv. liberálnej zaujatosti [napr. Goldberg 2002; pre ČR pozri Urbániková, Volek 2017], ani na úrovni ekonomických modelov zaujatosti [Hamilton 2004]. Skúma, či vyváženosť vôbec bola braná do úvahy pri rozhodovaní sa o tom, koho pozvať do diskusie.

Tu je vyváženosť chápaná ako všeobecná žurnalistická hodnota, avšak nie ako prvok, ktorý bezpodmienečne musí byť súčasťou každej diskusie. Analyzované diskusie nie sú spravodajstvom verejnoprávneho rozhlasu alebo televízie, ani novinovými článkami mimo sekcie „Názory“. Vyváženosť ako kritérium kritiky je na ne aplikovateľná do omnoho menšej miery. Tu slúži ako žurnalistický ideál schopný obmedziť moc konkrétneho diskurzu, pričom má celkom odlišné teoretické základy. Cieľom tohto článku nie je vyčítať konkrétnym organizátorom nevyváženosť diskusií, ale odpovedať na položené výskumné otázky: kto diskutoval v analyzovanom období verejne o médiách a aké diskurzívne stratégie viedli k formovaniu hegemonického diskurzu pri organizácii diskusií o médiách?

Preto boli najprv položené otvorené otázky ohľadom kritérií použitých pri výbere hostí a až po nich nasledovali sugestívnejšie otázky týkajúce sa ich názorovej blízkosti alebo vzdialenosti na tému diskusie. Niektorí respondenti sa následne na tému tejto vzdialenosti (teda vyváženosti) rozhovorili aj sami.

V nasledujúcej empirickej analýze najprv predostriem výskum odpovedajúcí na prvú a následne na druhú výskumnú otázku.

Analýza verejnej normatívnej afiliácie diskutujúcich

Najdôležitejšia pre Foucaultovu otázku „kto hovorí“ v prípade médií nie je ich osobná identita, ba nevyhnutne ani zamestnanie, ale verejná normatívna afiliácia. O médiách k nám neprehovára Beata Balogová, ani novinárka, či šéfredaktorka, ale reprezentantka denníka SME – nositeľka liberálneho postoja v mediálnom priestore. Verejná normatívna afiliácia diskutujúcich je prezentovaná v tabuľke v online prílohe a v agregovanej forme v Tabuľke 1.

Odpoveď na otázku kto diskutoval v skúmanom období o médiách je zrejma. Najčastejšie ide o reprezentantov stredoprúdových – liberálnych alebo konzervatívnych médií ako sú SME (12 diskutujúcich), Denník N (10), Trend (7), Aktuality (7), .týždeň (5), Respekt (2), Postoj (1). Ak sa z celkového počtu účastníkov a účastníčok diskusií (127) odpočítajú alternatívne médiá (14), ide o 39 % (44/114) účastníkov.

Tabuľka 1. Aká bola verejná normatívna afiliácia diskutujúcich?

Účasť na diskusiách	Verejná normatívna afiliácia
16 / 127	Bez afiliácie
12	SME
10	Denník N
7	Trend, Aktuálny
5	.týždeň, Slobodný vysielateľ
4	TV JOJ, RTVS
3	Rádio Expres, SFPa, Omediach.com, SDKÚ-DS, Za slušné Slovensko, TV Bratislava, Za ľudí
2	TV Markíza, Respekt, SNS, ČT, OĽaNO, SaS, KDH
1	ČCIŽ, PS, Košice: Dnes, SAV, ANO, IPI, SSPI, Korzár, Konšpiratori.sk, Nadácia Pontis, Most-Híd, TA3, Postoj.sk, TASR, TI, Globsec, NOS, MEMO 98, Smer-SD, Vlasť, Zem a vek, Infovojna

Podobnou normatívnou afiliáciou sa vyznačujú členovia politicky podobne orientovaných strán a hnutí alebo osoby, ktoré boli s takouto politickou orientáciou spojené. Ide o SDKÚ-DS (Radičová), Za ľudí (Kollár, Šeliga, Benčík), ANO (Mistríková), Most-Híd (Mizera), KDH (Rybníček, Chudinová), OĽaNO (Viskupič, Budaj) a PS (Blaščák). K nim sa vzhľadom na doterajšie politické prejavy iniciatívy Za slušné Slovensko dajú priradiť traja jeho organizátori (Phole, Nakata a Farská).⁶ Títo dohromady tvoria 15 % (17 / 114) diskutujúcich (bez alternatívnych médií).

Špecifickou skupinou je časť mimovládneho sektora, ktorá sa dlhodobo vymedzuje voči pôsobeniu tzv. alternatívnych médií, ich narábaniu s faktami, šíreniu konšpirácií, ich financovaniu ruskou vládou a ovplyvňovaniu volieb týmto spôsobom. Kritické postoje boli potvrdené niektorými respondentami z týchto organizácií počas rozhovorov. Ide o organizácie SFPa (Madleňák, Hanusinová), SSPI (Masaryková), Memo 98 (Kužel), NOS (Kriššák), Globsec (Klingová) a Konšpiratori.sk (Jančarik). K tejto skupine je možné priradiť nezaradených, avšak dlhodobo normatívne jednoznačne orientovaných analytikov – Miroslavu Ker-

⁶ ZSS podporilo v komunálnych voľbách nezávislých kandidátov Matúša Valla a Petra Fiabána (podporení PS, Spolu, OĽaNO, SaS, Sme rodina, Nova, OKS, Šanca) a Mareka Hattasa (neskôr vstúpil do hnutia Za ľudí). Jeden z hlavných organizátorov protestov ZSS, Juraj Šeliga, sa stal podpredsedom hnutia Za ľudí. Organizátori ZSS tiež majú pravidelný stĺpček v pravicovom časopise .týždeň.

Tabuľka 2. Aká verejná normatívna afiliácia diskutujúcich prevládla v diskusiách mimo alternatívnych médií?

Normatívna	Typ afiliácie		Verejná normatívna afiliácia
	Inštitucionálna		
dominantná afiliácia 66 % (75/114)	stranícka afiliácia		SDKÚ-DS, Za ľudí, ANO, Most-Híd, KDH, OĽaNO, PS
	mediálna afiliácia		SME, Denník N, Trend, Aktuality, .týždeň, Respekt, Postoj
	mimovládna afiliácia		Za slušné Slovensko, SFPA, SSPI, Memo 98, NOS, Globsec, Konšpiratori.sk
	nezaradení		Kernová, Šoltész, Bránik
opozičná afiliácia 3 % (3/114)	stranícka afiliácia		Smer-SD, SNS
nezaradení 31 % (35/114)			bez afiliácie, RTVS, Rádio Expres, TV Bratislava, ČT, ČCIZ, Košice: Dnes, SAV, IPI, Nadácia Pontis, TA3, TASR, TI, Korzár, TV Markíza

novú⁷, Arpáda Šoltésza⁸, a Radovana Bránika⁹. Dohromady tvoria 13 % (15/114) diskutujúcich (bez alternatívnych médií).

Zo zvyšných 33 % diskutujúcich je 11 % analyzovaných v spodnej časti tejto sekcie, ktorá sa venuje vyváženejším a akademickým diskusiam. Posledných 22 % zahŕňa menej jednoznačné afiliácie.¹⁰

Títo diskutujúci patria do skupiny nezaradených, pretože cieľom priradovania normatívnych afiliácii nie je dokazovať akúsi absolútnu dominanciu jedného alebo toho tábora, ani zužovať identitu diskutujúcich na politickú stranu alebo médium

⁷ Kernová kedysi pôsobila v denníku SME a Trende a teraz sa venuje médiám na stránke O médiách.

⁸ Šoltész je investigatívny žurnalista, ktorý prešiel viacerými médiami a teraz pracuje v TV Joj.

⁹ Bránik bloguje v denníku SME.

¹⁰ Patria sem však napríklad tu analyzovaní moderátori – Závodský a Kajtárová, (bývalí) investigatívci – Holcová, Wollner a Karolyi, či Katuška z RTVS, ktorý podpísal kritický list voči súčasnému vedeniu riaditeľa Rezníka a bol presunutý do rozhlasu, Moravec z ČT otvorene spochybňujúci zmyslupnosť vyváženosti [Moravec 2017], šéfredaktor regionálneho denníka Korzár Vrabeľ, ktorý pravidelne píše komentáre pre SME, či právnik Deset pravidelne prispievajúci do Denníka N.

v ktorom pracujú. Ľudské bytosti sú omnoho komplexnejšie. Predložený výskum spochybňuje predstavu o demokratickej diskusii tým, že ukazuje chýbajúcu opozíciu v diskusiách o médiách, či už stranícku, mediálnu alebo mimovládnu.

Tabuľka 2 ukazuje zrejmu skutočnosť, ktorá bola aj popudom pre vznik prezentovaného výskumu: na Slovensku verejne v skúmanom období diskutovali o médiách najmä ľudia s veľmi podobným pohľadom na svet. Dve tretiny diskutujúcich bolo možné priradiť k dominantnej afiliácii a iba tri osoby sa dali jednoznačne označiť ako opozičné v rámci danej diskusie.

Zdá sa teda, že rovnako ako „[r]eč medicíny nemôže vychádzať od kohokoľvek“ [Foucault 2002: 81], ani reč o médiách v diskusii o médiách nemôže vychádzať od kohokoľvek. Veľmi často spolu diskutujú novinár z liberálneho alebo konzervatívneho média s kolegom alebo kolegynou, prípadne im sekunduje kritik alternatívnych médií z mimovládneho sektora, ktorého môže doplniť diskutujúci so straníckou afiliáciou z pravého streda straníckeho spektra. Toto je aj hlavná odpoveď na prvú výskumnú otázku, kto na Slovensku verejne diskutoval o médiách počas skúmaného obdobia: Išlo o ľudí, ktorí sa svojim „normatívnym umiestnením“ hlásia k stredu politického spektra alebo sa vymedzujú voči jeho mediálnemu kraju.

Názorovú podobnosť odhaľuje aj analýza rozhovorov. Jedna otázka sa pýtala organizátorov diskusií na názorovú blízkosť alebo vzdialenosť pozvaných hostí v otázke témy diskusie. Z tých, čo odpovedali na túto otázku, všetci potvrdili názorovú blízkosť hostí. Napríklad u Fedora Blaščáka „to boli ľudia na jednej lodi, ako keby z jedného cesta“ [Blaščák 2019], Beata Balogová „tam nebadala akože zásadné konflikty [...] v tých základných princípoch“ [Balogová 2018] a Tomáš Madleňák reagoval tiež podobne: „v tej prvej diskusii, jednoznačne si boli názorovo všetci traja diskutujúci blízki [...] v tej druhej diskusii [...] boli si veľmi názorovo blízki“ [Madleňák 2018]. Názorovú blízkosť potvrdili aj organizátori debát v tzv. alternatívnych médiách [Anonymizované 2019; Koróni 2019].

Z ostatných dotazovaných nikto názorovú blízkosť nepoprel. Niektorí považovali názorovú vzdialenosť buď za v danej chvíli nezmyselnú [Hríb 2018] alebo nemiestnu [Radičová 2018], ich diskusia mala len jedného respondenta [Hazucha 2019; Závodský 2018], alebo sa jednoznačne odpovedi vyhli [Jančkárová 2018; Tódová 2018], alebo si nepamätali [Vagač 2018].

Názorovú zhodu ozrejmil aj napríklad Matúš Kostolný v dvoch diskusiách, v ktorých bol, keď poukázal na „selanku“, ktorá v nich panovala [Denník N 2018: 53:03, PEVŠ 2018: 43:32]. Jednoducho povedané, v diskusiách o médiách diskutovali do veľkej miery ľudia s rovnakými postojmi k médiám.

Tieto principiálne rovnaké postoje sa mohli líšiť v menej zásadných ohľadoch, ako napríklad v otázke ako majú vystupovať redaktori verejnoprávnej televízie, či v otázke aktivizmu novinárov [Balogová 2018] a za názorovo vzdialenejších boli pre schopnosť kritizovať svojich kolegov považovaní iba Peter Schutz zo SME a Miroslava Kernová z portálu O médiách, ktorá do roku 2012 pracovala pre SME a Trend [Madleňák 2018].

Nie všetky diskusie boli bez zrejmých názorových oponentov. Názorovú blízkosť narúša RTVS, kam sú volaní aj zástupcovia druhej strany. Vo Večeri s Havranom diskutoval reprezentant SNS a Smeru (Rezník) a v relácii Z prvej ruky proti reprezentantovi KDH (Štefanec) moderátorka posadila reprezentantku Smeru (Beňová, ktorá je však známa ako dlhodobá oponentka vedeniu strany). V regionálnej TV Bratislava moderátor proti reprezentantovi OĽaNO (Budaj) posadil reprezentanta SNS (Farkašovský).

Normatívna nejednoznačnosť diskutujúcich mohla byť prítomná aj na konferencii PEVŠ. Dva diskusné panely tam obsahovali príspevky od akademikov a akademičiek bez jasnej normatívnej afiliácie. Ďalšími diskutujúcimi bez jednoznačnej afiliácie, boli napríklad reprezentantky firmy Seesame, Fóra kreatívneho priemyslu alebo reprezentant Slovensko.Digital.¹¹

A napokon, tzv. alternatívne médiá – Slobodný vysielateľ a Infovojna – predstavujú svet sám o sebe. Reprezentanti tzv. tradičných alebo štandardných médií tam nechodia, takže sa tam vytvára ich vlastná názorová zhoda existujúca súbežne s názorovou zhodou v diskusiách tzv. štandardných médií.

Mediálna scéna je teda polarizovaná medzi alternatívu a tradičné médiá. V diskusiách o médiách v oboch týchto typoch médií panuje názorová zhoda. Z obvyklého vzorca diskutujúcich vyčnieva akademická konferencia vychádzajúca zo špecifických – akademických – princípov organizácie konferencií. Mediálna politická vyváženosť bola *do istej miery* prítomná v regionálnej TV Bratislava a RTVS.

Absencia tejto vyváženosti je analyzovaná v nasledujúcej sekcii. Tá odpovedá na otázku, aké diskurzívne stratégie boli použité pri formovaní hegemonického diskurzu v prípade organizovania diskusií o médiách.

Analýza 2: Diskurzívne stratégie organizácie diskusií o médiách

Táto časť analýzy je rozdelená podľa kategórií vytvorených prostredníctvom kódovania rozhovorov. V prvom prípade kategória mediálnych rutín zahŕňa konanie moderátorov debát, ktoré sa dá zahrnúť pod Foucaultovo poňatie ne-subjektívnosti moci – ide o tie spôsoby organizovania diskusií, ktorých cieľom nie je vylučovanie iných, ale ktoré môžu mať tento dopad. Ďalšími kategóriami kvalitatívnej obsahovej analýzy rozhovorov sú spoločenské a žurnalistické hodnoty, ktoré z týchto rozhovorov vyplynuli – hodnoty piety, expertnosti (spojenej s objektívnosťou) a vyváženosti. Poslednou kategóriou sú explicitné procedúry vylučovania založené na protiklade rozumu a šialenstva.

¹¹ Je hodné zmienky, že firma Seesame spolupracovala s Nadáciou otvorenej spoločnosti na tvorbe Checkbota, ktorý má odhaľovať dezinformácie na Facebooku a je partnerom iniciatívy Konšpirátori.sk. Slovensko.Digital túto iniciatívu podporuje.

Mediálne rutiny

Prvá kategória vychádza z predpokladu, že ideológia je „funkciou [...] logiky sociálnych procesov a nie intencií aktéra [...] diskurz prehovára prostredníctvom reportéra, ktorý tak mimochodom a nevedomky slúži ako opora reprodukcie dominantného diskurzívneho poľa“ [Hall 2007: 76]. Analýza rozhovorov s organizátormi diskusií ukazuje, že pozývanie hostí s podobnými názormi môže byť (najmä medzi novinármi) spôsobované „mediálnou rutinou“ [Hopmann, Van Aelst, Legnante 2011: 245] a teda nie je ich cieľom.

Zrejším kritériom pri výbere hostí je téma. Host je volaný do diskusie na základe nutnej podmienky – venuje sa téme diskusie. Jednoducho ide o ľudí, ktorí „majú čo povedať k danej téme“ [Milo 2018]. V analyzovaných diskusiách o médiách to konkrétne často znamenalo, že organizátori si volali novinárov, aby prišli diskutovať o médiách. Do diskusií vzťahujúcich sa k práci J. Kuciaka – investigatívne – boli často volaní jeho kolegovia.

Znalosť témy obvykle súvisela s odbornosťou, pretože „názor je málo [...] vy musíte mať za sebou niečo,“ aby bolo zjavné, že ste si ten názor, ktorý máte, len nenačítali na internete [Bajánová 2018]. Hostia boli v rozhovoroch označovaní za „kompetentných“ [Jančkárová 2018; Hübel 2018], „majúcich prehľad“ [Madleňák 2018], či „profesionálov v danej problematike“ [Nakata 2019]. Odbornosť svojich hostí zdôrazňovali aj organizátori debát v alternatívnych médiách.

Ďalšie kritériá pre voľbu hostí boli vyslovene „praktické“ [Prokopčák 2018]. Opäť platí, že akýkoľvek ich ideologický dopad sa nezdá byť ich intenciou. Konkrétne na diskusii denníka SME pod časovým tlakom menili tému a naráchlo zvolávali ľudí, ktorí boli „schopní prísť“ [ibid.]. Medzi ďalšie praktické problémy pri volaní hostí do diskusií patrí možnosť, že volaný host jednoducho nechce vystúpiť v rádiu alebo v televízii. Podľa Bajánovej z RTVS a Prokopčáka zo SME môžu najviac diskutovať traja ľudia „pretože sa vám rozpadne debata“ [Prokopčák 2018]. Podľa Bajánovej ďalej platí, že „nemôžete mať stále tých istých, z toho istého prostredia“ a tiež je nutná určitá ekvivalencia medzi hosťami. „Ministri si nesadnú do kresla s hocikým“ [Bajánová 2018]. Dôležité je aj, že hostia „vedia dobre rozprávať“ [Klingová 2018].

Tiež platí, že „pri niektorých ľuďoch to akoby neviete predvídať, čo vám budú hovoriť, alebo že na ktorej strane budú stáť“ [Kajtárová 2018]. Riešením je sa vopred s hosťom krátko porozprávať, čo sa nie vždy darí.

V rámci nesubjektívnosti moci existovali vedľa takýchto praktických kritérií pre voľbu hostí aj kritériá týkajúce sa konkrétneho profilu prípadných hostí. Opäť platí, že ideologický dopad týchto kritérií pravdepodobne nebol žiadnou „konšpiráciou“ [Hall, Conell, Curtis 2007: 327]. Štefan Hríb volal Eugena Kordu ako staršieho novinára, ktorý zažil mečiarizmus aj komunizmus, Zuzanu Kovačič-Hanzelovú ako zásadovú v kauze RTVS. Michal Magušin pozval Mareka Wollnera, pretože aj on „prežíval také priame útoky zo strany Babiša,“ Jozef Viskupič „sa asi najviac venoval médiám zo všetkých poslancov [...] a politici

majú dohľad a vplyv na verejnoprávnú televíziu“ a Richard Rybníček bol pozvaný ako bývalý riaditeľ STV „z toho manažérskeho hľadiska“ [Magušin 2018]. Fedor Blaščák chcel mať vydavateľa (A. Fulmeka) a investigatívneho novinára (A. Soltésza). Beata Balogová volala Matúša Kostolného, pretože dlhodobo pozná jeho názory a Denník N sa prezentuje ako nezávislý, naopak Filipa Obradoviča vybrala ako reprezentanta média spoluvlastneného oligarchickou skupinou (Penta). Na Langošovej cene¹² diskutovali reprezentanti Denníka N, ktorí v daný rok získali túto cenu, Erik Tabery za Respekt, ktorý „pokladáme za jeden z mála, ak nie jediný, hlas, ktorý sa pokúša držať tú nezávislú žurnalistiku“ a Iveta Radičová zdôrazňovala v pozícii moci nezávislosť médií [Vagač 2018]. Bálint Lovás bol pozvaný ako organizátor protestov a tiež ako niekto, kto vie dobre rozprávať [Kajtárová 2018] a aj ako reprezentant mladých ľudí [Bajánová 2018]. Cieľom v diskusii z Prvej ruky Rádia Slovensko bolo, aby každý rozprával o niečom inom [ibid.], Vladimír Šnidl chcel mať každého „z iného prostredia“ – akademičku, novinára a štátneho úradníka [Šnidl 2019]. Lucia Hanusinová zas hľadala verejne menej známych ľudí. Pre Tomáša Prokopčáka je najdôležitejšie, „aby ste mali debatu, ktorá je zaujímavá pre čitateľa, poslucháča alebo diváka“ [Prokopčák 2018]. Podľa toho sa vyberajú hostia, ak sú všetci rovnako zaujímaví, ďalším kritériom v prípade diskusie o médiách je, „či pôsobia v médiách, ktoré sú relevantné [...] či majú dosť čitateľov“ [ibid.].

Uvedené tak len potvrdzuje kľúčové zistenie z predchádzajúcej časti: názorová vyváženosť nebola kritériom organizátorov diskusií. Aké ďalšie diskurzívne stratégie k tomu prispeli?

Pieta

Okrem analýzy mediálnej rutiny, praktických kritérií a profilu pozývaných hostí analýza ukázala, že rolu pri rozhodovaní sa organizátorov debát hrali spoločenské a žurnalistické hodnoty. Išlo o hodnoty piety, expertnosti spojenej s objektivitou a vyváženosti. Tieto tri hodnoty boli induktívne zistené ako kategórie kvalitatívnej obsahovej analýzy.

Špecifickosť situácie po vražde Jána Kuciaka v niektorých prípadoch viedla k odmietnutiu alebo ignorovaniu vyváženosti kvôli piete, teda kvôli úcte k zosnulému. Nejakým spôsobom pietu artikulovali štyria respondenti. Ivete Radičovej by sa zdalo „priam nemiestne v tom okamihu viesť nejaké polemiky a disku-

¹² Ján Langoš bol disidentom, neskôr federálnym Ministrom vnútra, poslancom kandidujúcim na kandidátke KDH, predsedom Demokratickej strany a zakladateľom Ústavu pamäti národa. Tragicky zahynul pri autonehode v roku 2006. Cena Jána Langoša má podporovať demokratické hodnoty, občiansku odvahu, odhaľovanie pravdy o totalitných režimoch, novinárov prispievajúcich k šíreniu týchto myšlienok a kresťanské hodnoty v spoločnosti.

sie“ [Radičová 2018], Nikola Bajánová [2018] zdôraznila, že to pre nich bolo veľmi ťažké, keďže Jána Kuciaka poznali osobne. Monika Tódová v emailovej výmene zmienila, že išlo o diskusiu, ktorú zorganizovala krátko po vražde kolegu. Martin M. Šimečka by považoval pozvanie „niekoho z iného sveta“ na diskusiu pri udeľovaní Langošovej ceny za „také asi zvláštne“ [Šimečka 2018].¹³

Vražda Jána Kuciaka krátkodobu vo verejnej diskusii v súlade s normou piety mohla prispieť k presadeniu sa postojov, ktoré svojou prácou tento novinár reprezentoval a oslabiť normu vyváženosti.¹⁴

Analýza ďalších diskusií však nenaznačuje, že by to bola pieta, ktorá bola prekážkou vyváženosti. Diskusie týkajúce sa samotnej smrti Jána Kuciaka boli vylúčené z analýzy, keďže neboli o médiách. A naopak, aj keď sa niektoré debaty udiali krátko po jeho smrti, venovali sa práci alebo fungovaniu médií. Podľa Tomáša Madleňáka, ktorý zorganizoval jednu diskusiu dva dni po vražde „my sme ani nechceli, aby tá diskusia bola o Jánovi Kuciakovi“ [Madleňák 2018].¹⁵

Expertnosť

Ďalšou hodnotou, ktorá bola implicitne nadradená vyváženosti, bola hodnota expertnosti. Ako bolo povedané, pre organizátorov je názor málo, diskutujúci musia byť kompetentní. Význam kompetentnosti alebo odbornosti sa však môže ľahko posunúť smerom k norme objektivity v zmysle faktičnosti a nestrannosti vnímanej aj ako apolitickosť daného experta alebo expertky. Hoci odborníci môžu mať rôzne postoje, jeden odborník môže byť vnímaný aj ako reprezentujúci jeden správny – objektívny – postoj.

Napríklad Branislav Závodský, ktorý robí diskusie jeden na jedného v Rádiu Expres, Radoslava Bránika nepovažoval za „jednu časť sporu [...] za] opo- nenta akémukoľvek konšpiračnému médiu“ [Závodský 2018] ale ho považoval za „nezávislého experta“ [ibid.]. Nezávislý expert z definície nepotrebuje byť vyvažovaný, pretože prináša expertnú a teda nestrannú znalosť. Za „analytika“ považoval aj Jána Benčíka, pretože „jeho úlohou nie je byť oponentom pána Kotlebu a jeho ľudí, ale byť človekom, ktorý mapuje bez komentára tieto veci“ a rovna-

¹³ V tomto poslednom prípade sa pieta týkala Jána Langoša, ktorý zomrel v roku 2006 a nie Jána Kuciaka.

¹⁴ Treba však poznamenať, že tieto dve normy nemusia ísť proti sebe. Naopak, pieta môže vyzdvihnúť normu kvalitnej žurnalistiky, ktorú Ján Kuciak reprezentoval a jej súčasťou môže byť práve vyváženosť. Potom by nebolo „priam nemiestne“ ale naopak nevyhnutné v danom okamihu viesť polemiky a diskusie.

¹⁵ Použitým argumentom podobným hodnote piety bolo aj tvrdenie, že „keď máte vraždu novinára, tak asi ťažko budete hľadať niekoho, kto je za vraždu novinára, kto je proti vražde novinára, to je absurdné“ [Bajánová 2018], slovami Štefana Hríba „zavolať nejakého novinára, ktorý by povedal, že to nevádi, že sa stala vražda [...] tam to nemá zmysel“ [Hríb 2018]. Diskusie vak boli primárne o médiách a nie o vražde.

ko tak odborník na domácu a zahraničnú politiku Ruska a Ukrajiny, Alexander Duleba, „nevystupuje ako strana sporu, ak komentuje kroky ministerstva zahraničných vecí“ [ibid.]. Cieľom v Rádiu Expres je jednoducho „hľadať odborníkov a analytikov v rôznych think-tankoch, inštitúciách“ [ibid.].

Implicitnú apolitickosť prisúdila „odborníkom“ z univerzít aj Nikola Bajánová, ktorá ich dala do protikladu voči politikom. Sociológ Miloslav Bahna bol zavolaný, pretože už to nechcela „ťahat tou politickou linkou,“ mal „vyvažovať debatu nejakými výskumami,“ mal to byť „niekto z vedeckého poľa [...] chceli sme tam mať aj niekoho, kto [...] má aspoň nejaký odstup a má nejaký nadhľad“ [Bajánová 2018]. Opäť je tu spájaná odbornosť s objektivitou v zmysle nestranosti a apolitickosti, s možnosťou nahliadnuť na svet z pozície Archimedovho bodu a táto hodnota objektivitu sa zdá byť nadradená hodnote vyváženosti pri tvorbe relácie. Zároveň však podľa Bajánovej „neexistuje objektívna pravda“ [ibid.], čiže tu dochádza ku ko-existencii dvoch protikladných diskurzov v jednom subjekte – existencie objektivitu a relativizmu.

Vyváženosť

Poslednou analyzovanou kategóriou bola hodnota vyváženosti. Tá bola v niektorých prípadoch explicitne odmietnutá. Tomáš Prokopčák odmietol politickú vyváženosť [majúc na mysli rozdelenie diskusného poľa na ľavicový, konzervatívny a centristický prúd žurnalistiky] ako princíp. On by si pri modelovej diskusii o budúcnosti médií zavolať proponenta tradičnej žurnalistiky deliacej sa na správy a komentáre, niekoho, kto si myslí, že žurnalistika má byť angažovaná a technológ argumentujúceho, že technológie podmieňujú, ako sa šíria informácie. Následne by zvažoval relevantnosť médií, ale otázku o politickom vymedzení „by si vôbec nekládol“ [Prokopčák 2018].

Vyváženosť mohla byť odmietnutá prostredníctvom preferencie organizovania „názorových“, „analytických“ [Hríb 2018], „osvetových“ [Bajánová 2018; Blaščák 2019] diskusií – „mozaík“ [Kajtárová 2018]. Pri týchto diskusiách „nie je podmienkou to, aby tam boli všetky uhly pohľadu“ [Hríb 2018]. Fedor Blaščák „programovo nerobil debaty [...] že formát za a proti“ [Blaščák 2019].

„Nie každá relácia má riešiť konflikt“ [Bajánová 2018]. Vyváženosť ako hodnota sa tak podriadiť hodnote osvety. Obe sú pritom súčasťou hodnoty verejného záujmu. Rovnako ako je vo verejnom záujme vyvážene diskutovať, tak môže byť vo verejnom záujme nechať sa vzdelávať. Podriadenie sa vyváženosti osvete tak môže byť vnímané ako plne legitímne v systéme žurnalistických hodnôt.

Vysvetlenie potenciálnej zbytočnosti formátu konfliktnej diskusie ponúkli Madleňák a Šimečka. Problémom môže byť, že „ľudia, ktorí sú absolútne na opačných póloch tej vyhotenej diskusie, sa navzájom nepočúvajú, neargumentujú a každý iba dokola opakuje svoje mantry“ [Madleňák 2018]. Cieľom naopak môže byť pozrieť sa na tému „viacerými pohľadmi“ napríklad rôznych profesií

[Šimečka 2018] a oponent je kolegom, s ktorým nemusím súhlasiť, „ale v záujme vyjasnenia tej témy sa pokúšame dopátrať, kde je viac pravdy“ [ibid.]. Oponent nie je cieľom, ktorého sa diskutér snaží zničiť. Debata s ľuďmi, ktorí tento princíp neuznávajú, je zbytočná, pretože z nej „nevyjde žiadne poznanie, lepšie porozumenie nejakej témy“ [ibid.].

Inými slovami, v takomto ponímaní môže mať vyváženosť dokonca negatívny dopad a byť zbytočnou. Prestáva byť „kritériom pravdivosti“ [McQuail 2016: 75], naopak stáva sa zábranou, ktorá pravdivosť znemožňuje.

Zmysluplnosť vyváženosti môže závisieť aj od kontextu: „Akože na tej Pohode? No to by bolo absurdné, že by tam boli dvaja Za slušné Slovensko, Hanzelová, Kroda, Kostolný a nejaký Rezník [...] na Pohode to je ešte iný druh diskusie, lebo je na nejakom festivale, čo je nejaká atmosféra a že tam riešiť ‚spravodajský problém‘ je úplná blbosť. To sa vôbec ani nehodí.“ [Hríb 2018] Rovnako, ako v prípade piety, aj tu definuje význam hodnoty vyváženosti v danom momente spoločenský kontext. Pohoda je priestor, kde sa nehodí, aby zazneli proti sebe (niektoré) opačné názory. Diskusia tu slúži na dotvorenie atmosféry. Stáva sa explicitnou súčasťou dominantného diskurzu na danom mieste a nenarúša ho.¹⁶

Vylučovanie

Vedľa mediálnej rutiny a spoločenských a žurnalistických hodnôt sú pri tvorbe diskusií prítomné aj explicitné procedúry vylučovania. Kľúčovým prvkom týchto procedúr je protiklad rozumu a šialenstva. S tými, ktorí sú šialení, nemá zmysel diskutovať, pretože z definície šialenstva nemôžu prinášať zmysluplné postoje. Protiklad rozumu a šialenstva bol v rozhovoroch najčastejšie vyjadrovaný v kategórii „príčetnosti.“ Respondenti hovorili o pozývaní „príčetných ľudí“ [Bajánová 2018; Balogová 2018; Kajtárová 2018; Prokopčák 2018], teda ľudí, ktorí sú „dostatočne kritickí“ [Kajtárová 2018], „držiaci sa faktov“ [Prokopčák 2018]. Na opačnej strane sú expresívne povedané „psychopati“ [Kajtárová 2018], či „pomätenci“ [Hríb 2018], jemnejšie povedané ľudia, ktorých pozícia „nemá v skutočnosti nič s kritikou [...] je to klamanie“ [Prokopčák 2018]. Konkrétne sa sem dajú podľa rôznych respondentov priradiť Milan Žitný (bezpečnostný analytik často vystupujúci v denníku Pravda), Luboš Blaha (kontroverzný ideovo konzervatívne-socialistický poslanec za Smer-SD), František Škvrnda (docent na Ekonomic-

¹⁶ Tu je namieste zopakovať základ výskumu, ktorým je zistiť kto verejne diskutoval o médiách a aké boli diskurzívne stratégie organizátorov diskusií a nie kritika nevyváženosti konkrétnych diskusií. Pohoda nepodlieha legálnemu imperatívu vyváženosti ako RTVS, ani nie je žurnalistickým priestorom, v ktorom je vyváženosť základnou profesionálnou hodnotou. Cieľom analýzy nie je skúmať ktorúkoľvek konkrétnu diskusiu samú o sebe, ale ako súčasť súboru viacerých diskusií tvoriacich dohromady časť diskurzu. Táto analýza môže ukázať dominanciu niektorých názorov, avšak môže existovať mnoho pádných dôvodov, pre ktoré by nebolo korektné kritizovať konkrétne prejavy názorovej zhody v diskusiách.

kej univerzite, ktorý v roku 2014 kandidoval za Komunistickú stranu Slovenska), Stanislav Mizík (poslanec za ĽSNS), Tibor Eliot Rostás (šéfredaktor časopisu *Zem a vek*), Lubo Huďo (novinár, ktorý pôsobil v Slobodnom vysielaní, neskôr v Infovojne a v súčasnosti pracuje v Kulturblogu) a Eduard Chmelár (docent histórie, zakladateľ hnutia Socialisti.sk). Všetci títo sa v rozhovoroch vyskytli ako nepriateľní. Najčastejším dôvodom bolo ich údajné šírenie konšpirácií, v prípade Blahu jeho „štvavé [vyjadrovanie sa] na sociálnych sieťach“ [Hübel 2018] a v prípade Chmelára bola dôvodom skutočnosť, že v danom čase kandidoval za politickú stranu [Bajánová 2018], či vo všeobecnosti jeho kauza falšovaných podpisov, pestrá politická minulosť a diskutabilná odbornosť [Kajtárová 2018].¹⁷

Okrem nich sú celkovo problematickí a z diskusií automaticky vylúčení reprezentanti tzv. alternatívnych médií. Príčin ich odmietnutia je viacero. Niekedy išlo o principiálne vylúčenie, ktoré nepotrebovalo ďalšie vysvetlenie [Blaščák 2019], pretože tento „vred“ [Vagač 2018] je jednoducho „za čiarou“ [Madleňák 2018]. Respondenti však uvádzali aj konkrétne dôvody, pre ktoré uvedené médiá odmietajú. Najčastejšou kritikou bolo, že „dezinformátori“ [Klingová 2018] „fabulujú“ [Bajánová 2018], inými slovami „prinášajú absolútne výmysly“ [Balogová 2018]. To by ich človek musel po každej vete zastaviť „a povedať [...] tu klamete“ [Šimečka 2018]. Nielen, že údajne klamú, otázkou je, „či by to bola reálne rozumná debata“ [Hanusinová 2018], „lebo oni neuznávajú princíp racionálnej debaty [...] na každý argument oni odpovedia niečím, čo nemá žiadnu logiku, ale v ich hlave to funguje tá logika, pre mňa je to naprosto absurdné“ [Šimečka 2018].

Všetky tieto argumenty posilňujú protiklad rozumu a šírenstva. Tí, ktorí sú na strane rozumu, prinášajú pravdu a držia sa faktov, naopak, tí, ktorí sú na strane šírenstva, či nepríčetnosti klamú a argumentujú iracionálne alebo nelogicky.

Ďalším problémom bolo, že ich údajným cieľom je „potlačiť akúkoľvek slobodnú debatu“ a zrušiť demokraciu [ibid.], „to, čo robia [Extra plus alebo Zem a vek], je podkopávanie demokratických inštitúcií“ [Balogová 2018]. Navyše „nemajú problém publikovať antisemitské texty“ [ibid.], či anonymizovať autorov [Bajánová 2018]. Postava blázna tak nie je „smiešnou okrajovou figúrkou“ [Foucault 1994: 17] ako v minulosti, ale sa stáva hrozbou pre spoločnosť. A tak, ako boli blázni vylučovaní od stredoveku, sú nepríčetní vylučovaní aj dnes.

Analýza ukazuje, že ich vylúčenie je základom hodnoty spoločenskej zodpovednosti žurnalistiky. Je záväzkom voči publiku a voči verejnosti [McQuail 2016: 168, 177]. Keďže tieto médiá dlhodobo šíria neoverené fakty „vy máte aj spoločenskú úlohu, nejakým spôsobom udržiavať aspoň nejaké zdravé jadro toho mediálneho trhu“ [Balogová 2018]. Niektoré veci ani do verejnoprávneho média nepatria, „lebo to je tá základná debata o tom, že kedy má začínať ten gatekeeping“ [Kajtárová 2018].

¹⁷ Podľa Kajtárovej [2018] je však Chmelár zároveň „múdry“ ale tiež „nie je úplne v pohode“ a napríklad Globsec ho na svoje diskusie v minulosti zvykol volávať [Klingová 2018].

Šialenec v stredoveku získava symbolické postavenie. Je zatváraný pri mestských bránach [Foucault 1994: 15]. Gatekeeping – doslova udržanie brány – umožňuje oddeliť zdravé (mediálne) jadro od choroby šialenstva. „Toto vysoko symbolické postavenie si [šialenec] uchováva – pokiaľ sme ochotní pripustiť, že čo bolo kedysi viditeľnou baštou poriadku, je dnes pevnosťou nášho vedomia“ [ibid.: 15]. Šialenstvo však nemá byť liečené, ale od 17. storočia je administratívne umlčované [ibid.: 37–39].¹⁸

Kategória šialenstva umožňuje prostredníctvom logiky ekvivalencie vytvoriť spoločenský antagonizmus [Laclau, Mouffe 2001: 129]. Rôzne elementy diskurzu redukuje na ich esenciu, ktorou je odlišnosť od Iného. V tomto prípade ide o odlišnosť voči rozumu. Logika ekvivalencie je tak logikou zjednodušenia politického priestoru [ibid.: 130]. Obmedzuje variabilitu a na jednu úroveň kladie Františka Škvvrndu (KSS) so Stanislavom Mizíkom (LSNS).

V praxi sa logika ekvivalencie prejavuje argumentačným faulom slameného panáka, v ktorom sa za typický príklad odlišného názoru považuje (z môjho pohľadu) zjavný nezmysel (ktorý ale môže určitá skupina ľudí považovať za zmysluplný): „To je tá večná diskusia, že tak sú dva názory. Jeden je, že je Zem guľatá a druhý je, že Zem je rovná. A prečo by sme nemali dať priestor tomu, kto hovorí, že je rovná? No preto, lebo je to zjavná blbosť.“ [Hríb 2018] Hoci niekto môže súhlasiť s podobným tvrdením, problémom je, ak je takéto tvrdenie inštrumentálne využité na vylúčenie základom geografie neodporujúcich odlišných pohľadov – ak sa kladie ekvivalencia medzi tvrdenie, že Zem je plochá a akékoľvek ďalšie tvrdenie, ktoré by nijak nepopieralo fyziku.

Ďalšie analógie zahŕňajú údajnú nezmyselnosť diskusií o pedofiloch s pedofilmi [Klingová 2018] a naopak odmietajú nevyhnutnosť diskusie o fašistoch s fašistami, či o rakovine s onkologickým pacientom [Milo 2018; Závodský 2018].¹⁹

Absurdné analógie nemusia byť len z oblasti prírodných vied, ich základom môže byť extrémny príklad zo žurnalistiky. Aj tu funguje logika ekvivalencie a potenciálnym oponentom sa stáva šialený subjekt zastávajúci údajne nezmyselný, extrémny názor. Rovnako, ako je Zem guľatá, tak sú investigatíva a žurnalistika nespochybniteľné a preto sú kritici týchto hodnôt nepredstaviteľní, či neželaní. Fedor Blaščák si nevie pri téme významu novinárov alebo investigatívy predsta-

¹⁸ Vylučovanie pociťujú samotní „nepričetní“: novinári stredného prúdu odmietajú chodiť do alternatívnych médií, „aby nás nelegitimizovali“ [Hazucha 2019]. „Ak aj by som chcel pozvať nejakých politológov, ktorí sú preferovaní v hlavných médiách, aj keby chcel vnútorne, aj by šiel, ale nepôjde, pretože by mu hrozila doslova sociálna smrť a média ho udupú, že preboha, veď si legitimizoval alternatívne médiá.“ [Anonymizované 2019]

¹⁹ Implicitne kriticky sa k argumentu slameným panákom vyjadril Tomáš Prokopčák, ktorý odlíšil debatu o médiách od debaty o časticovej fyzike: „Pri časticovej fyzike máte výsledok experimentu a teóriu... a buď to tak je, alebo nie je [...] ale pri debate o tom, ako by mali vyzeráť média v 21. storočí, je názorov milión dvanásť a len by mali rešpektovať elementárnu slušnosť a zákony tejto krajiny a fakty.“ [Prokopčák 2018]

viť človeka, ktorý „to spochybňuje, že to netreba robiť (sic)“ [Blaščák 2019]. „Kto je ten človek, ktorý rozpráva, že dezinformácie neovplyvňujú voľby?“ kládla si otázku Katarína Klingová [2018]. Pobúrenými slovami Maútsa Nakatu: „Ale baví sa o význame žurnalistiky? Vážne? Ako, ako fakt? A ako čo bola hlavná téma osemdesiatehodeviateho, okrem slobodných volieb?“ [Nakata 2019]

Diskusia: vyváženosť proti vylučovaniu

Hoci protiklad rozumu a šialenstva umožnil vylúčenie tzv. alternatívnych médií a hodnota vyváženosti sa ukázala byť podriadenou ostatným hodnotám, stále ešte je to hodnota, ktorá je rešpektovaná.

Michal Magušin usiloval o vyváženosť v diskusii, „aby tam naozaj došlo ku konfrontácii tých dvoch pohľadov a jasne sa ukázalo, že ktorý ten pohľad [...] má lepšie argumenty a ktorý má horšie argumenty. A tí ľudia nechceli prísť. Toto [výsledná zostava diskutujúcich] bol taký plán B.“ [Magušin 2018]

V Café Európa síce odmietajú pozývať ľudí z tzv. alternatívnych médií, ako sú napr. Rostas alebo Huďo, ale v období rozhovoru sa tejto problematike venovali, pretože nie sú úplne stotožnení „s tým, robiť diskusie, na ktoré vôbec nepripravíme druhú stranu“ [Madleňák 2018]. Rovnako tak v RTVS „sa na tieto témy pravidelne debatuje medzi dramaturgmi, že koho pozvať [...] a neprišli sme na riešenie [...] na to ešte nikto nevymyslel nejaký univerzálny návod [...] a ja hlavne neviem, čo spôsobím, keď ich nepozvem, však zase sa hovorí, že ale veď oni si aj tak nájdu svoje publikum a tým pádom som nič vlastne nevyriešila“ [Bajánová 2018].

Mnohí prítomnosť odlišného názoru v diskusiách vítali. Beata Balogová by „nemala problém diskutovať s niekým, kto dokáže prinášať iný typ názorov [...] môže byť marxista,“ môže uznávať prácu Noama Chomského [Balogová 2018]. Jozef Hübel [2018] kritizoval diskusie Štefana Hríba pre jednofarebnosť. Vo verejnoprávnej televízii má podľa neho byť paritné zastúpenie za a proti. Nikola Bajánová [2018] by sa radila s ľuďmi z akademického prostredia, vo vydavateľstve Veda, či Sociologickom ústave, aby našla človeka kritického voči médiám stredného prúdu. Katarína Klingová [2018] sa pýtala, či by som jej vedel niekoho odporučiť. V RTVS sa v prípade, že existujú na danú tému viaceré relevantné názory, snažia pozvať hostí tak, aby boli zastúpené [Jančkárová 2018]. V spravodajstve „nie je nič dôležitejšie, ako byť vyvážený“ [Závodský 2018] a Branislav Závodský „robí všetko pre to, aby dokázal [...] pravičiarovi robiť ľavičiara a ľavičiarovi robiť pravičiara“ [ibid.]. Prizvanie názorovo vzdialených hostí by mohlo spraviť závery diskusie legitímnejšími pre ľudí, „ktorí sú voči nám v názorovej opozícii“ [Madleňák 2018].

Podľa Tomáša Prokopčáka mať v diskusii „troch hostí, ktorí si prítakávajú, je najhoršia vec na svete“ a je samozrejmé, „že médiá si zasluhujú legitímnu kritiku“ [Prokopčák 2018]. Problémom však môže byť „strašný sémantický rozstrel“ slova

„kritizovať“ [ibid.] a v tomto zmysle sa niektorí respondenti opätovne vymedzili voči tomu, že by kritickí respondenti presadzovali „extrémistické myšlienky“ [Bařlogová 2018], či spochybňovali „základy liberálnej demokracie“ [Milo 2018].

V deviatich rozhovoroch som sa pýtal na znalosť českých médií, ktoré sa často vymedzujú voči tradičným médiám – Alarm a Deník Referendum. Väčšina ich poznala, hoc i len zbežne, ale žiaden z respondentov by s novinármi z týchto médií nemal problém diskutovať. Na Slovensko sú často volaní odborníci z Česka. Ich pozývanie však môže byť problematické, pretože by sa neorientovali v slovenských reáliách [Blaščák 2019] a zároveň je z Prahy do Bratislavy príliš ďaleko a vždy je lepšie mať človeka priamo v štúdiu ako na telefóne [Blaščák 2019; Kajtárová 2018].

Potenciálny argument, že diskusie boli nevyvážené, pretože by to znamenalo volať anti-systémových, či empiricky nekorektných „žurnalistov“ tu naráža na existenciu alternatívy, ktorá nie je anti-demokratická a usiluje o empirickú korektnosť (napríklad zmienený Alarm a Deník Referendum). Zrejme najbližšie by táto alternatíva mala ku kritickej tradícii v rámci mediálnych štúdií zmienenej v úvode. Diskusie v Česku, kde sa predstavitelia tejto alternatívy dostávajú do verejného priestoru stredného prúdu, ukazujú možnosť debaty a sú odpoveďou na kritiku Madleňáka a Šimečku, že by šlo o vyhrotené diskusie, kde si každá strana dokola opakuje svoje mantry.

Celkovo teda platí, že vyváženosť ako hodnota bola poväčšine akceptovaná a kritika médií stredného prúdu považovaná za legitímnu, táto hodnota však bola v praxi podriadená iným hodnotám.

Záver

Cieľom tohto článku bolo odpovedať na otázku, kto v analyzovanom období na Slovensku verejne diskutoval o médiách a aké použili organizátori diskurzívne stratégie pri formovaní hegemonického diskurzu tvorením diskusiami o médiách. Základným teoretickým podkladom mu bola otázka: „Kto hovorí?“ z Foucaultovej archeológie diskurzu. Sofistikované post-štrukturalistické analýzy dopĺňa omnoho jednoduchšou analýzou početnosti verejných normatívnych afiliácií diskutujúcich. Toto doplnenie môže vychádzať zo špecifickej kultúry verejnej diskusie, ktorá na Slovensku, zdá sa, nevedie k názorovej konfrontácii.

Analýza ukázala dominanciu stredoprúdovej normatívnej príslušnosti. Inštitucionálne bola vyjadrená liberálnym alebo konzervatívnym médiom, stredovou až stredopravou politickou stranou alebo mimovládnu organizáciou normatívne sa vymedzujúcou voči mediálnemu kraju.

Vyváženosť diskutujúcich bola s jednou výnimkou prítomná len v diskusiách politikov v RTVS a regionálnej TV Bratislava. Tou výnimkou je Večera s Havranom, kde o RTVS diskutoval aj jej riaditeľ podporovaný SNS a Smerom-SD ako jedna strana sporu.

Ako je to možné, že v slovenských diskusiách o médiách bola zistená taká silná diskurzívna dominancia centristických subjektov? Závěry limitované skúmanou vzorkou naznačujú, že v prvom rade dochádza k využívaniu procedúry vylučovania založenej na protiklade rozumu a šialenstva. Z diskusií sú vylúčení všetci, ktorí sú označení za nepričetných, vrátane reprezentantov tzv. alternatívnych médií.

Respondenti využili celý repertoár analógií týkajúcich sa plochosti Zeme, pedofilov, zmysluplnosti investigatívnej žurnalistiky a šírenia dezinformácií, ktoré sa však pri bližšom skúmaní môžu ukázať ako problematické. Napríklad o zahrnutie pedofilov do diskusie o pedofílii sa nedávno pokúsil denník SME [2019]. Známy investigatívny novinár Tom Nicholson dnes už trochu rozumie názoru, že jeho práca nemá zmysel a vysvetľuje túto nezmyselnosť väčším záujmom ľudí na vlastnom prospechu, než na vyšetrení privatizácie [Vagovič 2018: 16:38–18:00]. A v českej akadémii sa dajú nájsť aj postoje spochybňujúce zásadnosť významu dezinformácií [Eberle, Daniel 2019].

Druhým faktorom, ktorý prispieva k absencii vyváženosti v slovenských diskusiách o médiách, môže byť mediálna rutina nadradujúca praktické snahy získať hostí na danú tému nad princíp vyváženosti. Ukazuje sa, že ideológia jednoducho nemusí byť funkciou intencií aktéra [Hall 2007: 76].

Tretím faktorom je hierarchia spoločenských a žurnalistických hodnôt. Účinnosť protikladu rozumu a šialenstva je možná len na základe hodnoty spoločenskej zodpovednosti žurnalistov. Konflikt v diskusii môže obmedzovať aj pieta.

Okrem piety je vyváženosti nadradená expertnosť reprezentujúca hostí ako nezávislých expertov a nie strany sporu. Jednoduchá analýza verejných normatívnych afiliácií hostí relácie Rádia Expres „Braňo Závodský Naživo“ počas rokov 2017–2019, ktoré sa venovali témam Ruska a Ukrajiny, dobre ukazuje, ako takýto postoj môže viesť k vylúčeniu druhej strany sporu. Verejná normatívna afiliácia hostí zahŕňa stredopravé politické strany SDKÚ-DS, OKS a bývalého poradcu prezidenta Kisku, mimovládne organizácie SFPA a NOS, Denník N a NATO.²⁰ Nepochybne ide o odborníkov, chýbajú však medzi nimi odborníci s odlišnou normatívnou afiliáciou vo vzťahu k Rusku a Ukrajine.

Hodnota vyváženosti môže byť podriadená aj hodnote osvedčenia a môže byť aj explicitne odmietnutá v špecifických kontextoch, napríklad na Pohode.

Väčšina organizátorov diskusií o médiách však túto hodnotu uznáva. Naopak, niektorých trápilo, že nevedeli, koho by mohli zavolať, aby mali vyváženú diskusiu. Táto posledná skutočnosť je základom perspektívy, že hoci dominancia v diskurzívnom poli sa na základe predloženej analýzy zdá byť takmer nepreniknuteľná a jej dopadom mohol byť aj vznik tzv. alternatívnych médií, v budúcnosti by sa hodnota vyváženosti mohla stať základnou žurnalistickou normou aj pri diskusii o médiách.

²⁰ Duleba, Marônková, Forró, Zajac, Mesežnikov, Mikloš a Bútora.

TOMÁŠ PROFANT získal doktorát z politológie na Univerzite v Kasseli. Je seniorným výskumným pracovníkom na Ústave medzinárodných vzťahov v Prahe a ako odborný asistent pôsobí na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. Medzi jeho odborné záujmy patrí medzinárodná politická ekonómia, politická ekológia, rozvojová spolupráca a postkoloniálna teória. Nedávno mu vyšla kniha *New Donors on the Postcolonial Crossroads: Eastern Europe and Western Aid* (Routledge, 2019).

Literatúra

- Althusser, L. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York and London: Monthly Review Press.
- Berák, M. 2018. „Média viery.“ *Deník Referendum* [online]. Dostupné na: <https://denikreferendum.cz/clanek/27036-media-viery->.
- Bagdikian, B. H. 2004. *The New Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- Bourdieu, P. 2001–2002. „O televízii.“ *Kino-Ikon* 1-2/01, 1/02: 156–165, 89–100, 126–144.
- Cirner, M. 2012. „Sociálna demokracia – ideologická podstata strany Smer-SD?“ *Annales Scientia Politica* 1 (1): 76–79.
- Čobejová, E. 2013. „Karol a jeho noviny“ .*týdeň* [online], 13. 1. 2013. Dostupné na: <https://www.tyzden.sk/casopis/12689/karol-a-jeho-noviny/>.
- D'Alessio, D., M. Allen. 2000. „Media Bias in Presidential Elections: A Meta-Analysis.“ *Journal of Communication* 50 (4): 133–156, <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02866.x>.
- Dean, M. 2010. *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- Denník N. 2018. „Moc a médiá, spoluorganizátor: Nadácia Jána Langoša.“ *Youtube* [online], 27. 3. 2018. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=PhLGerAdPNQ>.
- Denník N. 2019. „O Denníku N.“ *Denník N* [online], August. Dostupné na: <https://dennikn.sk/o-denniku-n/>.
- Eberle, J., J. Daniel. 2019. „Jak se Česko začalo bát hybridní války a proč na slovech záleží.“ *Ústav mezinárodních vztahů Praha* [online], 1. 2. 2019. Dostupné na: <https://iir.cz/article/jak-se-cesko-zacalo-bat-hybridni-valky-a-proc-na-slovech-zalezi>.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London and New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203697078>.
- Foucault, M. 1994. *Dějiny šílenství v době osvícenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Foucault, M. 1999. *Vůle k vědě. Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2006. *Rád diskurzu*. Bratislava: Agora.
- Gramsci, A. 1959. *Sešity z vězení*. Praha: Československý spisovatel.
- Groeling, J. 2013. „Media Bias by the Numbers: Challenges and Opportunities in the Empirical Study of Partisan News.“ *Annual Review of Political Science* 16: 129–151, <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-040811-115123>.
- Hall, S. 2007. „Znovunalezení ‚ideologie‘: návrat potlačeného zpět do mediálních studií.“ *Mediální studia* 1: 68–77.
- Hall, S., I. Conell, L. Curtis. 2007. „The ‘Unity’ of Current Affairs Television.“ Pp. 325–364 in G. Anne, C. Jan, E. Mark, H. Stuart, W. Helen (eds.). *CCCS Selected Working Papers. Volume 2*. London and New York: Routledge.

- Hamilton, J. T. 2004. *All the News That's Fit to Sell*. Princeton: Princeton University Press.
- Herman, E. S., N. Chomsky. 2002. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon.
- Hopmann, D. N., P. Van Aelst, G. Legnante. 2012. „Political Balance in the News: A Review of Concepts, Operationalizations and Key Findings.“ *Journalism* 13 (2): 240–257, <https://doi.org/10.1177/1464884911427804>.
- Hynčica, P., D. Šarovec. 2018. „Slovenské politické strany optikou konceptu novosti.“ *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 10 (2–3): 7–34, <https://doi.org/10.24132/actaff.2018.10.2-3.1>.
- Kopeček, L. 2006. „Analýza působení Aliance nového občana ve slovenské politice.“ *Středoevropské politické studie* 8 (4): 413–430.
- Laclau, E., C. Mouffe. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London and New York: Verso.
- Marušiak, J. 2017. „Political Entrepreneurs as a Challenge for the Party System in Slovakia.“ *Politologický časopis – Czech Journal of Political Science* XXIV (2): 179–200, <https://doi.org/10.5817/PC2017-2-179>.
- McChesney, R. W. 2009. *Problém médií. Jak uvažovat o denšních médiích*. Všeň: Grimmus.
- McQuail, D. 2003. *Mass Communication Theory*. London: Sage.
- McQuail, D. 2016. *Žurnalistika a společnost*. Praha: Karolinum.
- Moravec, V. 2017. „Moderátor Václav Moravec: Nenávidíme cudzincov, ale vládnú nám Slová a Polojaponec. Je to blázin.“ Rozhovor viedli Pavel Bielik a Branislav Oprala. *Denník N* [online], 30. 11. 2017. Dostupné na: <https://dennikn.sk/954504/moderator-vaclav-moravec-nenavidime-cudzincov-ale-vladnu-nam-slovak-a-polojaponec-je-to-blaznec/>.
- O médiách. 2019. „SME spustilo Konzervatívny web a s ním aj kontroverzné názory.“ *O médiách* [online], 19. 6. 2019. Dostupné na: <https://www.omeiach.com/internet/15850-sme-spustilo-konzervativny-web-a-s-nim-aj-kontroverzne-nazory>.
- PEVŠ. 2018. „Okružly stól s mediálnymi profesionálmi a zástupcami najdôležitejších médií.“ Konference *Pravda, lož, sloboda a regulácia: médiá, sociálne siete a šírenie informácií*, Paneurópska vysoká škola, 25. 3. 2018. Dostupné na: <https://www.paneurouni.com/aktuality-masmedii/pozyvame-vas-na-medzinarodnu-vedecku-konferenciu-pravda-loz-sloboda-prejavu-v-kontexte-modernych-technologii/>.
- Respekt. n.a. „Kontakty.“ *Respekt* [online]. Dostupné na: <https://www.respekt.cz/kontakty>.
- Samec, T., P. Gibas. 2018. „Urban Political Ecology of Worth and Value: Enacting Allotments in Media Discourse.“ *Space and Culture*, <https://doi.org/10.1177/1206331218806169>.
- Sekerák, M. 2019. „Towards Conservatism? Party Politics in Slovakia at the End of the 2010s.“ *European View* 18 (2): 233–241, <https://doi.org/10.1177/1781685819883965>.
- Schreier, M. 2012. *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: SAGE.
- SME. n.a. „Etický kódex denníka SME a vydavateľstva Petit Press.“ *Sme.sk* [online]. Dostupné na: <https://www.sme.sk/dok/20449554/eticky-kodex-dennika-sme-a-vydavatelstva-petit-press>.
- SME. 2019. „Hovorili sme s pedofilným učiteľom: Čakal som roky, kým som dievčaťu vyznal lásku.“ *Sme.sk* [online]. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22159054/hovorili-sme-s-pedofilnym-ucitelom-niektorym-z-nas-nedochadza-ze-sex-dietatu-ublizuje.html>.
- Solik, M., L. Holaň. 2019. „Prokremelské propagandistické ‚alternatívni‘ mediální weby na Slovensku.“ *Politologická revue* 25 (2): 27–64.
- Sudor, K. 2016. „Novinár Daniška: Pravicu zlikvidovala Radičová.“ *Denník N* [online]. Dostupné na: <https://dennikn.sk/343828/novinar-daniska-pravicu-zlikvidovala->

- radicova/<https://medialne.etrend.sk/tlac/z-tyzdna-odchadzaju-daniska-majchrak-aj-hanus-casopis-je-pre-nich-prilis-liberalny.html>.
- TREND. n.a.a „Trend.“ *Etrend.sk* [online]. Dostupné na: <https://www.etrend.sk/tlacene-tituly-trend.html>.
- TREND. n.a.b „Etický kódex.“ *Etrend.sk* [online]. Dostupné na: <https://www.etrend.sk/eticky-kodex.html>.
- Ward, S. J. A. 2006. *The Invention of Journalism Ethics, First Edition: The Path to Objectivity and Beyond*. Montréal: McGill-Queen's University Press.
- Urbániková, M., J. Volek. 2017. *Čeští novináři v komparativní perspektivě. Hybridní, virtuální a mizející žurnalisté v post-transformační fázi*. Praha: Academia.
- Vagovič, M. 2018. „NA ROVINU s Tomom Nicholsonom: Čo robila u tajných Kaliňakova žena.“ *Aktuality.sk* [online], 7. 2. 2018. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/562231/na-rovinu-s-tomom-nicholsonom-co-robila-u-tajnych-kalinakova-zena/>.

Komunikácia s respondentami

- Anonymizované. 2019. „Rozhovor s (Anonymizované).“ Telefonicky 15. 2. 2019.
- Bajánová, N. 2018. „Rozhovor s Nikolou Bajánovou.“ Osobne 17. 8. 2018.
- Balogová, B. 2018. „Rozhovor s Beatou Balogovou.“ Osobne 10. 8. 2018.
- Blašček, F. 2019. „Rozhovor s Fedorom Blaščákom.“ Osobne 23. 5. 2019.
- Hanusinová, L. 2018. „Rozhovor s Luciou Hanusinovou.“ Osobne 26. 7. 2018.
- Hazucha, M. 2019. „Rozhovor s Miroslavom Hazuchom.“ Osobne 16. 2. 2019.
- Hříb, Š. 2018. „Rozhovor so Štefanom Hříbom.“ Osobne 2. 8. 2018 (rozhovor bol vedený zároveň s Michalom Magušinom).
- Hübel, J. 2018. „Rozhovor s Jozefom Hübelom.“ Osobne 5. 12. 2018.
- Jančkárová, M. 2018. „ODPOVEĎ: Prošba o rozhovor.“ 1. 8. 2018.
- Kajtárová, G. 2018. „Rozhovor s Gabrielou Kajtárovou.“ Osobne 31. 7. 2018.
- Klingová, K. 2018. „Rozhovor s Katarínou Klingovou.“ Osobne 19. 11. 2018.
- Koróni, B. 2019. „Prošba o rozhovor.“ Emailová komunikácia 25. 2. 2019.
- Madleňák, T. 2018. „Rozhovor s Tomášom Madleňákom.“ Osobne 26. 7. 2018.
- Magušin, M. 2018. „Rozhovor s Michalom Magušinom.“ Osobne 2. 8. 2018 (rozhovor bol zároveň vedený so Štefanom Hříbom).
- Milo, D. 2018. „Rozhovor s Danielom Milom.“ Telefonicky 14. 8. 2018.
- Nakata, M. 2019. „Rozhovor s Matúšom Nakatom.“ Telefonicky 23. 5. 2019.
- Prokopčák, T. 2018. „Rozhovor s Tomášom Prokopčákom.“ Osobne 31. 7. 2018.
- Radičová, I. 2018. „Rozhovor s Ivetou Radičovou.“ Osobne 20. 8. 2018.
- Šimečka, M. M. 2018. „Rozhovor s Martinom M. Šimečkom.“ Osobne 1. 10. 2018.
- Šnidl, V. 2019. „Rozhovor s Vladimírom Šnidlom.“ Telefonicky 2. 9. 2019.
- Tódová, M. 2018. „Bez predmetu.“ Emailová komunikácia 6. 8. 2018.
- Vagač, F. 2018. „Rozhovor s Filipom Vagačom.“ Osobne 23. 10. 2018.
- Závodský, B. 2018. „Rozhovor s Branislavom Závodským.“ Osobne 16. 11. 2018.

Zoznam skratiek

ANO	Aliancia nového občana
CIF	Fórum kreatívneho priemyslu
ČCIŽ	České centrum pro investigativnu žurnalistiku

ČT	Česká televízia
FMK UCM	Fakulta masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave
IPI	International Press Institute
KDH	Kresťanskodemokratické hnutie
LSNS	Ľudová strana naše Slovensko
NATO	Organizácia Severoatlantickej zmluvy
NOS	Nadácia otvorenej spoločnosti
NZK	Nadácia Zastavme korupciu
OKS	Občianska konzervatívna strana
OLaNO	Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti
PEVŠ	Paneurópska vysoká škola
PS	Progresívne Slovensko
RTVS	Rozhlas a televízia Slovenska
SaS	Sloboda a Solidarita
SAV	Slovenská akadémia vied
SDKÚ–DS	Slovenská demokratická a kresťanská únia – Demokratická strana
SFPA	Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku
SITA	Slovenská tlačová agentúra a. s.
Smer-SD	Smer – sociálna demokracia
SNS	Slovenská národná strana
SSPI	Slovenský inštitút pre bezpečnostnú politiku
SV	Slobodný vysielateľ
TASR	Tlačová agentúra Slovenskej republiky
TI	Transparency International
ZSS	Za slušné Slovensko

Obsah č. 5/2020, 14. roč.

Recenzované články

Pavel Kaczor: Dopady nástupu koronavirové krize na trh práce v ČR

Renata Kyzlinková – Soňa Veverková – Helena Vychová: Práce z domova – popis stavu před pandemií a možné konsekvence do nových poměrů organizace práce

Jiří Vopátek: Začínající dopady SARS-CoV-2 do veřejných financí ČR: makrofinanční analýza vybraných položek rozpočtové kapitoly MPSV v komparaci s rokem 2009

Dopady nástupu koronavirové krize na trh práce v ČR

Pavel Kaczor

Eseje

Marek Szczepański: Pandemie koronaviru jako událost typu „černá labuť“

Jiří Mertl: Pozitivní společenský dopad koronaviru? Impuls k úvahám o solidaritě, empatii, důstojnosti a základním nepodmíněném příjmu

Začínající dopady SARS-CoV-2 do veřejných financí ČR: makrofinanční analýza vybraných položek rozpočtové kapitoly MPSV v komparaci s rokem 2009

Jiří Vopátek

Poznatky z výzkumu

Olga Nešporová: Pandemie covidu-19 a osoby bez domova

Eseje

Diskuse

Pandemie koronaviru jako událost typu „černá labuť“

Ilona Švihlíková: Koronavirus a makroekonomická opatření české vlády

Jan Vobořil: Digitalizace a právo na analogové řešení

Pozitivní společenský dopad koronaviru? Impuls k úvahám o solidaritě, empatii, důstojnosti a základním nepodmíněném příjmu

Jiří Mertl

Recenze

Petr Wija: Recenze publikace „Who Cares? Attracting and Retaining Care Workers for the Elderly“

Jan Mertl: Recenze e-knihy „Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

In Memoriam, Hana Havelková

Hana Havelková (1949–2020) byla jednou z nejvýznamnějších osobností své generace. Mezinárodně uznávaná myslitelka a autorka více než sedmi desítek publikací v českém, anglickém a německém jazyce, v nichž formulovala řadu originálních, složitě provázaných hypotéz a argumentů o feministické politické filosofii, genderové teorii kultury a společnosti, feministické epistemologii, ženách ve vědě a reprezentaci žen v politice, médiích a veřejném diskurzu. V polistopadovém období významně přispěla k teoretizaci feministických diskusí mezi „Východem“ a „Západem“, spoluvytvářela základní konceptuální aparát pro genderovou analýzu státního socialismu, podílela se na orálněhistorickém výzkumu životních zkušeností žen jak v období socialismu, tak v kontextu migrace v postkomunistickém období. Impozantní záběr Hany Havelkové, co se šíře témat i hloubky jejich zpracování týče, nemá v české feministické sociologii obdoby.

Hana Havelková
na konferenci „Mýtus silné ženy“
FHS UK 2011

Od sedmdesátých let minulého století Hana Havelková působila ve Filozofickém ústavu AV ČR, od roku 1996 až do svého odchodu do důchodu v roce 2018 pak přednášela na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Pro mnoho lidí pohybujících se v akademické sféře napříč různými obory představovala Hana Havelková obrovskou intelektuální, a velmi často i hluboce osobní, inspiraci. Nejen proto, jakými myšlenkami a koncepty obohacovala český i mezinárodní akademický a veřejný prostor, ale zároveň pro způsoby, jakými je dokázala předávat svému okolí.

Legendární byla charizmatická pedagogická činnost Hany Havelkové. Výuka v jejím podání byla nakažlivá v tom nejpozitivnějším smyslu slova. Je zajímavé, že Hana Havelková sama svůj pedagogický přínos nebrala až tak vážně a v hodnocení své učební praxe byla spíše zdrženlivá a skromná. Byla si samozřejmě moc dobře vědomá toho, že její kurzy o feministických teoriích jsou nesmírně populární a praskají ve švech, ale vždy to přičítala tématu samotnému a svůj vlastní vliv upozaďovala. „Nahromadila se potřeba reflexe. Vidím to na fakultě, kde učím, že zájem studentů o feminismus je obrovský. ... Dokonce i antifeminismus udělal službu ... řada studentů mi uvedla jako motiv, že ataky mladou zvědavou generaci přivedly k feminismu.“ [Havelková 2003: 3] Pokud ale člověk nebyl slepý a hluchý, tak z reflexí studujících zaznívalo naprosto jasně, odkud pramení

jejich zdroj nadšení. Její kurzy studující nenazývali „kurzy feministické teorie,“ ale „kurzy Hany Havelkové“. Dokázala si „přivlastnit“ téma a nadchnout davy lačné po nových informacích svým kritickým a zároveň otevřeným přístupem.

Odborné texty Hany Havelkové vynikaly komplexitou, hloubkou myšlenek a unikátním, jasně se odlišujícím systematickým a odvážným stylem psaní. Její argumentace byla typická formulační vytříbeností, důrazem na teoretickou ukotvenost a zejména neúnavným apelem na analytické uchopení a zpracování otázek, jež si kladla. Její texty se vyznačovaly příkladnou absencí deskripce. V době, kdy drtivá většina českých feministických příspěvků feminismus definovala jako souboj mužů a žen a nebyla si jistá, jak se k němu vlastně postavit, Hana Havelková se samozřejmostí jí vlastní prohlásila, že „feminismus je metoda“. Metoda poznání, která vznikla a rozvíjí se „v relativní nezávislosti i na ženské politické praxi ... a dalekosáhle ji přesahuje“ [Havelková 1992: 731]. Navíc, na rozdíl od většiny kolegů a kolegyně, píšících ve stejné době, kteří se obraceli téměř výhradně do angloamerického kontextu, nacházela Hana Havelková své inspirace v italském, německém, rakouském, francouzském a skandinávském feminizmu a její texty se tak vyznačovaly vzrušujícím citačním aparátem. Byla to právě Hana Havelková, kdo pro českou sociologii v devadesátých letech objevil italský feminismus a Rosi Braidotti nebo myšlenky rakouské filozofky Herty Nagl-Docekal.

Feminismus Hana Havelková považovala za „důležitou součást moderního myšlení, intelektuální paradigma, jehož aplikace nenabízí pouhý alternativní pohled na genderové otázky, ale rozšiřuje sociální a kulturní kontext, redefinuje podstatu institucí, reformuluje periodizaci dějin, apod.“ [Havelková 1999a: 258] a trvala na tom, že název feministický je explicitně pojmenován. Nezapomínala na kořeny a ve svém díle i výuce neustále připomínala, že feministický projekt měl své historické hrdinky, kterým vděčíme za prošlapanou cestu. Energické a rozhodné ženy, které obětovaly boji za politická a občanská práva žen hodně, někdy i život. Brilantní ženy, excelující ve svých oborech: „Najednou jsem si nově uvědomila pozoruhodnou autonomii Boženy Němcové, která s ohromující samozřejmostí postavila do centra svých dějů ženské hrdinky, a to zcela po svém, nikoli ve formě převzaté z mužské literatury.“ [Havelková 1999a: 56]

Byla to také Hana Havelková, kdo otevřeně a jasně pojmenoval tenze feministických diskusí devadesátých let jako problém nereflektované interakce „západní teorie“ a „východní reality“ a kriticky polemizoval s „osvíceneckým aktivismem“ některých „nadšených západních feministek“: „Jestli tu máme na jedné straně realitu bez teorie, tak je podle mého názoru zároveň nutné říci, že tu máme na druhé straně teorii bez reality, čímž myslím univerzalizující tón západních teorií, které neustále hovoří o ‚muži‘ a ‚ženě‘ bez jejich situování do konkrétních sociálních kontextů.“ [Havelková 1996: 244] Argumentovala, že problém není v samotném využívání „západních“ feministických teoretických přístupů, ale v jejich nereflektované, „přímé aplikaci“ na postkomunistickou realitu bez řádné kontextualizace a respektu k agentnosti samotných žen v postkomunistických zemích.

Otázka vyrovnávání se s komunistickou minulostí a zejména pak „tematizace naší specifické komunistické a postkomunistické zkušenosti z genderového hlediska“ [Havelková 2007a: 108] byla jednou z nejdůležitějších, jež Hana Havelková ve své práci opakovaně kladla a neúnavně na ni hledala odpovědi. Součástí její intelektuální síly a inspirace byla schopnost tuto stěžejní otázku reformulovat, napínat její plachty novým směrem, obracet ji do svých řad. Z této snahy, jež v roce 1992 začala zdánlivě jednoduchou otázkou „Kdo se bojí feministické filozofie?“ [Havelková 1992: 729], se postupně stal celoživotní projekt boje proti amnézii feministického myšlení, který měl velmi osobní a reflexivní rozměr. O více než čtvrt století později podle ní „stále přetrvává záhada, proč feminismus (jak se zdá) u nás nikomu příliš nechyběl ani v komunistické éře, ani po jejím pádu, a to navzdory tomu, že byl výrazným segmentem předkomunistické společnosti ... a nadto byl podporován její největší ikonou, prezidentem T. G. Masarykem“ [Havelková 2015: 128].

Pro ústřední myšlenky Hany Havelkové v průběhu celé její kariéry bylo typických několik rysů. Spojovaly v sobě precizně vyargumentované interdisciplinární přesahy (zejména sociologie, politické filozofie a historie), jež byly důsledkem obdivuhodně širokospektrálního odborného vybavení, jímž Hana Havelková od svých studií disponovala. Hana Havelková zároveň vždy velmi dbala na to, co nazývala řemeslnou stránkou věci. Jak od sebe, tak od svých kolegů, kolegů i studujících očekávala vždy ten nejvyšší standard, zaujetí a hlavně teoreticko-metodologickou důslednost. Trvala na tom, že dům je třeba stavět od základů a nejvíce rozladěná byla, pokud někomu záleželo více na barvě fasády než na správných základech. Závazek k důslednému domýšlení teoretických i politických důsledků argumentů, které svému čtenářstvu předloží, jí nikdy nedovolil ustrnout v jedné pozici, naopak. Čím propracovanější její argumenty byly, tím více neprobádaných míst objevovala a své tematické pole zájmu rozšiřovala. I po odchodu do důchodu, kdy již bylo zřejmé, že nemoc nad jejím tělem vítězí, byla ponořená do práce na další knize – souborném vydání jejích populárních, masově navštěvovaných přednášek z kurzů feministické teorie na FHS UK. Jejich vydání, plánované na jaro 2021, jehož se již bohužel nedočkala, bude nepochybně přínosné a inspirativní i pro další generace studujících.

Ve všech svých textech i pedagogické praxi Hana Havelková důsledně naplňovala klasické feministické diktum, že osobní je politické. Její texty se vyznačují snahou o skloubení teoretického a analytického s praktickým a angažovaným. V celosti své práce neusilovala o nic méně než o skutečnou změnu společnosti, charizmaticky své čtenářky a čtenáře pobízela ke kritickému čtení sebe sama, k promýšlení vztahů mezi jedincem a společností a našem místě v ní. Velký důraz kladla na institucionální rovinu feministické analýzy, nikdy ale nezapomínala, že instituce nejsou abstraktním pojmem, jsou plné aktivních aktérů a vždy záleží na tom, kdo a jakým způsobem se v daných institucionálních rámcích pohybuje, jakou má moc a jak ji využívá. Tento politický rozměr své argumentace po celou dobu své kariéry naplňovala vlastním aktivním zapojením v institucích státní

správy i organizací občanské společnosti, jako bylo např. její působení v Evropském středisku UNESCO pro výchovu k lidským právům, ve výboru neziskové Nadace Gender Studies, její dlouholeté předsednictví Českého helsinského výboru či práce ve výborech Rady vlády ČR pro rovné příležitosti a zastoupení žen v politice.

Důraz na intersubjektivitu vědeckého bádání zaujímal v celoživotním postoji Hany Havelkové nepřehlédnutelné a nezastupitelné místo. Osobní rozměr její práce byl navíc obohacen vysokou mírou sebekritické reflexe, jejíž kořeny je možné nalézt v inspiraci etickou dimenzí politické filozofie, z níž její zájem o feminismus vzešel. V roce 1999 Hana Havelková přiznala, že k zájmu o feminismus jí vlastně musely donutit okolnosti. „O otázku postavení žen v naší republice jsem se nezačala zajímat sama od sebe. Musela jsem k tomu být vybídnuta a i tehdy, někdy v roce 1990, jsem se domnívala, stejně jako mnozí jiní, že k tématu mužů a žen u nás není mnoho co říci a že problémů tu moc není. Brzy jsem zjistila, jak velice jsem se mýlila, a se zděšením jsem si uvědomila, že se komunistické moci podařilo sprovodit ze světa (přesněji řečeno z veřejného kulturního prostoru) i tak základní lidské otázky, jako jsou vztahy mezi pohlavími, proměny rolí žen a mužů, včetně například rolí rodičovských apod.“ Už tehdy argumentovala, že „máme obrovský kulturní dluh“ a deklarovala, že „už jen z toho důvodu cítím jako své poslání se v této věci osobně i profesně angažovat“ [Havelková 1999b: 46]. Takové vyjádření bylo pro Hanu Havelkovou charakteristické. Nečekala, kdo tu práci udělá za ni, vždy brala a obracela odpovědnost za stav věcí současných i budoucích sama na sebe: „Potřeba vyrovnávání s minulostí a zejména její kvalifikované poznání je vždy zásadní pro současnou orientaci – v neposlední řadě v nás samých. Stále dlužíme sobě i veřejnosti komplexní a důkladný genderový výzkum minulých období – jak komunistického, tak transformačního“. [Havelková 2007a: 108]

Tento apel vyvrcholil v letech 2012 až 2015 přelomovým výzkumným projektem zkoumajícím proměny genderové kultury v období státního socialismu, v němž Hana Havelková vedla interdisciplinární tým patnácti badatelek a badatelů, zabývajících se těmito otázkami z mnoha oborových i metodologických úhlů pohledu. Výsledné antologie v českém a anglickém jazyce, jež Hana Havelková editovala společně s Liborou Oates-Indruchovou, *Vyvolaný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989* a *Politics of Gender Culture under State Socialism*, oceněná v roce 2015 cenou Britské asociace pro slavistická a východoevropská studia (BASEES) za nejlepší odbornou publikaci o genderové problematice ve východní a střední Evropě, představují to nejlepší, co české feministické bádání o období státního socialismu dosud vyprodukovalo.

Ve své badatelské práci Hana Havelková kladla důraz na analýzu struktur a institucí, zajímala ji produkce expertního vědění a jeho vliv na fungování socialistického systému. Jejím textům i výzkumným projektům bylo společné, že svou systematickou analytickou pozornost zaměřovaly na tenze, paradoxy a diskontinuity. To, co Hanu Havelkovou primárně zajímalo, byl vztah mezi abstraktními

koncepty a žitými zkušenostmi, např. abstraktní idea občanství a postavení žen v socialistické společnosti [Havelková 1995, 1996], abstraktní idea patriarchátu a politická reprezentace žen v polistopadové transformaci [Havelková 1993, 2006], abstraktní idea státního feminismu a socialisticky emancipované ženství [Havelková 2011], abstraktní idea retraditionalizace (či „koncept nových začátků“) a moderní paradox „sладování“ či nesoulad mezi „ženami“ a „matkami“ [Havelková 2007b, 2007c, 2015]. V dětství byla díky rodičům ušetřena nutností konfrontovat konflikty produkované politickým režimem, v němž vyrůstala. Jakmile však kontury paradoxů, jejichž byla sama produktem, odhalila, udělala z nich centrální bod svého zkoumání. V působivém vyjádření Olympe de Gouges, v němž popsala sama sebe jako „ženu, která může nabídnout jen paradoxy, nikoliv problémy jednoduché k vyřešení“ [Scott 1996: xii], se zrcadlila i životní cesta Hany Havelkové.

Profesní a životní cesta Hany Havelkové nebyla jednosměrná ani rovná. Byla to cesta náročná a plná křižovatek, cesta komplikovaná, a proto také vzrušující. Ale rozhodně to nebyla cesta osamělá. Byla plná kolegyní a kolegů, tuzemských i zahraničních, kteří uznávali její odbornou práci. Byla lemovaná stovkami dychtivých a vděčných studujících, kterým měnila životy. Se svým manželem, profesorem Milošem Havelkou, vychovali dvě úžasné a úspěšné dcery, Terezu, která působí na katedře muzikologie na FF UK, a Barbaru, jež přednáší právo na Univerzitě v Oxfordu. Život Haně Havelkové projasňovala i tři vnoučata, Oskar, Luisa a Simon, jež milovala nade vše, a s ostatními kolegy a kolegyněmi nadšeně a láskyplně sdílela jejich dětské postřehy a eskapády.

Všem bude chybět její úžasná osobnost – její velký duch, vřelost, velkorysost, neutuchající energie i věčný optimismus. Odkaz Hany Havelkové a hodnoty, na kterých jí vždy záleželo, však zůstávají a budou inspirací i pro budoucí generace.

Věra Sokolová
(Fakulta humanitních studií UK)

Literatura

- Havelková, H. 1992. „Kdo se bojí feministické filosofie?“ *Filosofický časopis* XL (5): 729–740.
 Havelková, H. 1993. „‘Patriarchy’ in Czech Society.“ *Hypatia* 8 (4): 89–96.
 Havelková, H. 1995. „Dimenze ‚gender‘ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.“ *Sociologický časopis* 31 (1): 25–36.
 Havelková, H. 1996. „Abstract Citizenship? Women and Power in the Czech Republic.“ *Social Politics* summer/fall 3 (2–3): 243–260.
 Havelková, H. 1999a. „Women in and after a ‘Classless’ Society.“ Pp. 69–84 in Ch. Zmroczek, P. Mahony (eds.). *Women and Social Class. International Feminist Perspectives*. London, New York: Routledge.

- Havelková, H. 1999b. „Affidamento.“ Pp. 46–64 in M. Chřibková, J. Chuchma, E. Klimentová (eds.). *Feminismus devadesátých let českýma očima: sborník*. Praha: One Woman Press.
- Havelková, H. 2003. „Ženské hnutí a genderová kultura v Česku 1989–2003.“ Příspěvek přednášený na konferenci *Aspekt*. Bratislava, 2003.
- Havelková, H. 2006. „Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989.“ Pp. 25–42 in H. Hašková, A. Křížková, M. Linková (eds.). *Mnohohlasem: vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Havelková, H. 2007a. „Náměty k diskusi o českém genderovém kontextu.“ Pp. 108–124 in B. Knotková-Čapková (ed.). *Ročenka katedry genderových studií FHS UK v Praze 2005–2006*. Praha: Katedra genderových studií FHS UK.
- Havelková, H. 2007b. „Konec idyly?: možné konceptualizace postavení žen v moderní české historiografii.“ Pp. 72–79 in J. Cviková, J. Juráňová, L. Kobová (eds.). *Histórie žien*. Bratislava: Aspekt.
- Havelková, H. 2007c. „Problém takzvané harmonizace: náprava ‚nezamýšlených‘ důsledků‘ moderní společnosti.“ Pp. 10–18 in K. Šaldová (ed.). *Cesty labyrintem: o vědecké profesi, soukromém životě a jejich propojování*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Havelková, H. 2011. „Mezi pragmatismem a ideologií – obrana socialisticky emancipovaného ženství.“ Pp. 87–101 in L. Oates-Indruchová (ed.). *Tvrdošíjnost myšlenky. Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Havelková, H. 2015. „Decentralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise.“ Pp. 125–168 in H. Havelková, L. Oates-Indruchová (eds.). *Vyvolaný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Havelková, H., L. Oates Indruchová. 2015. *Vyvolaný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Scott, J. W. 1996. *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge: Harvard University Press.

**Vladimíra Dvořáková: *O prostoru
korupčních příležitostí: Kdy, kde a jak
se vytváří v České republice***

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON)
2020, 201 s.

Korupce nepatří ve srovnání s některými dalšími tématy mezi českými politology k tématům nejčastěji zpracovávaným. Autorů, kteří by se dlouhodobě výzkumu různých aspektů korupce věnovali, není příliš, stejně tak nevychází nijak zásadní množství politologických monografií, které by korupci řešily. Neklame-li mě paměť, poslední (politologickou, nechávám stranou například ekonomické) knihou byla přepracovaná verze mé dizertace, vydaná již v roce 2015 (viz V. Naxera. *Korupce v komunistickém režimu a v průběhu postkomunistické transformace. Studie korupčních, klientelistických a patronážních jevů z prostředí Československa/České republiky*. Brno: Doplněk 2015), ve stejném roce pak vyšla publikace Michala Klímy věnovaná korupčnímu systému v postkomunistickém prostředí (viz M. Klíma. *Od totality k defektní demokracii. Privatizace a kolonizace politických stran ne-transparentním byznysem*. Praha: Sociologické nakladatelství /SLON/ 2015; anglicky M. Klíma. *Informal Politics in Post-communist Europe: Political Parties, Clientelism and State Capture*. London: Routledge 2020). Vladimíra Dvořáková patří mezi nemnoho českých politologů, kteří se korupci věnují v dlouhodobé perspektivě, publikace tedy může navázat na několik předešlých autorčiných odborných textů, i když Dvořákové poslední monografie věnovaná korupci měla spíše popularizační, respektive publicistický charakter (viz V. Dvořáková. *Rozkl(ř)ádání státu*. Praha: Universum 2012).

Recenzovaná monografie se věnuje tzv. korupčním příležitostem (respektive prostoru korupčních příležitostí) v české politice. Samotný termín „korupční příležitosti“ Dvořáková přebírá z anglojazyčného prostředí a vnáší jej do české akademické diskuse bezmála již deset let. Jak pojem

(stejně jako název publikace) napovídá, Dvořáková se ve své knize věnuje tomu, jak v české politice funguje struktura (institucionálních) příležitostí ke korupčnímu jednání. Její přístup můžeme chápat jako institucionální. Jak sama poznamenává, „kniha vychází ze základního přístupu, že instituce mají význam. Jejich nastavení a fungování je základním determinantem kvality dalšího vývoje společnosti a předurčuje i prostor korupčních příležitostí“ (s. 37), přičemž současnou podobu institucí chápe jako důsledek dlouhodobého vývoje.

Ve spojení s tématem korupčních příležitostí chápe Dvořáková korupci jako systémový jev, tedy takový, kdy jednotlivé kauzy neexistují jako izolované a svým způsobem deviantní aktivity jedinců překračujících normativní rámec. V takovém případě by bylo lehké korupci porazit – jednoduše by stačilo pozavírat „veškeré korupčníky“ jakožto nositele korupčního jednání. V systémovém stádiu ale existují institucionální a kulturní vzorce, které z korupce činí široce uplatňovaný a přijímaný způsob výkonu politiky. Korupce v takovém případě bývá udržována při životě (nebo dokonce organizována) držiteli moci, kteří se ji snaží překrýt řadou neformálních politických praktik – kooptací, kontrolou a kamufláží (viz C. Baez-Camargo, A. Ledeneva. „Where Does Informality Stop and Corruption Begin? Informal Governance and the Public/Private Crossover in Mexico, Russia and Tanzania.“ *The Slavonic & East European Review*, 2017, 95 (1): 49–75). Kamufláž může být i rétorická – jak poznamenává Dvořáková, pro zkorumpovaného politika v takovémto stádiu korupce není komplikované tvrdit, že v životě úplatek nevzal. Pravděpodobně jej opravdu vzít nemusel, korupce ve svém systémovém stádiu totiž funguje na výrazně odlišných principech, především jako vychýlení fungování celého systému ve prospěch vybraných (tedy kooptovaných) aktérů. Mezi praktiky rétorické kamufláže poté může patřit i to, že politici hovoří o korupci ja-

kožto o problému neseném konkrétními aktéry, tedy zkorumpovanými jedinci. Taková situace je patrná například v současném Rusku (E. Pavlova. „Corrupt Governance: Self-defeating Anti-corruption Rhetoric and Initiatives in Russia.“ *New Perspectives*, 2020, 28 (2): 205–222), ale i v řadě dalších případů (ČR nevyjímaje, což ukazuje známé provolání „Kalousek, symbol korupce!“). Držitelé moci mohou čas od času manifestovat své protikorupční postoje vymezením se vůči zkorumpovanému (nekooptovanému) jedinci, čímž zároveň maskují korupční podstatu celého systému.

Nabývá-li korupce systémové podoby, nedá se zkrátka vyřešit „pozavíráním viných“. Je-li problém institucionální, institucionální musí být i řešení. Právě touto optikou Dvořáková na téma nahlíží. Dvořáková toto naznačuje (poněkud banální, ale docela trefnou) „jablečnou metaforou“ – v rámci sporu, zda za plesnivění jablek ve sklepech může jedno plesnivě, které nakazí ostatní, nebo vlhký sklep, který zničí všechna jablka bez rozdílu, se přiklání ke zdůraznění významu sklepa. Na druhou stranu se autorka v některých případech na vliv institucí až moc spoléhá – existují-li někde podobou institucí umožněné korupční příležitosti, neřekne nám to ještě nic o ochotě politiků nebo společnosti tyto příležitosti využívat. Autorka tedy do značné míry pomíjí vedle institucionálního druhý významný strukturální vliv – kulturní. To se poté promítá do podoby některých kapitol (viz níže).

Autorčíným cílem není prokázat, zda v případě České republiky můžeme nebo nemůžeme hovořit o systémové korupci, ale analyzovat způsoby a oblasti, ve kterých existují příležitosti pro rozvoj systémové korupce. Autorka vybrala čtyři takové jevy, kterým se podrobněji věnuje – (1) politickou kontrolu státní služby, (2) systém imunizace korupčního jednání, (3) korupční příležitosti v rámci legislativního procesu a (4) politické podmanění kontrolních institucí. Těmto jevům jsou věnovány jed-

notlivé kapitoly, kterým předchází několik spíše obecných částí zaměřených na to, co je korupce, jak současnou korupci ovlivnil komunistický režim a průběh postkomunistické transformace, případně to, jak lze hodnotit korupci a její vnímání v ČR. Tyto části působí poněkud zkratkovitě, ovšem v rámci české politologie jsou dostatečně zpracovány, tudíž to příliš nevádí (a chápu to jako autorčin záměr); klíčové jsou proto následující části, které Dvořáková spojuje s prostorem korupčních příležitostí.

První dvě oblasti, tedy politickou kontrolu státní služby a imunizaci korupce, uvádí pouze v podobě kratších exkurzí. U prvního z témat je tento postup vysvětlitelný tím, že téma již bylo alespoň částečně zpracováno (viz F. Kučera. „Český zákon o státní službě: odpovídá mezinárodním protikorupčním standardům?“ *Politologická revue*, 2018, 24 (1): 5–28). Dvořáková trefně dodává, že politický vliv na státní službu posílil zejména v době vládnutí hnutí ANO, kdy tzv. odborníci ve vládě zesílili přímé zastoupení korporátních zájmů a vytvořili prostředí fungující na základě vztahů mezi patronem a klientem. Řešením problémů se v tomto pojetí nestává fungující stát, ale konkrétní politik, který to „prostě zařídí“. Otázka imunizace korupce by si na druhou stranu zasloužila hlubší rozpracování. Autorka se v této části věnuje fungování a vztahům uvnitř policie, státního zastupitelství, soudů atd. a mezi nimi, činí tak ale spíše v podobě „exkurzů uvnitř exkurzu“, které nejsou zcela propojené do podoby, kterou by bylo možné označit za systémovou. Autorka v závěru části zmiňuje zejména problematiku rušení celých kvalitních týmů, které doposud vyšetřovaly korupci. Nicméně jak víme, že nejde pouze o nahodilé jevy?

Další dvě oblasti jsou zpracovány již do podoby samostatných a poměrně rozsáhlých kapitol a tvoří tak jádro práce. První z nich (napsaná ve spoluautorství s Janem Němcem) se věnuje českému legislativnímu procesu a tomu, kde a jak v rámci

tohoto procesu mohou vznikat korupční příležitosti. Autorka (resp. autoři) se věnují takovému věcem, jako je vliv bikameralismu na blokování reforem, legislativní iniciativě, pozměňovacím návrhům a přílep-kům a imunitě členů parlamentu. V kapitole se objevuje celá řada zajímavých podnětů spojených s jednotlivými kroky a fázemi legislativního procesu a jejich potenciální problematičností ve vztahu ke korupci. Na druhou stranu některé z pasáží působí v současné podobě diskutabilním dojmem – dobře patrné je to na podkapitole věnované fungování dvoukomorového parlamentu. Stalo-li se někdy to, že v rámci legislativního procesu došlo „vinou“ dvoukomorovosti k pozastavení protikorupčního zákona, můžeme to chápat jako institucionální problém, který má navíc svědčit o systematickosti, respektive systémovosti? Podobným způsobem bychom mohli přece problematizovat celou řadu prvků standardního demokratického procesu. Respektive se můžeme zeptat jinak – kolikrát by k něčemu takovému muselo dojít, aby-chom mohli hovořit o systémovém problému? S tím souvisí výše uvedená poznámka o pomnutí kulturního rozměru korupce, respektive ochoty politiků využívat korupční příležitosti. Tyto příležitosti bychom přitom mohli spatřovat všude kolem nás. Je ovšem otázkou, zda existuje široká ochota tyto příležitosti využít. Ostatně, v předposledním odstavci závěru autorka něco podobného sama naznačuje, když hovoří o nutnosti výzkumu „mentality“ ve spojitosti s tématem korupce. Tyto dílčí kritické připomínky však nechápu jako jakoukoli definitivní kritiku, spíše jako polemiku mající sloužit k další odborné debatě o tématu.

Poslední část je pak zaměřená na kontrolní instituce, které jsou s otázkou korupce a boje proti ní spojené (Nejvyšší kontrolní úřad, Národní bezpečnostní úřad a Úřad pro dohled nad hospodařením politických stran a politických hnutí). I když je kapitola spíše detailně a informovaně popisná než rigorózně analytická (což nemíním ja-

ko výtku, ale jako konstatování), seznamuje nás v případě všech institucí s několika tématy: politickými souvislostmi v době vzniku úřadu, jeho formálním nastavením, personálním vedením a schopností plnit kontrolní funkci. Celou část považuji jednoznačně za nejprínosnější a nejpracovanější.

Jak jsem uvedl výše, publikace obsahuje řadu myšlenek a zpracovává řadu témat, která doposud v českém prostředí nebyla v souvislosti s korupcí hlouběji popsána. V tomto ohledu je kniha do značné míry skutečně novátorská, podnětná a přínosná a věřím, že si najde celou řadu vděčných čtenářů. Na druhou stranu některá z témat nepůsobí jako dotažená do konce. Pevně věřím, že publikace je zamýšlena nikoli jako definitivní závěr bádání v dané oblasti (jak sama autorka v úvodu konstatuje, publikace nemá za cíl přinášet definitivní odpovědi), ale především k odstartování debaty o tématu korupčních příležitostí a k navazujícímu výzkumu, do kterého se autorka, jak pevně věřím, zapojí. Pokud toto bylo cílem, podařilo se jej beze všeho naplnit.

Vladimír Naxera

Anna Durnová: *The Politics of Intimacy: Rethinking the End-of-Life Controversy*
University of Michigan Press 2018, 304 s.

Otázka legalizace eutanázie se v českém prostředí v posledních letech periodicky objevuje a zase mizí. Anna Durnová vnáší do této debaty inspirativní perspektivu, když k možnosti eutanázie pohlíží jako na otázku přání, svobody, autonomie a důstojnosti jednotlivce v závěru života a ptá se, zda je v rámci liberálních institucí takovou odpověď vůbec možno najít. K eutanázii přistupuje Durnová jako k jednomu z možných řešení kontroverzní situace, kterou je v moderní západní společnosti závěr lidského života a s ním spojená zásadní

otázka, jak má vypadat „dobrá smrt“. Na příkladu vývoje debaty o eutanázii ve Francii a v České republice ukazuje, jak je ve veřejném prostoru téma „dobré smrti“ tematizováno a proměňováno.

V prvních třech kapitolách Durnová představuje teoretickou perspektivu, s níž k otázkám závěru života přistupuje. Zásadním příspěvkem této publikace je uchopení kontroverze v závěru života jako důsledku vyjednávání, který Durnová nazývá politikou intimity. Intimitou je chápána sféra, kde se střetává kolektiv v podobě institucí a individuální emocionální zkušenost. Právě emocionální zkušenost je vnímána jako důležitý aspekt vytváření liberálně demokratických politik, je externalizací intimity, jinými slovy projevením individuality jednotlivce ve střetu s institucí. V případě závěru života se střetává zejména zdravotní systém a systém právní s osobní zkušeností umírajících a truchlících. Zatímco instituce nastavují kontext, v jehož rámci se individuální zkušenost umírání odehrává, tato individuální a emocionální zkušenost vnáší do systému nové prvky a požadavky, které jeho podobu mohou ovlivňovat.

Ačkoli diskuse týkající se systémových změn ovlivňujících závěr života vypadá ve Francii a v České republice významně jinak, ve čtvrté a páté kapitole Durnová ukazuje, že princip těchto debat, zkoumáme-li je z hlediska intimity, je obdobný. Francouzským případem analyzovaným v knize je diskuse vedená o legalizaci eutanázie a asistované sebevraždy v letech 2003–2016. Durnová představuje aktéry, kteří do debaty vstupují, a ukazuje, jak medializované zkušenosti umírajících ovlivňují vývoj legislativy týkající se asistované smrti. Analýza ukazuje, že zastánci a odpůrci eutanázie a asistované sebevraždy jsou v diskusi rámováni určitým způsobem, který pracuje právě s emocionální zkušeností aktérů. Ve francouzském případě jsou odpůrci eutanázie představováni jako experti, zástupci kolektivu, tedy institucí, které vytvářejí systém, v jehož rámci se umírá. Zastánci

asistované smrti jsou chápáni jako „neinformovaní občané“, kteří jsou mateni médií a situace umírajícího je pro ně v zásadě nepředstavitelná. Do tohoto prostoru pak vstupuje emocionální zkušenost trpících žadatelů o eutanázii, případně lékařů a příbuzných, kteří svým blízkým eutanázii nelegálně umožnili. Ti jsou zastoupeni neziskovými organizacemi a patientskými sdruženími. Argumentace obou stran kontroverze se přitom opírá o stejné hodnoty – právo na ochranu autonomie a důstojnosti a právo na to svobodně nakládat se svým životem, neohrožují-li život druhého. A jak Durnová ukazuje, oťřásá v základech samotnými hodnotami svobody, rovnosti a bratrství, na nichž francouzský politický systém stojí a které jsou v rámci tohoto sporu redefinovány.

Českým příkladem kontroverze na konci života není tolik veřejná debata o legalizaci eutanázie jako spíš vyjednávání toho, co je to dobrá smrt. Pozice, které jsou zaujímány v rámci české debaty, jsou tak v porovnání s těmi francouzskými méně jasné a rozdíly jsou subtilnější. Dva póly politiky intimity nachází Durnová v českém prostředí v rozporu mezi institucemi, kde lidé nechtějí umírat a umírají (nemocnice, LDN, domovy pro seniory), pojišťovnami a systémem sociálních dávek a neziskovým sektorem, který se snaží zajistit „dobrou smrt“ institucím navzdory. Emoční zkušenost jednotlivců stojící v opozici k systému je zde zastoupena aktivitami pražského domácího hospice Cesta domů, které nespočívají pouze v péči o umírající a truchlící, ale zejména v nastolování diskurzu, který je založen na osobní zkušenosti jednotlivců, na akcentaci autonomie, partnerství, důstojnosti, soucitu a blízkosti. Cesta domů nevystupuje jako zastávce eutanázie (právě naopak), ale i tak stojí vně institucionálního přístupu ke smrti a vnáší do racionálního a efektivního systému institucí iracionální moment emocí. Debata o eutanázii je v českém prostředí rámována jinak než francouzská, protože ačkoli stojí

také na emoční zkušenosti v protikladu k institucím (zde je zastoupena iniciativou Eutanázie – Dobrá smrt), je i v protikladu k tomu, jak je celá tato problematika nastolena v diskusi, kterou otevírá Cesta domů. Mnohem více se tak jedná o to, co je „dobrá smrt“, než o jasné vymezení pro a proti. Je nutné zmínit, že analýza francouzského a českého případu je vystavěna velmi rozdílně. Zatímco ve francouzském případě je primárně sledována linie veřejného diskurzu, jak je prezentována v médiích a legislativních úpravách, český případ je vystaven zejména na individuálních rozhovorech se zástupci Cesty domů a iniciativy Eutanázie – Dobrá smrt, lékaři, sestrami a s pozůstalými. Metodě výzkumu a analýzy se Durnová věnuje velmi podrobně, zejména tomu, jak a proč byly vystavěny rozhovory s jednotlivými účastníky, přesto velký rozdíl v přístupu k situacím v jednotlivých zemích ubírá argumentaci na průraznosti.

V závěrečné kapitole Durnová shrnuje, že ačkoli je emocionalita z institucí, jejichž původ můžeme vysledovat v racionalismu osvícenství, vyřazována, je v nich a v politickém rozhodování, které je ovlivňuje, vždy neodmyslitelně vnořena. Zároveň velmi zřetelně argumentuje, že emocionální zkušenost, která bude vždy individuální a vždy nepřenositelná, je neinstitucionalizovatelná. V případě emocionální zkušenosti zde totiž vždy bude argument: „vy mi nerozumíte, nemůžete pochopit, o čem mluvím“, a tento argument je v rámci liberální politiky vždy platný. Z toho vyplývá, že i v případě, že současná diskuse legislativu a instituce promění, vždy zde bude možnost individuální zkušenosti, pro kterou nebude tento systém přijatelný a která bude stát vně těchto institucí.

Domnívám se, že přístup Durnové využitý v knize *Politics of Intimacy* je inspirativní nejen pro analýzu kontroverzí spojených se závěrem života, ale i pro jiné oblasti lidské zkušenosti, kde se individuální emocionalita střetává s kolektivem zastoupeným institucemi. Jde o situace, kde jsou

často testovány společenské hodnoty. Perspektiva politiky intimity může být využita k zorientování se v takových tématech, jako jsou adopce dětí LGBTQ páry, nebídná genderové identity, střídavá péče, integrace psychiatrických pacientů do společnosti nebo domácí vzdělávání. Ve všech a mnohých dalších problematikách stojí často hraniční emocionální zkušenost jednotlivce proti kolektivnímu přesvědčení zakotvenému v legislativě. Politika intimity nám jistě nedá odpovědi na to, co je správné a jak je potřeba legislativu změnit či neměnit, otevře nám ale prostor pokládat si jiné, mnohdy zajímavější otázky než jenom tu, zda jsme pro, nebo proti.

Anna Tučková

Jan Keller: *Společnost věčného mládí*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2019, 262 s.

V roce 2019 vyšla vo vydavatelství SLON kniha sociologa, filozofa, publicistu a environmentalistu Jana Kellera *Společnost věčné mladosti*. Kniha je výsledkem autorovo kontextuálního přemýšlení o současnej spoločnosti a jeho snahou porozumieť jej. Keller pracuje s dvoma hypotézami: (1) večná mladosť ako idol a (2) večná mladosť ako údel. Prvú spája s postmodernou spoločnosťou a druhú s hypermodernou spoločnosťou. Robí diachrónny prierez počnúc od šesťdesiatych rokov po súčasnosť a tiež synchronný, keď skúma vybrané udalosti z viacerých uhlov pohľadu (sociologického, ekonomického, axiologického a tiež filozofického a kultúrneho). Rozhľadnosť autora v problematike a vo francúzskych reáliách vybraného obdobia je obdivuhodná. Pokúsil sa upozorniť na lákavosť myšlienky o večnej mladosti a tiež jej nedostatky, nevýhody, riziká. Jeho dielo nás núti prehodnotiť niektoré doteraz existujúce mýty (o večnej mladosti, spotrebiteľskom správaní, rodových a iných nerovnostiach)

a tiež pojmy (túžba, autorita, sloboda, konzum, autonómia a iné). V predkladanom texte sa pokúša v systematicky vedených interpretáciách a komparáciách sledovať tieto dve hypotézy, pričom zdôrazňuje potrebu kontextuálneho a interdisciplinárneho skúmania vybraných problémov. Výsledkom autorovho snaženia sa stáva súhrnné dielo otvorené ďalším otázkam a interpretáciám, ktoré, ako dúfame, napomôže vzbudiť vedecký a filozofický záujem tak o súčasnú spoločnosť, ako aj o tvorbu J. Kellera. Kellerove dielo prináša do debaty o súčasnej spoločnosti zásadný vklad tým, že vysvetľuje určité zdánlivo paradoxné trendy vo vývoji hyperkonzumnej spoločnosti na základe myšlienky o večnej mladosti, ktorá sa stáva najprv idolom a neskôr údelom súčasných ľudí. Napriek tomu, že sa nechal zvädzať rôznymi myšlienkovými školami a akademickými módami, svoju intelektuálnu slobodu prezentoval v závere svojho diela. Niektoré jeho tvrdenia potrebujú ďalšie skúmanie a pokračujúce diskusie.

Kniha sa skladá z úvodu („Prečo práve spoločnosť večnej mladosti“), dvoch častí („Spoločnosť postmoderná – večná mladosť ako idol“ a „Spoločnosť hypermoderná – večná mladosť ako údel“), záveru, literatúry, vecného a menného registra. Prvá časť obsahuje dve kapitoly („Čo zrodilo spoločnosť večnej mladosti“ a „Zaslúbená generácia“) a šesť podkapitol. Druhá časť sa skladá z dvoch kapitol („Čo sa stalo spoločnosti večnej mladosti“ a „Patológia večných adolescentov“) a šiestich podkapitol. V úvode autor konštatuje, že existuje niekoľko desiatok prívlastkov pre súčasnú spoločnosť a on k nim pridáva ďalší – „spoločnosť večnej mladosti“ (s. 10). Kult mladosti, ktorý naša spoločnosť preferuje je umelo budovaný, udržiavaný, pestovaný a „pomáha zastierať reálne pomery, v ktorých nové generácie vyrastajú a odvádza pozornosť od skutočných problémov, ktorým musíme čeliť“ (s. 12). Súčasnú spoločnosť charakterizuje zo sociologického, eko-

nomického, generačného, etického a axiologického hľadiska, pričom hľadá príčiny a kontexty jej vzniku ako aj mechanizmy, ktoré ju „udržiavajú pri živote“. Jeho prístup a spôsob spracovania vybraného problému v mnohom pripomína diela autorov, s ktorými konfrontuje svoje názory alebo na ktoré odkazuje.

V prvej časti „Spoločnosť postmoderná – večná mladosť ako idol“ sa autor zameriava na charakteristiku kontextov, z ktorých táto spoločnosť vyrastá. Dôraz kladie na niektoré jej vybrané charakteristiky: ekonomický rast, sociálne zabezpečenie, demokratizáciu vzdelávania, rozklad inštitucionálneho programu, revoltu voči zaužívaným spoločenským normám, hodnotám a autoritám na všetkých úrovniach. Predstava o kulte mladosti sa objavuje v USA a Európe od šesťdesiatych rokov 20. storočia. Spájala sa s oslobodením spoločnosti od autorít a spoločenských pravidiel, otvorením priestoru pre slobodu rozhodovania sa, s populačnou explóziou, zvýšením životnej úrovne a demokratizáciou vzdelávania. Keller sa odkazuje na B. Préela a jeho knihu *Spoločnosť rozmazaných detí* (1989), v ktorej opisoval generáciu narodenú tesne po druhej svetovej vojne, generáciu – baby boomers. Práve ona sa stala modelom mladosti, bezstarostnosti, neobmedzenej voľby, slobody a revolty („Istoty mladej spoločnosti vysokého rastu“). Generácia baby boomers zažila ako prvá povojnová generácia silnú inštitucionalizovanú pomoc zo strany štátu v podobe rodičovských dávok, demokratizácie vo vzdelávaní, sociálnych benefitov, istoty penzijného zabezpečenia. Keller zaviedol pojem demografická divdenda. Rozvoj sociálneho štátu sa stal jedným z faktorov, ktoré sa pričínili o to, že v spoločnosti narástol individualizmus a poklesol záujem o tradičné formy solidarity. Napriek všetkým výhodám, ktoré táto generácia získala, jej vzťah ku štátu bol rozporuplný, nejasne definovaný, často neprimerane kritický. Zmeny, ktoré nastali počas dvoch, troch dekádach po druhej

svetovej vojne, zmenili sociálne štruktúry, spoločenské inštitúcie a tiež hodnotové orientácie sociálnych štátov. Nastala expanzia nových stredných vrstiev – riadiacich pracovníkov, zamestnancov súkromných firiem a štátnych podnikov. S tým bola spojená modernizácia rodiny a rodinného života, hodnôt, noriem a životných štýlov. Po vojnovú generáciu zasiahla masifikácia vzdelávania („Masifikácia vzdelania“), ktorá spôsobila vznik tzv. „adolescentného ľudu“, pre ktorý sa „bohémsky život mal stať jediným spontánne uznávaným vzorom jednania“ (s. 47).

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa zásadne zmenil štatút adolescenta k čomu prispelo viacero faktorov – masový prístup k „predĺženému“ vzdelaniu, vznik kultúry mladých a spoločnosť, ktorá prechádzala akýmsi medziobdobím. Mladým vadilo, že spoločnosť bola v tom čase dogmatická, rigidná, autoritatívna, prehnane disciplinovaná. Snažili sa vytvoriť slobodnú spoločnosť, charakterizovanú „hravosťou“ a „tvorivým experimentovaním“ (s. 47), čo korešpondovalo so psychikou adolescentov. Pri rozbere mentality mladých, ktorú silne ovplyvnila demokratizácia vzdelávania a nástup konzumu nadväzoval Keller na dielo F. Singlyho *Les Adonaissants* (2006). Ten, podobne ako mnohí iní, vznik konzumnej spoločnosti spájal s veľkými ekonomickými, sociálnymi a hodnotovými zmenami („Masová spotreba“). Konzumovať znamenalo „vyjadrovať svoju slobodu utrácaním“ (s. 59). Tento fakt komentoval svojimi, už notoricky známymi slovami, aj G. Lipovetský keď napísal, že „vznikla spoločnosť, ktorá nahradila donucovanie zvädzaním, povinnosť hedonizmom, úspory výdajmi, slávnosť žartovaním, nátlak slobodou“ (G. Lipovetský. *Paradoxné šťastie*, 2007, s. 58). Na vznik „adolescentných ľudí“ zareagovala tržná ekonomika vytvorením nových ponúk („Význam adolescence pre konzumnú spoločnosť“). Vznikla móda a hudba pre mladých, propagovali sa populárni mladí speváci a športovci,

pornofilmy, sexuálna turistika a iné. Keller sa vo svojich konštatovaniach odvoláva aj na ďalších autorov – F. Dubeta (*Trois jeunesses*, 2018), J. Hervé (*Le gouvernement du désir*, 2016), B. Préela (*La société des enfants gâtés*, 1989).

Masová kultúra bola kritizovaná rôznymi sociológmi od polovice 20. storočia („Slepé uličky kritiky masovej kultúry“). Keller interpretuje názory viacerých autorov (J. Baudrillarda, D.-R. Dufoura, M. Clouscarda, É. Zemmoura, P. Moatiho) a ich teórie (ľavicové, liberálne, ľavicovo-liberálne a pragmatické). Rozvíja tvrdenie, že „konzum vo svojej podstate neznamená nič iné ako stále viac toho istého“ (s. 76). Marxove slová „sloboda je poznaná nutnosť“ sa zmenili na „konzum sa stal poznanou nutnosťou“ (s. 79). Konzumný prístup sa z nakupovania rozšíril do všetkých oblastí ľudského správania a medziľudských vzťahov, vrátane intímnych („Zaľúbená generácia“). Podľa Kellera najcharakteristickejším slovom vystihujúcim atmosféru šesťdesiatych až sedemdesiatych rokov bola „túžba“ („Túžba bez hraníc“). Ona sa stala výzvou k rušeniu zákazov, príkazov, tabu a tiež nevyčerpatelným zdrojom energie. Autor odkazuje na knihu R. Vaneigema (*Príručku slušného správania pre mladú generáciu*, 1967) a konštatuje, že konzumná spoločnosť nás vedie k pauperizácii života a náš život sa mení „na prežívanie uprostred konzumu“ (s. 88), čo je spojené s od cudzením v oblasti medziľudských vzťahov a „hraním rolí“, ktoré sú nám v spoločnosti dané. Od interpretovania teórie sexuálnej neviazanosti (markíz de Sade) prechádza Keller k teórii perverznej spoločnosti (R. Dufoura). Poukazuje na to, že uvoľniť túžby znamená pre týchto autorov rušiť zaužívané hranice („Túžba nepozná žiadne hranice“), pričom nejde len o hranice pravidiel, noriem a zvykov, ale aj o geografické a ekonomické hranice. Na tomto sa zhoduje tak pravicové myslenie (deregulácia trhu a emancipácia ekonomiky od štátnej moci), ľavicové myslenie (emanci-

pácia indivíduí od rodiny a školy, slobodný rozvoj kreativity a autenticity indivídua) ako aj neoliberalné (deregulácia ekonomiky v oblasti výroby, financií i bankovníctva).

Základ kultúrnej revolúcie povojnovej generácie tvorila túžba oslobodiť jednotlivca a tiež spoločnosť od akýchkoľvek autorít – prirodzených i vynútených („Spochybňovanie autority“). Keller vo svojich úvahách prechádza od spochybňovania autority rodičov a učiteľov k spochybňovaniu štátnej autority – autority industriálneho programu („Rozklad industriálneho programu“). Vychádza pritom z knihy *Summerhill: príbeh prvej demokratickej školy na svete* (1968) od A. S. Neilla, ktorý bol zástancom alternatívnej pedagogiky s radikálnymi názormi na výchovu (namiesto trestu odmena). Jeho názory Keller porovnával s názormi J. J. Rousseaua, F. Dolta, J.-P. Le Goffa a B. Lefebvra. Jeho koncepciu okomentoval slovami, že výchova, v ktorej „nie je jasné, kto koho kam vedie a k čomu vychováva, vedie k opačnému extrém. Vákuum autority, ktoré v škole zavládne, začínajú zaplňať iní.“ (s. 110) Spochybňovanie autority rodiny a školy bolo spojené so spochybňovaním autority štátu, politiky, kultúry a kultúrneho dedičstva. Podľa Kellera vzniklo pomýlené presvedčenie, že oslobodenie od autorít je zárukou slobody, kreativity a originality jedinca (s. 113).

Túžba po slobode sa stala najvyššou hodnotou konzumnej spoločnosti („Úplná sloboda voľby“). Vzniklo hneď niekoľko interpretácií snahy o oslobodenie sa od noriem a autority. Niektorí autori boli presvedčení o tom, že povojnová generácia svojím odmietaním tradičných noriem a autorít vytvorila „novú kultúru voľby“ (F. Dubet); iní konštatovali, že pri absencii pevných orientačných bodov sa slobodná voľba stane „únavnou prácou“ (A. Ehrenberg) alebo F.-X. Bellamy tvrdil, že „s pádom noriem a autorít sa slobodná voľba neuľahčuje, ale naopak sa znemožňuje“ (s. 120). Súčasťou ilúzie o úplnej slobode je aj predsta-

va, že v modernej spoločnosti si môže každý sám, bez akéhokoľvek obmedzenia realizovať svoje predstavy o živote, vrátane výberu profesie („Úplná sloboda voľby“). V šesťdesiatych rokoch 20. storočia zaviedol M. Young (*The Rise of the Meritocracy. An Essay on Education and Inequality*, 1958) koncept meritokracie, ktorý predstavoval pôvodne negatívny a elitársky koncept moci založený na tom, že ľudia sú v spoločnosti hierarchizovaní podľa svojich schopností, talentu a úsilia. Niektorí autori tvrdia, že meritokratické princípy podporujú v ľuďoch sebeckosť a narcizmus (C. Mark) a reproduktujú nerovnosti medzi ľuďmi (P. Guillaud). V súčasnosti je koncept meritokracie chápaný pozitívne ako organizačné usporiadanie, v ktorom sú pracovníci porovnávaní na základe svojich výsledkov („Sloboda voľby v oblasti uplatnenia“).

Keller sa zamýšľala nad tým, akú úlohu zohral konzum a konzumná spoločnosť pri formovaní postmoderného myslenia („Konzum ako inšpirácia postmoderny“). Ich vzťah rozoberá na konkrétnych príkladoch prostredníctvom rôznych autorov: náboženské ideológie prestali priťahovať ľudí (D. Dufour); postmoderné myslenie oslavuje oslobodenie človeka od inštitúcií (Ch. Lasch); emancipovanie každodenného života (F. Dubet); miešanie, homogenizovanie, sexualizovanie, kopírovanie a virtualizovanie (J. Baudrillard) alebo zdôrazňovanie afektov pred rozumom (J.-P. Le Goff).

Pokiaľ v prvej časti svojej knihy píše Keller o večnej mladosti ako o idole, v druhej časti („Spoločnosť hypermoderná – večná mladosť ako údel“) ako o údele. Posun v jeho úvahách je evidentný – z očarenia spoločnosťou večnej mladosti nastalo vytriezvenie. Druhá polovica 20. storočia sa charakterizuje nástupom hyperkonzumnej spoločnosti a veľkými zmenami v demografickej, ekonomickej, sociálnej, politickej a kultúrnej oblasti („Čo sa prihodilo spoločnosti večnej mladosti?“). Je to obdobie, v ktorom podiel ekonomicky aktív-

nych osôb začína klesať, spomaľuje sa tempo ekonomického rastu a klesá schopnosť ekonomicky aktívnych ľudí zvyšovať svoju životnú úroveň. Táto ekonomická situácia ovplyvňuje všetky ostatné oblasti života spoločnosti – sociálnu, politickú, kultúrnu. Keller charakterizuje a porovnáva medzi sebou generáciu baby boomers, X a Y. Robí to prostredníctvom opisov a tiež osobných výpovedí členov generácie X a Y. Odkazuje na G. Klossa (*Európska mládež*, 2014), ktorý charakterizuje generáciu X, ako generáciu narodenú v období krízy, zaťaženú dlhmi a depresiou. Pri charakteristike generácie Y sa Keller odvoláva na M. Leviana a J. Tissera, ktoré sa v knihe *Ako sa vidí generácia Y* (2014) čitateľom zverujú so svojimi pocitmi z večnej mladosti keď píše: „máme problém cítiť sa skutočne dospelými, keď získavame prvú prácu na dobu neurčitú v 28 rokoch a v 30 nemáme inú možnosť len prenajať si garzonku“ (2014, s. 178). Podobne aj M. Thépot a T. Golovodas komentujú svet, do ktorého sa narodili (*Neistoty mladých v starnúcej spoločnosti*, 2017). Tieto úvahy uzatvára Keller slovami: „pre mladých narodených v 70. rokoch všetko prichádza neskoro: nezávislosť na rodine, vstup na trh práce, profesná kariéra, získanie vlastníctva, manželstvo, narodenie detí, získanie dedičstva, odchod do dôchodku“ (s. 155). Mladí ľudia preferujú život v prítomnosti, pretože minulosť je pre nich príliš odlišná a budúcnosť neistá („Adaptácia mladých na neistotu“). Neistota a nedôvera sa pre nich stáva bežnou normou, netrpia dezilúziou, lebo žiadne ilúzie nemali (A. Pichon, 2008).

Súčasná spoločnosť je polarizovaná („Polarizácia spoločnosti“). Polarizácia má rôzne podoby: generačnú, profesnú, ekonomickú, sociálnu a tiež priestorovú („Metropole a periférie“). Keller sa zameriava na polarizáciu medzi metropolami a periférnymi oblasťami, keď tvrdí, že „metropoly pôsobia ako výstavné skrine globalizácie“ (s. 165). V metropolách sa koncentruje ekonomická, politická a ideologická moc, sú-

peria medzi sebou o investorov a priťahujú najrentabilnejšiu časť populácie. Dochádza k veľkej sociálnej polarizácii spoločnosti, nižšie a stredné vrstvy metropoly opúšťajú, odchádzajú na periférie. Tam klesá životná úroveň obyvateľov, ľudia získavajú neplnohodnotnú prácu, majú menšie šance na prístup ku vzdelaniu. Polarizácia nastáva aj v rámci metropoly („Polarizácia v rámci metropoly“). Na jednej strane priťahuje metropola národnú a medzinárodnú elitu, na druhej strane potrebuje ku svojmu fungovaniu nízko kvalifikovanú pracovnú silu. Diferencuje sa na centrálné časti a predmestské oblasti, na vyššiu a nižšiu elitu. Keller svoje myšlienky verifikuje odkazmi na Ch. Guilluy, G. Faburela a P. Veltza („Snaha horných vrstiev odtrhnúť sa“).

V hyperkonzumnej spoločnosti zohráva významnú úlohu „bobos“ – bohém-ska buržoázia (*Produkt metropolizácie*). Žijú hlavne v metropolách, zabezpečujú fungovanie kľúčových sektorov ekonomiky, pomáhajú zastierať polarizáciu, ktorá existuje v spoločnosti. V politickej orientácii sa hlásia tak k ľavicu ako aj k pravici, svojou pracovnou, kultúrnou a ideologickou orientáciou vytvárajú „most“ medzi metropolou a perifériou. Keller vychádza z názoru E. Enriqueza a konštatuje, že bobos vznikli skrížením mentality hippies s mentalitou yuppies – predstavujú dve verzie túžby po neobmedzenej slobode („Druhý význam slova ‚hybris‘“). Nie sú naladení revolučne, preferujú postupné vyrovnávanie protikladov (T. Legrand); bývanie, prácu a kontakty si vyberajú za účelom sebarealizácie a sebavyjadrenia (Ch. Guilluy); kritizujú štát a zároveň ho využívajú, neváhajú pracovať v štátnych službách (Le Goff).

Kellerove úvahy o patológii večných adolescentov, podľa jeho slov, nemajú byť kritikou mladých a nastupujúcich generácií, ale kritikou kultu mladosti, ktorý sa odvoláva na mladých ľudí, ale neháji ich záujmy („Patológia večných adolescentov“). Kult mladosti skúma Keller cez syndróm

Petra Pana, ktorý charakterizuje postmoderného človeka („Peter Pan a kult večnej mladosti“). V postmoderne sa objavuje tento syndróm v snahe, zostať čo najdlhšie mladým, bezstarostným, hravým, nezávislým, slobodným v protiklade s dospelosťou, ktorá sa považuje za ukončenie tohto stavu („Možnosť nekonečnej voľby“). Postmoderný človek sa prezentuje ako „večné dieťa“. Hľadá seba podobných a odmieta racionalitu, vážnosť a zodpovednosť, ktorá je príznačná pre dospelosť („Postmoderní Peter Pan“). Generácia Y sa preto nazýva aj generáciou Petra Pana (V. Cocquebert, G. Lipovetský, M. Maffesoli, M. Gauchet). Keller sa odvoláva na M. Gaucheta (*Ne možnosť vstupu do života*, 2008), ktorý píše o miznutí hraníc medzi detstvom, adolescenciou a dospelosťou, čo je v súlade s filozofiou postmodernej spoločnosti („Miznutie hraníc“). Prejavuje sa to v tom, že od ľudí sa vyžaduje neustále seba projektovanie a plánovanie – dospelí sa obliekajú ako mladí, chodia do škôl spolu s mladými, majú sa na mladým podobáť tak dlho, ako sa to len dá. Z antropologického hľadiska nastáva prevrátenie rolí. Preferencie Petra Pana a jeho povahové rysy sa prekrývajú s modelom konzumného správania („Konzum ako ilúzia večnej mladosti“). Mladosť, zdravie, krása a sila sú sociálne posväcované ako ideály existencie pre všetkých, takže „mladí sa už neponáhľajú dospievať a tí starší sa obliekajú, správajú a premýšľajú ako večne mladí“ (s. 207).

Každá spoločnosť zavádza represie, aby zaručila spolunažívanie ľudí v spoločnosti (nutné – zaručujú chod spoločnosti ako celku a pridane – slúžia menšine, ktorá spoločnosť ovláda). Snaha odstrániť ich sa spája so spochybňovaním existujúcich spoločenských inštitúcií – rodiny, školy, štátu a jeho orgánov („Niektoré dôsledky spochybnenia nutnej represie“). Autor konštatuje, že nakoniec všetci doplácajú na odbúravanie hraníc medzi normálnym a nenormálnym, mladosťou a starobou, realitou a virtualitou a že povýšením mladosti na

najvyššiu hodnotu sa znehodnocuje minulosť a staroba sa upiera autorita (s. 208). Keller upriamuje našu pozornosť na Beckerovu teóriu ľudského kapitálu, ktorá vznikla v polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia. V. Becker tvrdil, že každý človek je vďaka schopnostiam, vedomostiam a zručnostiam nositeľom kapitálu, ktorý môže po celý svoj život zhodnocovať („Podnikanie so sebou samým“). Táto teória sa stala inšpiráciou pre ekonomiku a manažment osemdesiatych rokov. Bol to spôsob, ako sa kontrola nahradila sebakontrolou. Podľa Kellera v hyperkonzumnej spoločnosti nastáva radikálna zmena v doterajšom chápaní túžby – namiesto toho, aby sme nebrzdenú túžbu videli ako nebezpečenstvo, ktoré môže narušiť existujúci poriadok, ukazuje sa, že nebrzdená, dokonca povzbudzovaná túžba sa stáva najspoľahlivejšou oporou štátu („Ako využiť túžbu“). Pre každého člena hyperkonzumnej spoločnosti sa stáva povinnosťou prekonávať seba samého, pretože je sám zodpovedný za všetky svoje úspechy i neúspechy („Prekonávanie seba samého“). Seba-prekonávanie prebieha v konkurencii s inými vo všetkých oblastiach života. Keller odkazuje na viacerých autorov, ktorí píšú o prekonávaní seba samého (N. Aubertová, H. Juvín V. de Gaulejac, A. Ehrenberg) a o následkoch, ktoré vyplývajú z riadenej autonómie – depresiách a strachu z neúspechu.

Ďalšou požiadavkou na súčasného človeka je riadená autonómia. Ľudia zvnútorňujú záujmy firmy v sebe a začínajú ich prepájať s vlastným rozvojom („Riadená autonómia v službách firmy“). Predpísané ciele a normy majú rešpektovať spontánne a spoľahlivo, ako by sa pre ne rozhodli dobrovoľne a slobodne. Takto sa moc, ktorá ľudí ovláda, stáva menej viditeľnou a podporuje iluzórnu nezávislosť individuí. Robí sa to pod rúškom „kultivovania svojej autonómie, slobody a kreativity“ (s. 222). Sme vedení k uspokojovaniu svojej túžob, podnikaniu so svojim ľudským kapitálom, pokračovaniu svojich limitov, životu v prí-

tomnosti a sledovaniu krátkodobého zisku („Mladosť ako povinnosť“).

Keller venuje pozornosť aj problému šťastia, ktoré sa v súčasnosti stáva hnacím motorom nášho sebazdokonaľovania. Začína genealógiou šťastia, úvahami o tom, ako sa máme naučiť byť šťastní v dnešnej dobe a inými problémami, pričom interpretuje a komentuje názory viacerých autorov (M. Seligman, V. de Gaulejac, E. Cabanas, V. Illouz). Koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia sa sformoval nový vedný odbor – pozitívna psychológia (psychológia šťastia), ktorú propagoval M. Seligman. Zaoberala sa úlohou psychologických faktorov pri udržiavaní zdravia. Skúmala, čo by mali ľudia robiť, aby sa cítili šťastní („Základné tézy vedy o šťastí“). Podľa Seligmana schopnosť byť šťastný je z veľkej časti daná geneticky, je tiež výsledkom vlastnej vôle a len málo závisí od vonkajších okolností. Preto jedinou cestou ku šťastiu mala byť snaha zmeniť svoj spôsob myslenia a svoje pocity. Bol presvedčený o tom, že pociť šťastia sa dá naučiť („Šťastiu sa dá naučiť“). Psychológia šťastia bola v rokoch 2008–2017 zavedená do učebných programov základných, stredných i vysokých škôl v USA, Veľkej Británii, v Kanade, Číne, v Indii i v Arabských emirátoch.

Keller odkazuje na H. Juvina (*Le gouvernement du désir*, 2016) podľa ktorého sa šťastní ľudia majú správať prirodzene a autenticky, majú poznať „recepty na šťastie“ a učiť sa ich, pretože každý je za svoje šťastie osobne zodpovedný. Začiatkom 21. storočia sa začalo šťastie merať – išlo o tzv. hrubé národné šťastie, ktoré sa začalo považovať za skutočný indikátor sociálneho a politického pokroku (s. 230). Keller odkazuje na viaceré zdroje (V. de Gaulejac, E. Cabanas, M. Seligman), podľa ktorých je šťastie merateľné z ideologických a ekonomických dôvodov („Prečo musí byť šťastie zmerateľné“). Vybraní autori sa zhodujú v tom, že šťastie je merateľné, evaluované a porovnateľné ako výroba a konzum a keď rastie, rastie aj sebarealizácia ľudí

bez ohľadu na stav spoločnosti a zvyšuje sa návratnosť investícií. Len spokojní ľudia dokážu maximálne zhodnocovať svoj kapitál (svoje schopnosti, znalosti a zručnosti). Pre šťastie je podstatné individuálne psychické rozpoloženie („Ako byť šťastný v dobe krízy“).

Keller sa zamýšľa nad tým, čo rozhoduje o šťastí. V genéze svojich úvah sa dostáva k pyramídovej koncepcii ľudských potrieb A. Maslowa (päťdesiatej roky 20. storočia) založenej na piatich základných prvkoch potrebných k dosiahnutiu šťastného života (fyziologické potreby; potreba bezpečia, istoty; potreba lásky, prijatia, spolupatričnosti; potreba uznania, úcty; potreba sebarealizácie a potreba sebatranscendencie). Posledné považoval za najvyššie a nazval ich tiež „rastové potreby“. Túto stupnicu potrieb Keller porovnáva so Seligmanovou koncepciou osobnej pohody (well-being), ktorá sa skladá z piatich prvkov: pozitívne emócie – spôsobujú, že sme optimistickí a vidíme svoju prítomnosť a budúcnosť konštruktívne; zaujatie – necháme sa zaujať čímkoľvek, čo práve robíme; pozitívne vzťahy s druhými – uvedomujeme si, že nám druhí pomáhajú v ťažkých chvíľach; zmysluplnosť – potrebujeme mať odpoveď na to, prečo sme tu a prečo robíme to, čo robíme; úspešný výkon – dávame si realistické ciele a snažíme sa ich dosahovať. Seligmanova koncepcia nás ubezpečuje o tom, že byť úspešný, znamená disponovať psychickým kapitálom, ktorého základ tvorí naučený optimizmus („Prečo nebyť pesimistom“). Seligman sa však nebráni ani niektorým pesimistickým konštatovaniam na účet krajného individualizmu a ako východisko navrhuje charitatívnu činnosť. Keller rozkrýva Seligmanovu pozitívnu psychológiu, varuje pred prehnaným optimizmom a apeluje na kritickú reflexiu reálneho stavu spoločnosti. V rámci genézy myšlienok pozitívnej psychológie sa Keller dostáva k hnutiu Nové myslenie (šesťdesiate roky 19. storočia) a New Age (osemdesiate roky 20. storočia). Keller

svoje dielo končí záverom, v ktorom píše: „z optimistických 60. rokov z predstáv a túžob adolescentných ľudí zostáva len kult večnej mladosti účelne pretvorený pre potreby tých, ktorí svoju moc nestratili, naopak posilnili ju. V spoločnosti večnej mladosti sa ľuďom stále nahovára, že ich životy sú sociálne nedeterminované, že si svoje životné dráhy konštruujú zásadne sami podľa svojich vlastných želaní a že majú úplnú slobodu voľby v tom, čo si ako svoj životný údel vyberú.“ (s. 247) Jeho slová vyznievajú ironicky a pesimisticky, keď píše: „Buďte na seba vlúdni, pracujte viac a budete šťastnejší. Iné riešenie aj tak neexistuje.“ (s. 248)

Knihu J. Kellera odporúčam do pozornosti filozofom, sociológom, kulturológom a všetkým, ktorí majú záujem „zúčastniť sa diskusie“ o súčasnej spoločnosti a uvažovať o nej spolu s Kellerom ako o spoločnosti večnej mladosti.

Viera Jakubovská

Simon Biggs: *Negotiating Ageing: Cultural Adaption to the Prospect of a Long Life*

Routledge 2018, 188 s.

Kniha *Negotiating Ageing: Cultural Adaption to the Prospect of a Long Life* je vynikajúcim dielom profesora gerontologie a sociálnej politiky Simona Biggse. Autor v knize čtenářům/čtenářkám představuje hlavní sociální, kulturní a ekonomické oblasti zabývající se stárnutím populací po celém světě. Kniha má 188 stran a je rozdělena do čtyř hlavních témat. Jednotlivá témata jsou dále členěna do deseti samostatných kapitol. Členění dává knize spád a jednotlivé kapitoly postupně otevírají čtenářům/čtenářkám pohledy na výzvy přicházející se stárnutím populací ze čtyř různých perspektiv. Přestože je každé oblasti věnován v knize velký prostor, primárním cílem autora je rozebrat, zamyslet se a možná i odpovědět

na dvě základní otázky: *Jaký je účel dlouhého života?* a *Jak se společnosti přizpůsobí zvyšování počtu starších osob?* Převážně povoláné osoby, jako jsou sociální pracovníci/pracovnice, pracovníci/pracovnice ve zdravotnictví, tvůrci/tvůrkyne politik či sociální vědci/vědkyně, by měly tyto otázky aktivně diskutovat v průběhu příprav společnosti na přizpůsobení se prodloužování lidského života. Podle Biggse jsou však tyto otázky i těmito osobami často (ne-)vědomě opomíjeny, a proto Biggs předpokládá, že se právě výše jmenovaní „hráči/hráčky“ stanou primárními čtenáři/čtenářkami této publikace.

Úvodní kapitoly představují teoretické ukotvení výzkumného problému. Zaměřují se na aktuální demografické a sociální trendy a klíčové body, které ovlivnily/ovlivňují a posouvají převážně společenské vnímání stárnutí. Teorie jsou také doplněny o aktuální statistiky a budoucí prognózy, které podporují tezi zvyšujícího se počtu starších osob, a to nejen ve vyspělých společnostech. Následující kapitoly nabízejí kritickou diskusi a hodnocení čtyř hlavních oblastí, které jsou v současnosti často vnímány jako potencionální řešení stárnutí populací. Diskuse je vedena z různých teoretických pohledů podle toho, jak se oblasti utvářejí a formují v rámci veřejných debat, z osobních zkušeností starších jedinců a ve vědecké literatuře. Oblasti se zaměřují na práci (ekonomická perspektiva), víru a spiritualitu, (ne)stárnutí a přirozenost těla a rodinné a mezigenerační vztahy.

Ekonomická perspektiva se zabývá ekonomickým potenciálem starších osob a jeho efektivním využitím. Ekonomická nebo možná lépe ekonomicko-politická perspektiva je v současnosti primárním bodem pro provádění politik v otázce vyplnění času u osob, které se dožívají/budou dožívat vyššího věku, či dokonce dlouhověkosti. Podpora a hojné využívání této perspektivy často souvisí s rozšiřující se ekonomickou nestabilitou společnosti. Dle prognóz

tohoto přístupu je tak možné, že v budoucnosti bude práce v pozdějším věku vnímána jako nevyhnutelná morální povinnost všech starších osob. Ekonomická perspektiva zdůrazňuje komodifikaci času a redukuje koncept „aktivního života“ pouze na aspekt pracovní dráhy. Někteří autoři/autorky také spojují delší pracovní kariéru s dobrým zdravotním stavem jedince, čímž se snaží obhájit tuto perspektivu jako efektivní a přínosnou pro všechny strany. Avšak hlavní nevýhodou ekonomické perspektivy je fakt, že zcela opomíjí sociální politiky a jejich zaměření se na věkovou diskriminaci na trhu práce a násilí páchané na starších osobách. Přestože jsou tedy politicko-ekonomické pohledy na stárnutí v současnosti nejdominantnější, je nezbytné upozorňovat také na jejich nestabilitu a nevýhody, tedy například kriticky diskutovat efektivnost práce v pozdějším věku. Vysvětlení její podpory se mi jeví spíše jako neurčitě.

Druhá oblast se zaměřuje na téma duchovna, víry a spirituality. Duchovně orientovaná oblast se zabývá otázkami, kdy a jakým způsobem/procesem se víra stala/sťává součástí života člověka, smyslem a účelem života osob v pozdějším věku, diskontinuitou, transcendencí a možným „příchodem“ moudrosti. V pozdějším věku se osoby více zamýšlejí nad smyslem života, časem, který jim ještě zbývá, a ohlíží se za životem, který prožily. Spiritualita může starším napomoci přizpůsobit se životním změnám a nejistotám, nacházet nové priority a vnímat život více kontinuálně. Spiritualita a duchovno jsou tak vnímány jako druhá realita, která klade důraz spíše na překračování života, nežli na jedincovy obavy z konečna. Poskytují tak lidem určitý pocit jistoty, že po životě na zemi bude něco následovat. Pocity jistoty vedou často starší osoby k útěku z tvrdé reality, založené na materialismu a konečnu, do spirituálního světa, ve kterém spatřují větší hodnotu života. Jedna z kapitol také zaměřuje pozornost na to, jak různé sys-

témy víry a spirituality přemýšlejí a hovoří o stárnutí, stáří a o mezigeneračních vztazích. Přestože se z knihy zdá, že by duchovní perspektiva mohla být významným zprostředkovatelem mezigeneračních vztahů a mezigeneračního porozumění, je v současných diskusích spíše opomíjena.

Předposlední část diskutuje téma těla a jeho přirozenosti, možnosti antiageing medicíny a komorbiditu (např. demence). Právě tématům antiageing medicíny a demenci je věnováno v knize více pozornosti. Oba fenomény jsou součástí širšího sociálního kontextu, ve kterém posunují a ovlivňují naše vnímání potencionálního prodloužení života. Antiageing medicína a do určité míry i léčba demence jsou součástí komercializované medicíny. Biggs tento obchod se stárnutím kritizuje, neboť může způsobit větší nerovnosti v rozložení bohatství, a to nejen v rámci medicínského průmyslu. S autorovým stanoviskem souhlasím a domnívám se, že je důležité si uvědomit, že všechny (ne)medicínské skupiny zabývající se prodloužováním života mohou vytvářet a otevírat nové problémy (sociální, ekonomické, psychologické), a to jak na individuální, tak na společenské úrovni. Biggs také, ve stejné části knihy, otevírá zajímavou myšlenku, že v současnosti jsou vynakládány velké finanční prostředky na výzkumy zabývající se prodloužováním životů a dlouhověkostí. To otevírá zásadní otázku, proč je věnováno tolik úsilí na výzkumy tohoto typu, když již nyní se zdá, že politiky „zápasí“ s finančním a sociálním zajištěním současné a budoucí generace starších.

V oblasti těla a jeho funkčnosti v pozdějším věku mě také zaujala problematika zdravotního stavu budoucích generací. Ty mohou ve větší míře trpět např. obezitou či jinými zdravotními potížemi. Proto je možné, že se další generace budou potýkat ještě s větší závislostí na pomoci od druhých. Tato problematika dle mého názoru otevře velké množství nových témat a problémů pro sociální politiky. V knize je téma zdraví

naštěneno, ale je mu věnována spíše menší pozornost. To však nevnímám jako negativní aspekt, protože otázka nových chorob a budoucích zdravotních výzev není primárním tématem knihy, ale pouze jednou z mnoha.

Poslední, ale neméně důležitou perspektivou jsou rodinné a mezigenerační vztahy, které jsou vysvětlovány skrze instituci rodiny. Diskutovaným tématem na úrovni politik, které se často odvíjí od kultury, tradice a politiky státu, je otázka, do jaké míry je péče o starší osoby primární odpovědností rodiny a nakolik je odpovědností státu. Rodina je tedy průsečíkem soukromé a veřejné sféry. V rámci tohoto tématu jsou zkoumány různé typologie rodinného uspořádání, které vždy zahrnují otázku konfliktu a ambivalence.

Pokud se zaměřím na celkové shrnutí, v knize je kladen důraz na to, aby zvyšující se počet starších osob nebyl vnímán pouze prostřednictvím předem definovaných předpokladů (převážně ekonomické perspektivy). Naopak je důležité zaměřit se na potenciál, který přináší například perspektiva životního cyklu jedince. Z knihy je velmi patrné, že autor inklinuje k této perspektivě a vnímá ji jako zásadní bod pro změnu v uvažování o stárnutí populace. Podle autora je důležité vytvořit základní a ustálenou představu, ze které budou vycházet nově vznikající veřejné politiky v oblasti stárnutí. Pro vznik základní vize je důležité, aby všechny diskuse zahrnovaly čtyři základní prvky – „generační inteligenci“, „pozitivní diskontinuitu“, „uvnitř věku a mezi věky“ a „současnost vs. celoživotnost“. Tyto body jsou však do současných debat jen zřídka kdy zahrnovány.

Obecně oceňuji, že kniha vychází ze širokého a bohatého základu literatury a dokumentů, a to jak vědeckých, tak také politických. Využívá a popisuje řadu konceptů, které představují to, jakým způsobem se v současnosti hovoří o prodlužování života a jakým způsobem se mohou generace vzájemně prolínat a být si nápomocné.

Knihy tak čtenáři/čtenářce nabízí neuvěřitelný přehled teorií a pohledů na téma stárnutí, jeho aktuální problémy a společenské výzvy. Z knihy je zřejmé, že profesor Biggs je odborníkem na dané téma, což dokazuje právě propojení velkého počtu literatury, která se vzájemně doplňuje a plynule vede linku každé kapitoly. Autor zároveň v každé kapitole nabízí vlastní pohled na danou prezentovanou problematiku.

Pokud bych se měla zaměřit na slabší stránku této knihy, je to dle mého názoru ve větší míře opomenutí genderového hlediska, tedy rozdíly mezi ženami a muži a jejich prožíváním stárnutí z pohledu jednotlivých perspektiv. V některých kapitolách, např. v rámci ekonomického hlediska, je dle mého názoru tenze na genderové úrovni málo otevřená a diskutovaná. Například přestože je v rámci ekonomické perspektivy otevřeno téma chudoby, není zde diskutována feminizace chudoby a její vliv na společnost. Feminizace chudoby poukazuje na celosvětový trend zvyšujícího se podílu a převahy chudoby mezi ženami ve srovnání s muži z důvodu delší naděje dožití u žen. Stejně nevyvážené rozdíly poté shledávám v otázce spirituality, mezigeneračních vztahů (starší ženy jako pomocnice v péči o vnoučata) a tlaku anti-ageing průmyslu. Na druhou stranu je však otázkou, jak dlouhá by kniha byla, kdyby každá kapitola zohledňovala hledisko genderu, ke kterému by se daly přidat také další proměnné, jako rasa/etnicita, a další socioekonomické charakteristiky jedince.

Navzdory tomuto malému nedostatku je kniha velmi přínosná. Jedná se o komplexní, dobře zpracovanou a promyšlenou publikaci zabývající se aktuálním tématem stárnutí a jeho vyjednáváním. Někomu by se mohlo zdát, stejně jako mně, že kniha nabízí znepokojující, ale velmi čitelné zobrazení stárnutí a jeho vyjednávání v kultuře, která je prostoupená ageismem a strachem ze stárnoucích těl. Avšak kniha má ještě další dvě posláním. Na jednu stranu je

unikátním dílem, které představuje aktuální situaci toho, jakým způsobem jsou nastaveny, fungují a snaží se připravit současné společnosti, ve kterých narůstá počet starších. Na druhou stranu však může být silným podpůrným argumentem v procesu změny smýšlení o stárnutí na různých úrovních politik. Přestože by tak primárními čtenáři/čtenářkami knihy měly být již zmiňované osoby zabývající se vytvářením politik či snahou o jejich změnu, z mého úhlu pohledu tuto publikaci ocení široké spektrum odborníků a odbornic, u kterých najde uplatnění. Kniha se tak jistě stane klíčovým textem nejdne vědecké a doufejme i politické oblasti.

Michaela Honelová

Nick Osbaldiston: *Towards a Sociology of the Coast: Our Past, Present and Future Relationship to the Shore*
Palgrave Macmillan 2018, 275 s.

Přírodní scenérie se specifickou vůní a s nedotčenými plážemi, kde se zlatý písek setkává s blyštivou, křišťálově čistou vodou. Takto popisuje australské pobřeží Nick Osbaldiston ve své knize *Towards Sociology of the Coast*. „Nebyli jsme jen fascinováni pobřežím, ale žili jsme z něho“, jsou naproti tomu slova jedné z postav jeho výzkumů. Většina australské populace sice žije do padesáti kilometrů od pobřeží, ovšem existují značné rozdíly mezi různými místy. Současný trend, kdy lidé vyhledávají specifická místa na pobřeží, kde chtějí nalézt klid a autentické prostředí, je v Austrálii označován jako „Seachange“. Tento jev ovšem reflektuje širší mezinárodní trend zvaný „lifestyle migration“ nebo „amenity migration“.

Publikace se snaží postihnout změny, které se dějí na australském pobřeží a jejich důsledky pro místní obyvatele, ale i pro životní prostředí. Představuje pohled na krajinu a její historii v širším kontextu, který zahrnuje také hledání kořenů současných

dějů v minulosti. Vývoj v minulosti je vnímán jako klíčový pro pochopení dějů na pobřeží v současné době. Autor zkoumá prostorové praktiky, které definují pobřeží množstvím různých reprezentací a v této souvislosti je obecný trend hledání authenticity vykreslen jako jeden z klíčových prvků, které ovlivňují charakter místa v současnosti a určují jeho budoucí vývoj.

Použitá metodologie, označená zde jako „rescue narrative“, diagnostikuje problém a následně nabízí řešení. Teoretické úvahy jsou postaveny především na Weberových myšlenkách, které probírají koncepty racionalizace a odkouzlení. Nalezneme zde také četné odkazy na myšlenkové koncepty Simmela a Durkheima a rozsáhlou diskusi na téma objektivitu, která zcela vynechává hodnotící soudy a ideálně nemá zájem transformovat realitu. Je to klíčové téma celé knihy a všechny úvahy, které jsou spojeny s budoucností australského pobřeží, přesahují do obecné roviny hodnocení v sociologii s ohledem na klimatické změny na planetě.

Autor také zdůrazňuje nutnost zkoumání tématu v jeho historických souvislostech a nazývá tento pohled „pinzetou“, která je schopna uchopit historickou realitu v určitém bodu mezi různými tendencemi. Tento přístup nám může pomoci oddělit, co je obecné a co je součástí určité tendence v historických souvislostech. Důležité je zjištění, jak odlišné okruhy společnosti racionalizují v průběhu času. V každém případě unikátní racionalizace těchto odlišných společenských okruhů mohou být takto odhaleny, protože jejich unikátní racionalizace mohou vypadat naprosto iracionálně z jiných perspektiv. Takto postavený objektiv pozorování reality je trochu odlišný od podobně tematicky zaměřených prací, které jsou více orientovány na aktuální situaci migrantů a místa samotného (M. Benson. *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Routledge 2016).

Vzhledem k těmto deklarovaným cílům je počátek příběhu australského po-

břeží posazen do doby, která je zde nazývána „premodern coast“. Pod touto časovou definicí se s autorem nakrátko vracíme až ke stvoření světa do knihy Genesis, tedy k samotným kořenům, kde moře je vykresleno jako temné, nebezpečné, břeh je hranicí známého světa a pohled na pobřeží je protkán pocitem úcty k božstvům. Moderní doba se pak vyznačuje právě absencí těchto pocitů. A přechod mezi těmito dvěma úseky byl provázen prvními výzkumníky. Jedním z nich byl kartograf Mathew Flinders, který se plavil kolem australských břehů. Ačkoliv byla jeho cesta označena jako romantická, cíle jeho cesty byly vědecké s účelem prozkoumání a zmapování břehů. Z dnešního pohledu měl vědecký přístup k pobřeží za důsledek neutralizaci neznámých božských sil ovládajících pobřeží a připojení těchto míst do racionálního světa, tedy určité zpřístupnění. Deseťletí po jeho smrti začaly australské kolonie uznávat Flinderse jako národního hrdinu. Byl pro roli australského hrdiny jako stvořený právě proto, že byl vyloučen z pantheonu hrdinů britských. Takto byla v prvních fázích moderního období předurčena budoucí podoba určitých míst na pobřeží, semena pro dnešní podobu těchto míst byla vyseta právě v této době. Prostřednictvím Flindersova příběhu můžeme vidět, jak modernita začala otevírat pobřeží.

Jakmile se trochu posuneme v čase, tak se dostaneme do příběhů dvou poněkud odlišných pobřežních resortů blízko Brisbane. První z nich je území okolo delty řeky Noosa (Queensland), která je vnímána jako první oblast, kde se projevil fenomén lifestyle migrace v moderní Austrálii. Pobřeží Noosy bylo v 19. století především průmyslovým centrem, které se v průběhu let postupně měnilo z dělnického místa na místo volnočasových aktivit. Noosa není jen místo plné turistů, ale je to domov pro některé „lifestyle migranty“ nebo pro lidi, kteří jen hledají pomalejší tempo života. Vzhledem k takovému typu obyvatel je při

dalším rozvoji místa kladen velký důraz na zachování místní autenticity. Ve snaze o zachování těchto hodnot, sdílených místní komunitou, jsou v Noosa schvalovány plánovací zákony, které zajistí, že bude v budoucnu zachována určitá forma estetiky a místo bude chráněno proti podobným chybám, které se již odehrály v minulosti.

Historicky se jednalo o region, který byl poznamenán dominující průmyslovou těžbou dřeva. Ústí řeky Noosa a její okolí byly poznamenány jejím využitím jako vodní cesty pro komerční účely za účelem těžby dřeva v této oblasti. Hornický průmysl zanechal v krajině také své stopy. Nicméně již v této době začali ve volných dnech k blízkému pobřeží přijíždět první návštěvníci z řad horníků. V této době, tedy zhruba od roku 1890, se také začaly objevovat první rekreační chaty a penziony kolem řeky Noosa. Důležité je, že životní styl Noosy, ovlivněný přírodními krásami, v tomto časovém období sehrál velkou roli v pozdějším charakteristickém rázu této části pobřeží. Historický příběh tohoto místa nevytváří v tomto případě buržoazie, která na konci 19. století neposkytla tomuto místu svůj zájem a prostředky, ale jeho vývoj je založen na dělnické třídě – především hornících – a její touze uniknout z průmyslových center, jako je Gympie.

Přestože Noosa je jen malá pobřežní enkláva v porovnání s rozsáhlým pobřežím, které se nachází v Austrálii, tak její příběh ilustruje důležitý princip ve vývoji fenoménu, který autor označuje jako „lifestyle pobřeží“. Dnešní podoba Noosy je výsledkem regulací v plánování prostoru, který indikuje místní ethos, který upřednostňuje přirozenou autentičnost místa. Tato pravidla plánování, která byla naplněna základními ideály a hodnotami, umožnila rozvoj těchto ideálů, které preferuje místní komunita. Bez těchto opatření by toto místo mohlo snadno ztratit svůj specifický „genius loci“.

Noosa prošla ve své minulosti vývojem, který vyústil ve specifické geologické

změny v této lokalitě a výsledkem je specifická podoba pobřeží. Jsme tedy nuceni klást si otázku, zda byl v minulosti uplatněn dostatek předvídativosti v místech, jako je právě Noosa, protože její současná podoba je výsledkem voleb předchozích generací. Jejich představy o tom, jak by Noosa mohla vypadat v budoucnosti, určily dnešní charakter místa. Pokud tedy zvažujeme budoucnost míst, jako je Noosa, která jsou v případě budoucího zvýšení hladiny moře inherentně zranitelná, musíme se také ptát, jaké volby děláme v současnosti, abychom v budoucnu mohli těmto problémům lépe čelit, protože budoucí generace se jednoho dne budou zabývat důsledky našich dnešních rozhodnutí.

Na příkladu Noosa je ukázáno, jak zde byl tento pojem naplněn za pomoci úsilí místní komunity, které zahrnuje řadu subjektivních hodnot včetně ekologického konzervativismu a ochrany.

Příběh Surfers Paradise představuje odlišný typ místního vývoje. Zatímco místní v Noosa zvolili jako svoji cestu efektivní ochranu pobřeží prostřednictvím udržení její specifické estetiky, Surfers Paradise se aktivně snažila otevřít svůj pobřežní prostor světu konzumu a zábavy a neměla významný zájem o zachování pravosti místa.

Surfers Paradise je atraktivní místo na pobřeží známém jako Gold Coast. Vzniklo se záměrem oslovit srdce a hodnoty střední třídy. Snaha o naplnění jejich představ – obecně komercializace plážové kultury – nabídla vývoj prostřednictvím idejí sexuality, slávy a romantické lásky. Autor přirovnává vývoj tohoto místa k tragédii moderní doby. Problém vytvořený tím, že dominují objektivní věci, jako jsou peníze, které vytvářejí základ, kde se veškerý život stává šedou a bezbarvou existencí. Peníze se stávají společným jmenovatelem všech hodnot bez ohledu na jejich prázdnotu, která nepostihuje základ věcí.

Návštěvy míst se z velké části stávají spotřebou zkušeností a důležité pro rozli-

šení mezi životním stylem a zábavou je, že druhá alternativa aktivně propaguje širokou škálu rozmanitých vzrušujících podnětů, které jsou zcela odlišné od předchozího typu. Racionalita, která vedla kroky předchozích generací při přetváření míst, jako je Surfers Paradise. Tedy na místech, kde byla zvolena racionalita a která jsou řízena komoditami, tam je podpořena konzumní kultura roztržštěných zkušeností návštěvníků v porovnání s „lifestyle místy“, která jsou odvozena od podstatné racionality a preferují pomalost a harmonii mezi jednáním a přirozenou formou života.

Dnešní obyvatelé této lokality, kteří původně přišli kvůli moři, odloučení a odpočinku, byli možná předzvěstí vznikajícího rušného letoviska, kterým se toto místo po letech stalo. Důraz na domnělý „klidný život“, svědčící o romantismu, který se vkradl do moderního myšlení o pobřeží. Na rozdíl od Noosy byla do Southportu (místo na Gold Coast poblíž Surfers Paradise) přivedena železnice již v roce 1889, a tedy příliv lidí unavených městským životem v Brisbane byl velmi rychlý. Příliv výletníků do těchto pobřežních prostor měl na region od počátku dramatický dopad. Pro Gold Coast je to okamžik, kdy začaly nové příležitosti pro developery, kteří v této oblasti začali postupně vytvářet realitní mekku. Vhodně nastavené podmínky umožnily největší stavební růst především v oblasti Surfers Paradise.

Tento vývoj ovšem přinesl své ovoce na pobřeží Gold Coast, kde se udály významné změny v krajině. Především bažiny a vřesoviště zmizely při úpravě vodních toků pro vodní dopravu. Velká část eukalyptových lešů padla za obě stavebnímu boomu v letech 1974–1989 a nyní je obtížné hodnotit rozsah ztrát na krajině a přírodě v tomto období. Mnoho domů bylo postaveno na dunách a následně padly za oběť pohybujícímu se písku, předtím než byl problém zaznamenán. Přesto se stále drží v povědomí myšlenka, že čím je dům blíže k vodě, tím větší má hodnotu. Tato men-

talita není na australském pobřeží výjimkou.

Recenzovaná kniha je protkána poetickým jazykem a příjemným zlehčujícím humorem, který ovšem nijak neubírá závažnosti sdělení v místech, kde je to potřeba. Je velmi přehledně uspořádána do obsahově ucelených kapitol, které jsou vždy zakončeny shrnutím, které otevírá brány k dalším otázkám k uvedenému tématu. Kromě objektivního zhodnocení fakt a souvislostí zde ovšem najdeme i hodnocení přístupů, které jsou nahlíženy perspektivou „lepší“ a „horší“ z pohledu vlivu na životní prostředí, které v současné době představuje významné téma nejen ve světě vědy. Tyto úvahy můžeme považovat za významný příspěvek k debatě o hodnotící sociologii.

Máme možnost nahlédnout nevratné změny v krajině, v tomto případě na australském pobřeží, které slouží nebo sloužily různým zájmům, a výsledek není ještě konečný, stále je možné mnohé ovlivnit.

Smyslem a cílem této knihy je ukázat různé cesty krajiny v průběhu času a porovnat příběh jednoho místa s jiným od jeho historických kořenů až k současnosti a na těchto příkladech demonstrovat, jak některá rozhodnutí v daném čase mohou ovlivnit podobu krajiny daného místa v budoucnosti. Na základě této analýzy místa pak autor jednoznačně deklaruje, že sociologie je věda, která by měla být přizvána do diskusí, kde se rozhoduje o utváření veřejného prostoru.

Šárka Tesařová

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako stati, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

MARIE POSPÍŠILOVÁ, NANCY JURIK, ALENA KŘÍŽKOVÁ, GRAY CAVENDER: Gender Inequalities within Copreneurships in the Czech and Slovak Republics

JANA STRAKOVÁ, PETR SOUKUP, JAROSLAVA SIMONOVÁ: Testing the Concept of Academic Futility in Czech Secondary Education

JANA JÍCHOVÁ, MARTIN ŠIMON: The Stability of Crime at Places: A Case Study of a Czech City

TOMÁŠ PROFANT: Slovak Discussions about Media: An Analysis of the Discussants' Normativity

OBITUARY

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000 05